ĆEDOMIL JAKŠA

PRIKAZI I RAZPRAVE

225P4
Sin 55
2445

IZABRANA DJELA ČEDOMILA JAKŠE

KNJIGA 1.

UREDIO M. UJEVIĆ

ČEDOMIL JAKŠA

PRIKAZI
I
RAZPRAVE

ZAGREB 1943.

IZDANJE HRVATSKOG IZDAVALAČKOG BIBLIOGRAFSKOG ZAVODA

TISKARA „NOVO DOBA“, VUKOVAR

U REGISTRATURI

I.

Jadikovalo se ovih zadnjih godina kod nas, da je s pokojnim Šenoom odzvonilo i našemu romanu, nu brzo se uvidjelo, da baš nije tomu tako. I u ovoj našoj jadnoj zemlji proklijale i razkitile se mlade stabljike, nova struja, koja vlada sada romanom drugih naroda, doprla i do nas, pa eto za Kumičićem ciele čete mladih romanopisaca i novelista. Nek se nitko ne čudi, uztvrdim li ja, da pače u ovo zadnje doba beletrističara ima kod nas kao gljiva, te samo neka zaviri u tečaje naših književnih listova, kojih je izplivala i potonula u malo vremena sila božja. Nu uza sve to množtvo novelista, čini mi se ipak, da je posve malešan broj dobrih romana ili novela. Često sam puta pomišljao na to, a nehotice bi mi dolazile na pamet ove rieči De Vogüéove: „La littérature, c'est le refuge habituel, le tombeau des propres à rien, et le tremplin des propres à tout: Plus souvent le premier"! Da, da, malo imamo dobrih romana, pa makar me prozvali i pesimistom, ja ću uviek misliti ovako, dok zdrava kritika ne iznese na vidjelo vrline tih naših romana. Ali dok je ovako tmasto naše književno obzorje, tješimo se i nemojmo prezirati slabe tračke, što nam kadkad tu tminu razsvjetljuju, ta zasjat će kad tad i sunce.

Prošla osamdeset i osma, te uz Matičina zabavna štiva okitio i „Vienac" petdeset i jedan broj podugim romanom Kovačićeva pera. Pa pošto se već štošta stalo razvlačiti po listovima o tom romanu, i mi ćemo se malko potanje s njim zabaviti. Promatrat ćemo ga objektivno, držeći se one glasovita francuzkoga kritičara: „Ni fanatique, ni détracteur, c'est une bonne situation d'esprit, pour saisir ce trait juste, qui en toute chose est la vérité."

Naslov je romanu „U Registraturi", a to zato, što je junak tog romana Ivica Kičmanović registrator, te uzto baš u registraturi pripovieda životopis gospodina registra svojim drugovima zgode i nezgode svoga gospodina.

Čim pročita čovjek taj roman, uvidi, da piscu nedostaju dva svojstva, najnuždnija svakomu, tko hoće da napiše dobar roman, a ta su: mjera i univerzalnost, a da bolje to razjasnim, poslužit ću se riečima čuvenog De Vogüéa. Po njemu je mjera „l'art d'assujetir ses pensées, de choisir entre elles, de condenser en quelques éclairs, toute la clarté, qu'elles recélent"; a univezalnost je: „la faculté de voir la vie dans tout son ensemble, de la représenter dans toutes ses manifestations harmonieuses", jer kako umjestno opaža: „Le monde n'est pas fait seulement de ténébres et de larmes, on y trouve de la lumière, de la gaieté, des fleurs, des joies". I zbilja, kako ćemo to kasnije bolje uvidjeti, sve, čega se dotakne piščev prst, sve mu se to prikaže prevelikim bez ikakvih razmjera. Mislim, da je uzrok tomu piščeva mašta. Gdje ona vlada, ona sve upije u se. Ne da očima da pravo vide, niti razboru da pravo razsudi. Ona stvara neka nova ćutila, neki nov krivi razbor, koji više ne prosuđuju realnost po samoj realnosti, već po svojoj mutnoj i nejasnoj i nevjernoj slici. Razbor se uvuče sve dublje u svoju špilju, koju je toli liepo opisao Platon, te tu u toj tmini pri slabom svietlu onih malo sunčanih zraka, što tek mogu prodrieti do njega, ne može da shvaća stvari, kako jesu, već kako ih on vidi kao polusjene neke, koje pak bujna mašta po svojoj volji podvostruči i poveća. On ima tu manu, da po nesreći pokvari svoje najbolje ideje, tiekom što ih razvija. Prisustvujući brzoj degradaciji tih ideja, opaža se, kako gube svoju realnost, istinu te postaju krivima povećavajući se. Mnogo puta zanese te analiza vjernoga kakvog karaktera, prikaza živa kakvoga duševnog momenta, ali čitaj dalje: te sve prečinjeno, izkrivljeno, pokvareno postaje paradoksom, koji te dirne neugodno u živce. Ali prieđimo na konkretnije stvari.

II.

Da vidimo, kakav je taj sviet, koji se mota i živi u Kovačićevu romanu. Najprije red nam je spomenuti neku novu pojavu u modernom romanu, koju se opaža i kod Kovačića. U prvoj polovici našega vieka po romanima bi češće naišao čitalac na neke tipove, koji bi ga odmah sjetili Werthera Götheova ili Renata Foscolova, ali nestalo malo pomalo i tih tipova. Taj Werther, taj Renat i toliko drugih sličnih ljudi, uza svu nevolju, koju su trpjeli, uza onaj grozni pesimizam, u kom im je duša plivala, uza sav onaj skepticizam, koji im odaje svaka riec, svaki čin, uviek predpostavljaju kao antitezu neki drugi sviet, ljepši, bolji, za kojim bi se moralo težiti, koji bi se morao željeti, ali koji je bio njima uzkraćen ili od pukog udesa, ili od zlobe ljudske, ili od loše razporedbe družtva ili od svih ovih uzroka zajedno. Taj frenetički sviet luđaka, realnih ili idealnih mučenika, plakaše, zavijaše bolno, često i psovaše, ali uviek ćuteći se pred vratima izgubljenog ili njemu zaniekanog raja, raja nekog, o kom u svojim uspomenama često mišljaše ili kojemu bi ljepote on nagađao u svojim željama. Ali sad se to sve promienilo. Antiteza ustupila je mjesto crnoj i nepomičnoj tezi, i ta borba je nastala, jer je, rek bi, taj raj izčeznuo. Danas u mnogim romanima zalud tražiš i samu sjenu živućeg i djelatnog tog dobrog svieta, već i sama želja, čeznuće za njim, pače i sama sumnja, da li bi mogao obstojati, izključena je iz modernih romana, kao nešto sasma tuđe istinitoj prikazi života. Poslije uzburkanih valova nadošla je crna tišina blatne i kaljužne vode... Ovo čuvstvo, pesimistično do skrajnosti, provijava životom mnogih osoba Kovačićeva romana. Takvi su vam i Ferkonja, i Miha, i Laura, i Škriban Jakov, i tat Mikula i mnogo drugih, kao što ćemo vidjeti. Čitajući taj roman na više mjesta opaža čitalac, kako je tu ljudski život bez ikakve estetične vriednosti, bez ikakva moralna dostojanstva, bez ikakva srama. A da je bez ikakva srama, uvjerit će se svatko po prizorima i epizodama sasvim pornografičkim, koje se na žalost često nalaze u tom romanu.

Mi vidimo tu osobe, gdje se daju na najodvratnija zlodjela; i to sasvim lako, te nehotice pitamo sami sebe, ne znajući, kako raztumačiti to. Nema dakle na ovom svietu nego neki kobni red slučajnih eksistencija, koje dolaze jedna za drugom kao val za valom u groznoj biesnoj noći, za koju nikad ne će svanuti zora? Ili obstoji valjda samo neki mehanički zakon, koji uništuje u svojem neumoljivom razvitku krhku iluziju slobode tvrde volje, vodeći ljudske stvorove s nekom fatalnom silom u bezdan? Ove osobe nikad ne misle na Boga, pa tomu mi se ne ćemo čuditi. Ta privikli smo vidjeti, gdje duh ljudski dolazi do skrajnih negacija i sumnja. Privikli smo humanitarnoj idolatriji jednih, sistematičnom ateizmu drugih, geometričnom panteizmu Hegela i poetičnom idealizmu Schellinga. Čemu dakle da se čudimo? Ali u ovoj zaboravi na Boga što ostaje čovjeku? Tri stvari same ostaju, kojih se mora prihvatiti: ljubav, znanost, oholost. Bar ovim trima božicama mora čovjek donositi svoje zadnje žrtve. Ali tog nema kod Kovačića. Zaista ni Ferkonja, ni Miho, ni Laura, ni Mecena, ni cieli onaj broj lupeža i razbojnika ne ubijaju, ne čine najviša zlodjela, ni od ljubavi, ni od kakvih načela znanstvenih, ni od oholosti. Onda kakvi su ti ljudi? Sad ćemo gledati bolje zaviriti im u dušu, pa ćemo možda upoznati tu silu, što ih potiče na zlo. Ima neka vrst materializma u srdcu tih ljudi, koja živi bez ikakve misli na Boga, bez ikakve brige za daleku budućnost, u podpunoj zaboravi i nemaru svega onoga, što ne može da im poda makar i časovitog užitka. Taj je materializam sasma praktičan, posve prost, a da se podigne do kakva obćeg pojma, posve bezbrižan, da bi potražio izvan užitka i strasti izvor, poticaj na djelatnost, uzrok kakav, koji bi ih vodio do takva življenja. Osebujnost takvih ljudi je ta, što nikad ne misle. Kad bismo mi, ma bilo začas, mislili, začudili bismo se, da su takvi, kakvi uistinu jesu. Sam časoviti pomišljaj spasio bi ih, ta to je i Ivicu spasilo. Takva bića proizlaze od absolutnog nehaja za istinu, od nestašice svake naobrazbe, od egoizma povrh svega. Takvi stvorovi ne mogu dospjeti logično ni do čega, nego do instinktivnog užasa i straha pred smrću, koja bi utamanila njihov život i uzkratila im naslade za uživanjem, za kojima oni teže.

Oni su donekle pesimisti, ali taj pesimizam provijava njihovu dušu; u njemu nema ni vjere, ni ljubavi, pesimizam naime na sve pripravan, samo nek je njemu svagdašnjih uživanja, odlučan i spravan mrziti ljude, izvadivši iz njih sve, što može požudne njihove strasti zasititi. Takav je donekle taj sviet Kovačićev. On želi obogatiti se, a sredstva, koja rabi, da se dokopa svog cilja, jesu ili žena ili intriga. Takvo šta nalazimo i u svim Balzacovim romanima, samo jasnije i logičnnije, nego je to kod Kovačića. Kadkad su ta dva sredstva odieljena, te vidimo Mihu, koji hoće da se ženom obogati; kadkad ih vidimo skupa, kao kod Ferkonje, koji ubojstvom i ženom hoće da napuni svoje kese. Bitno je, da se uspije, a to što prije. Ja sam htio, kako svatko vidi, svesti na kakvu posebnu vrst ljudi taj sviet Kovačićev, ali to mi nije upravo pošlo za rukom, a zašto? Jer piscu nedostaje logika u razvitku karaktera, te više puta ocrta nam karikaturu mjesto žive osobe, a to ćemo sada vidjeti. On kao da je zaboravio na onaj kanon modernog romana, a ta je: „La signification de l'oeuvre est dans l'enchainement logique et la force irrésistible de ses situations".

Najbolji način u iztraživanju tipova u romanu jest način iztraživanja protivan onomu, koga se držao pisac. I kako je on iz svieta unio u svoj roman neke osobe, tako ćemo ih mi iz romana tražiti u svietu.

Govore, da je Racine morao obrijati bradu svojim grčkim junacima i obući ih u kadifu, da se ne bi prestrašile dame skupljene u dvoranama gospođe Maintenon. Ja se ipak ne ću toga držati te ću prikazati junake Kovačićeva romana onakvim, kakvi jesu, pa makar se i zgražali čitaoci. Kovačiću sviet ima svojih fiziologičkih potreba, i hoće da tomu doskoči, pa makar ih to stalo i glave, kradući i izvrgavajući se sramoti. Odatle se on dieli u dva svieta, jedan, koji krade, drugi, koji pušta da ga okradu, jedan, koji se izvrgava bludnji i sramoti, a drugi, koji prisiljava prvoga na bludnju i sramotu. Kako vidite, ne može se dati slabija, lažnija i izopačenija intuicija ljudstva.

Naš se Kovačić u stvaranju svojih junaka drži donekle one škakljive Darwinove teorije nasljedstva, (ne znam, kako bih ju nazvao znanstvenim izrazom hrvatski), na kojoj je teoriji Zola osnovao cielu obitelj Rougom Macquartovu.

Da vidimo najprije, kakav je taj „illustrissimus mecena", kod kojega sprovodi svoje mlade dane naš Ivica. Sin grieha, ostao u dvadeset i petoj svojoj godini sam na svietu i bogat. Bijaše naobražen i bistra glava, ali brzo provrie u njemu materinska krv (eto Darwinove teorije), i podaje se razbludnom i razkalašenom životu. Čas se tepao po velikim gradovima, čas se vraćao na svoje vlastelinstvo, gdje mu vjerni sluge pripraviše sve, što god se moglo uraditi u takvim velikaškim dvorima, gdje je kraljevao grieh, opačina i razbluda u „svim svojim neopisivim čarima" (te čari primamili valjda i pisca, te ih tako natanko više puta opisuje). Ali na svom dvoru doživi tragičan događaj, i odonda je odpočeo njegov novi život.

Taj novi život sastoji se u tom, što je mjesto klatarenja i sila uredio drugačije stvari, a da uzmogne ipak jednako razkošno i razbludno živjeti. Svake bi naime godine po prilici on odsad dao uvesti u svoj dvor novu kakvu štićenicu, da nasiti svoju strast. Ali u isto doba, ili da bude ugledniji, ili jer se tako prohtjelo piscu, da se bolje naruga predstavnicima moralnosti kod nas, taj illustrissimus je za jedanaest godina i više uviek predsjednikom družtva „Poniznosti i uztrpljivosti". Ovomu je družtvu svrha pobožnost, čedna književnost, podupiranje siromašnih i nemoćnih, te zaštita životinja. Članovi toga družtva su profesori estetike ili artium liberalium, novinari, činovnici, pjesnici, te čudno, što nije naš Don Cervantes u miniaturi u tu četu uvrstio kojeg popa. Čudit će se čitalac, koliko tu vrsti ljudi ima, ali se ipak nema čemu čuditi, jer počevši od mecene, koji je uostalom „bistra glava", što mu ipak ne smeta, da zamjenjuje metonimiju monotonijom, Mezzofantija s Metuzalemom, te uz svu bistrinu glave ne može da zapamti tri rieči od mnogog napora te ne može više da se sjeća, ni koje li su to zvieri: humanist, Ciceron, period; dakle počevši od tog Mecene (da nastavim taj Ciceronov period) svi misle samo na jelo. Svi ti ljudi ožive, kad se spomene objed kod mecene. Neki pokazuju svoju radost i figurama, drugim pak navali voda na usta, jednoč malo da ih ne udari kap od požude. Drugi odkapčaju sebi prsluke te mjere drob, ne bi li podnio, da ga natrpaju za tri četiri dana unapried. Kako vidite dakle, posve je lahko zapamtiti takve ljude, pa makar ih bilo i odviše. Dakle vraćajući se na Mecenu, to vam je čovjek, koji ne trpi, da mu se protuslovi, ali bi ipak kadkad postajao slab i mekan poput putra, kaže Žorž, njegov kumordinar.

Mecena, kako ćemo vidjeti, bio uzeo u službu i u školu ujedno maloga Ivicu, težačkog sina. Nu odkad ga taj Ivica jednom osramoti s njegovom štićenicom Laurom, kod Mecene vlada groban mir, tuga i samoća. Odonda tresu Mecennu svakog dana po tri puta grčevi i nesvjestica... te nikad ne spominje ni Laure, ni Ivice, ni onog strašnog dana, što ih je zatekao u griehu.

Mi se čudimo toj promjeni toga mekoputnog starca, ta mislimo, da će zamieniti Lauru s kojom drugom, pa mirna krajina. Ali na veće naše čudo pođe on jednoč k Lauri i tu iztrese govor pokajanja, sagnu se i stade cjelivati Laurine ruke. Razboli se nakon toga te bude otrovan i pokraden od svoje štićenice Laure.

Da bolje shvatimo tu mekoputnu mecenovu narav, crta nam pisac i otca mu i majku. Otac mu bio vlastelin, a mati mu žena vlastelinova provodnika. Pa kakva je to žena? Čujmo, što nam pisac kaže o njoj: „nadaleko ne bijaše mužkarca budi oženjena, budi neoženjena, koga ne bi ona zarobila i okovala razkošnim okovima svoje strasti i požude, i sve tako lukavo i umjetno, da se nikad nije sjetio muž" — (a tako je bila svemoguća), da se „svi ti robovi ljubavnih mreža podavahu nekim nesviestnim i sladkim strahom i nekim tajnim drhtajem njezinim sitnim zmajevitim zagrljajima". Ima li osim požude i hinbe još koje druge „kreposti" u te žene? Evo je. Tu ženu samo glas, da dolazi k njima gospodar dvora, o kom nije ništa znala, tako je promienio, da se „povukla sama u se ne mareći više za svoju okolicu i za svoje štovatelje". On je došao, i „nije prošlo mnogo vremena, ona je tako vješto i lukavo privukla velikaša na svoje grudi, da je pomahnitao za njom". Sada pak razvija ovdje svu svoju moć i znanje pisac, da prikaže čitaocu najodvratnije prizore. Evo vidjeli smo, kakav je otac i mati Mecene, i kakav je bio on. A kakva je služinčad u Kovačićevu romanu? Dosta da čovjek pročita prizor u družinskoj sobi kod Mecene, gdje opisuje Kovačić život tih stvorova. Tu vidimo Petra, kako se hvali pred drugima, da on živi dobro sa svojim gospodarom, a još bolje sa ženom mu, te veli, da su sve na svietu otela gospoda, a njima slugama ne ostaje, nego da se ljube. Tu vidimo i Helenu liepog života, kojoj bijaše jedina svrha razkoš, uživanje i naslada. Tu je i Ančica, tip lukavštine, hinbe i neke razbludne previjanosti. Tu se čuje i vidi svačega, ta dosta reći, da osim tih sluga tu bi se skupilo i seljaka i seljakinja, pa opivši se tu bi se svi zajedno motali, i tu je Ivica naučio od Žorža, sluge i seljaka, sve zlo. Osim tih ima govora i o tatu Mikuli i o škribanu Jakovu, najvjernijem slugi Mecenovu, dok je bio mlađi. Ta dva su kao dva brata, jednako rade, jednako misle, za jednim te istim teže. Kao popiti čašu vode njima je lako počiniti svaku opačinu, krađu, ubojstvo i otmicu. Teže oba za novcem, za dobrom hranom i za strastnim požudama. Boje se smrti, ali to im ne smeta, kad su na umoru, da posve cinički razlažu, kao što se u svojim monolozima pokazuju polufilozofima.

Čujmo tata Mikulina, kad ga je Mato Zorković (komu oni oteše prevarom ženu za svog gospodara) već udario dobro sjekirom. „Ne guši, more, on će mu. Ah! dobro li si uzgojen, dragoviću moj! To sve kipi i vrije u tebi", te kad mu je već duša na jeziku, čujte ga, kako mudruje: „A joj! zamahnuo si ljuto. Sada su svršeni računi, ta iz mojih žila brizga krv, kao da si puranu presjekao vrat."

Da bolje to shvatimo, red je opaziti, kad je Mato skočio na nj, da mu je rekao, da ima s njim obaviti račune, te kad čujemo, kako mu sad tat Mikula veli: „sada su svršeni računi", dolazi nam na pamet onaj car, koji je umirući vapio: „vicisti Galilee", samo što je tat Mikula mirniji i bolji cinik.

Ali kada se već bavimo tim skotovima, da upoznamo i ćoru Ferkonju, koji mu je posve srodan. Taj Ferkonja, kako mu sama mati veli, slika je i prilika otčeva. Otac bi mu se često tukao s majkom te pritom psovao, da bi se kuća tresla, a ona prietila šakama. Tada bi Ferkonju to „očito zabavljalo, i veselio ga taj heroični sklad među otcem i majkom". On ima u sebi nešto od otca, a nešto od majke.

A evo sad vidjet ćete, kakva je to junakinja njegova majka. Kad se on potukao radi nekih puceta, što ih je krao maloj Lauri, te izgubio na igri s djecom, stao je dokazivati majci, kako je ta mala Laura svemu kriva, a mati će mu: „Dobro, dobro, Ferkonja moj! Baš si mi delija! Hvala Bogu, da te imam . . . Mala . . . mala . . . Dakako da je ona kriva! Ej mudar li si kano popovo prase . . . srdce me zebe, da ne ćeš starih dana poput roditelja tvojih! Odviše si nam pametan delijo naš." Ta žena pak ima i svojih teorija o ženi. Ona na primjer veli: „Žena treba da sve podnosi: i kletvu, i porugu, i batinu, i šaku!" Ali to nju ne prieči, da zaprieti mužu: „Nosi se, jer inače bit će drugoga plesa!", te nakon takvih prizora i sama Laura se uvjerila, „da je Ferkonjina majčica gospodovala nad svojim bračnim drugom". Eh! nije baš čudo! ta nije ona jedina, koja jedno misli u teoriji, a drugoga se drži u praksi. — Otac Ferkonjin pak sličan je svojoj bračnoj polovici. On rado miluje sina liepim nazivom „borane moj" pa ga uči: „Drugi put razpori trbuh ili kamenom razbij glavu . . . Oko za oko, zub za zub . . . Ćoreša moj. — Tako valja da se živi u svietu . . .„ A kad na to mali udre nevinu Lauru šakom po obrazima: „Vražji dječko! — nasmija se trpko roditelj." Pa sad da se vratimo na ćorešu, čujte ga, kako i on poput tata Mikule mudruje u šumi, htijući oskvrnuti Lauru, koja je s njim otišla na vodu. „U šumi uhvati se on za vrh stabla i svine stablo k zemlji, navijao ga, ono je škripalo i cvililo...

Ali to ide težko! mrmljaše ljuto Ferkonja. I stablo pukne u sredini svoje mladenačke jakosti . . . — . . . Vidiš, ipak te slomih! Tako je — tako će biti . . . Kliknu zadovoljan Ferkonja . . . Tako će biti, ohola i gizdava Laurice! — škrinu ćoreša zubima."

Napokon, pošto mora sve kod Kovačića dospjeti na jedno te isto, lupežka osnova grdobe Ferkonje slavila je slavlje. Odsada ne znamo, što se zbilo s Ferkonjom, dok ga opet ne vidimo u družtvu s Mihom, s kojim stade trgovati. Tu opet zavlada Laurom te joj kazuje, kako su mu umrli roditelji, kojih on brigu, što su je njemu posvećivali za mlada, cieni, da je „platio sprovodom i misom". Tu se on lako dade nagovoriti od Laure i zadavi Miju. Zamamili ga novci i žena, kao što rekoh s početka o osobama, kojima je izprepleten Kovačićev roman. Ali čujte ga: „Tako . . . tako . . . još malo, pa ćeš otegnuti, moj dragane. Ovako smo mi zlobni i zlotvorni dječaci gušili vrebčiće otevši ih napola golušave iz gniezda . . . Strašno . . . strašno . . . mrmljaše ubojica." Pa nisu li ti ljudi na vlas slični! Napokon pade i on žrtvom Laurinom. Je li već konac tim zvierima? — zavapit će zgrozivši se čitalac. Ne, ne, ta tek smo počeli. Još ima takvih i mnogo gorih zvieri u toj menažeriji, kakvom je uistinu taj Kovačićev roman. Baba Huda, koja boravi u nekoj jami pet dana hoda daleko od ljudi (a promislite ipak, da je tu Laura došla za jedan dan), koja vari

napitke za bolestnike. Ona hrani u svom stanu četiri mačke, psa i oroza. Kod nje vidimo kljasta, koji ne će da ozdravi, „jer je samo kljastima pravo biti gospodinom prosjakom, pa i liepo se živi" . . . „pa škiljio ružno na Lauru".

Tu babu riše kljasti ovako: „ljuta si kano i tvoja zelena mast, a zubata kano tvoj šarov". U romanu nailazimo na drugu staru babu, koja se bavi tim, da, bilo to i u crkvama, uvreba i primami k sebi nevine djevojke, da ih onda dade za novac krčmarici Jeluši, koja s njima časti svoju gospodu. I ova baba kao i ona u šumi ima oko sebe mačaka i pasa, samo u većem broju, jer ona ima devet mačaka i pasa, te ih zove „dječicom svojom". Pa za čudo i ova baba zna figurativno govoriti kao i svi ostali.

Samo čujte ju, kako govori mladoj Anici: „Čisti ljiljani cvatu u tvojim obrazićima, a vječna žiža, što plamti dan i noć pred velikim oltarom, sieva u očicama tvojim" pa dalje.

Kad već spomenusmo krčmaricu Jelušu, da upoznamo i nju. To je žena Žoržova, koja je jedino radi novaca pošla za nj, i da bude slobodnijom, kako sama veli, na piru s drugim mužkarcima. Drži na uzdi svog muža, pače ga zna i iztući. Kad baba dovede k njoj Anicu, ne zaostaje ni ona za ostalim u figurativnom govoru.

„Kratak ti je mladački djevojački život, uči ona djevojku, poput munjina svietla, poput sunčane zrake, što probija kadkad iza tmurnih oblaka — a što poslije dođe, to je dugo, dosadno, nesnosno, poput bezkrajne tame, koje ne dokučuješ, gdje je postala, gdje prestaje, i kad će je nestati." Pođimo iz grada na selo. I tu ćemo naći Margaretu, ženu gavana Medonića, koja se miluje uviek sa svojim slugom Stipom, za koju mužkarac, kako sama veli, „nije nikad ni premlad ni prestar". Naći ćemo Mihu, sina tako zvanoga malog kanonika. Taj je učio sprvice, no malo mario za knjigu; kasnije pomagao otcu raditi, dok napokon postane mladićem. On je tada „odavao neku ukočenost razsuđivanja i trpljenje seljačko". Nu po nagovoru otca pođe k Medoniću za pomoćnika. Trgovao, obogatio se i izpunio otčevu želju uzevši Medonićevu kćer Justu.

Kad se upoznao s Laurom, bio je već polugospodin. „Na prvi mah zamjetio si u njega ozbiljnost i odlučnost, protkanu stanovitom pruživom seljačkom surovošću i nekim čas junačkim pregaranjem i samozatajom, čas opet silnim pouzdanjem i nepokolebivom vjerom u sama sebe." On omili Lauri, umre mu žena, pobjegne s njom. On joj dosadi, te, kako vidjesmo, dade ga ubiti po Ferkonji. Kad je već bio na pô ugušen, boreći se sa smrću: „Živi đavo, hroptaše on . . . Ta ja nisam s tobom nikakve veze utanačio, ako si već udavio mog tasta Medonića, kako pričaju ljudi . . . pomisli u taj čas satrveni Miha." Čudno, ali pak svi govore jednako pri smrti. Muzikaš Jožica i mali kanonik, to su dvie osobe, u crtanju kojih je dosta dobro uspio Kovačić. Jožica, prozvan zgubidan, čovjek vam je krupna humora i debelih šala, komu bi nadimak zgubidan umah nagnao krv u glavu, a bjesnoću u srdce. Znao je biti kruta svadljivica i jezičav poput babe. Takvim ćete ga vidjeti i prepoznat uviek, i u gradu i na selu i u njegovoj kolibici, i na piru, kad svira u svoj bajs. A mali kanonik? To vam je čovjek, koji ne želi nikomu dobro, a pričinja se svačijim prijateljm. Misli jedino, kako će preteći u bogatstvu drugoga i kako će dobro svoju djecu namjestiti. Ali ipak malo on ljubi tu svoju djecu. On nije ni suze prolio na grobu

svog sina, a to zato, jer je mali Ivica, komu on nije još bio oprostio, što ga je u blatu izvajao, držao govor nad grobom. To nam je čudno, jer znamo, da se je s Jožicom bio dobro počupao, a ipak se odmah bijahu pomirili. Kasnije umre mu žena. On nije ni plakao ni uzdisao za njom. Pod starost smucao se od sina do sina i tetošeći njihovu dječicu, koja su ga vukla za siede kose i uha, te ga posađivala na četverine, da mogu starcu zajašiti na leđa. I ovaj kanonik, uz neke male mane, liepo je ocrtan, mnogo bolje nego njegovi sinovi, koji se ne mogu oteti kobi svih osoba toga romana, a to je veliko mudrovanje u nekim časovima, kad se na to uistinu malo misli. Kad im je mati umrla, oni primjećuju: „Eh! ode mati, a za njom ćemo svi po redu. Svim nam valja umrieti." Tko će znati, je li to pametno ili ludo? „Samo, kad bi se čovjek nekako drugačije preselio onamo. Da ga odnesu, kako je već zaslužio, anđeli ili vragovi, pa nek si ga tamo zatuče i udavi smrt po širokoj svojoj volji . . . Ovako, zakopaj ga u tom drvenom liesu u hladnu zemlju, užasno je." Vješto je izrađen i tip male Anice, ali mi ne poznamo dobro u dušu tu milu i nevinu djevojku. Morao je malo više pažnje posvetiti joj pisac, osobito u razvitku njezine čiste ljubavi prama Ivici. Mi smo veseli, što među tolikim gnusobama i kalu, što vodi sa sobom kao kakva mutna rieka taj roman, nalazimo ipak taj mali čisti komadić.

Kumordinar Žorž, to je tip neki svoje vrsti, koji bi bio možda najvjerniji i najrealniji, da ga nije izvrnuo pisac u neku karikaturu, i to pod starost. To vam je mastibrk, koji je htio, da se svi dive njemu kao bogatu i častnu čovjeku. Njegovo vladanje na selu s težacima karakteristično je, i jedna je od najljepših točaka u romanu, kao što i prizor, gdje se opisuje, kako Jožica i Ivica vrludaju po gradu u Žorževu družtvu, kad idu po kavanama i po dućanima, da kupe odielo malomu Ivici. Samo nakon vjenčanja čudna nam se čini promjena, koju opažamo u Žorževu karakteru. On više ne mari za svoju odjeću, ne gradi se bogzna kakvim mudracem i gospodinom pred prostim mužem, pače sam veli, da će kumordinerstvo njegovo i na lakte doskora proviriti i zjati oguljeno u sviet, kako se je nekad oholilo, cvalo i kostrušilo. Jedino toliko mu je oholosti još ostalo, da voli, da ga žena zove krokodilom, gušterom i sotonom nego starim iztrošenim konjem. Njegova sila ode; on, koji nije trpio gospodara, sad pušta, da ga žena sramoti i tuče. I tupost je već počela mu pritiskivati pamet, što mu ipak ne smeta, da govori pametno i slikovito. Zašto sve te osobe govore tako, vidjet ćemo poslije. On priča muzikašu o svojoj ženi: „Sa njezina lica sievaše zloba i poruga i obiest, kao da te u onom mraku iz nedohitne daljine mami i zavarava krvava zublja vještice." Opazismo, da mu je tupost počela pritiskivati pamet, ali, ne sjećajući se valjda toga, pisac mu meće na usta neke rieči sasvim neumjestno. On na primjer zna, što se događa, kad on ide gospodi po duhan. „Čim ja odmaknem pete", pripovieda on, „eto moja vjerna supruga, pohrli na njihova koljena pa ovoga potegne za brk, onoga za obraze, tome nešto šapće, a on joj ovija ruke oko pasa; dočim mu ona sladko namiguje, grozeći se kažiprstom, i napokon težko uzdiše, da ću se ja skoro vratiti."

Svakako ne možemo pojmiti, kako je oslabio toliko taj silni kumordinar i kako se sad hvasta sa svojim nevoljama, kako i prije sa svojim tobožnjim velikim kumordinarstvom. Još nam preostaje Laura i Ivica. Ivica, dobar seljački dječarac, dobre glave, poslan je u grad k meceni, gdje služi, uči i nauči od sluga svako zlo. Vrije u njemu potajice strast, dok se ne razbukti u plamen. To se i dogodi, kad dođe u Mecenov dvor nova štićenica Laura. On je tada imao devetnaest godina. On je čuo o njenom dolazku govoriti i odluči: „valja mi je vidjeti još noćas." S početka je on vjerovao u njezinu ljubav, nu kasnije stao sumnjati, nije li to samo igra izkusne i mudre djevojke s neukim dječačićem. Ali je strast ključala u njemu, i on bi zatočen jedne noći u Laurinoj sobi. Otac ga je čekao, da ga odvede k bolestnoj majci. Ona ozdravi, a i njegova se strast utiša, i u njegovu srdcu proklija ljubav prema Anici. Bio baš odlučio vratiti se u grad na nauke. Ali eto ti Laure k njemu, i on opet posta Laurinim robom. Tek kadkad osjećamo, da on ipak ljubi Anicu. Tu je valjalo, da nam pisac malo bolje prikaže tu tajnu borbu dvaju čuvstava. Napokon se razkrsti od Laure, a to mu je pošlo za rukom, jer ona već bijaše ohladnjela prema njemu, pođe u grad i nastani se kod Žorža.

Jednog ga dana posjeti otac i izpriča mu, kako Laura šuruje s Mihom, te mu reče, da mu je poslala ipak novaca. On odbi novce i napiše joj pismo, u kojemu, oprostivši se s njome, nazivlje ju zabludjelom i izkvarenom grješnicom. Tako je živio učeći kod Žorža, dok se slučajno ne susrete s Anicom u Žorževoj krčmi, gdje ju je i spasio od pandža razbludna gospodina. Nakon nekoliko vremena sastao se s Laurom, sve njene molbe i kletve ne mogoše ga primamiti. On ju je odbio prosto i vjenčao se s Anicom. Ali ga je osveta Laurina stigla. Laura je Anicu izmrcvarila otevši ju s razbojničkom četom iz njegove kuće. On postane činovnikom, postao je i registratorom. Postupa kao takav surovo sa svima, a osobito s težacima. Podao se pijanstvu i dobio delirium tremens. Izgorio je u svojoj sobi pavši svojom žrtvom. Ivica je junak ovog romana, te uistinu pisac pomnjivo prati postepeni razvitak njegova karaktera. Samo po Aničinoj smrti ne čini nam se logičnom ni dobro opravdanom ni razjašnjenom ona promjena u Ivici. Ne znamo, zašto on postupa sad tako surovo, zašto je postao takvim mizantropom. Sasvim da bi mogao primietiti pisac, da je to od iluzije i udarca, što mu ga zada Laura ubivši mu ženu.

Još ćemo kušati riešiti tu sfingu, Lauru, tu junakinju našeg Kovačića. Mi ju vidimo prvi put, kad dolazi k Meceni, da mu bude metresom.

Željni smo znati štogod pobliže o njenu životu, i pisac nam ga kaže na njezina usta. Mater nije poznavala. Živjela je siromaški s otcem. Zarana osta sama, odgojila se kod Ferkonjine obitelji, no o tom malo znamo; ipak po prizoru u šumi rek bi, da se uviek među tolikim blatom i zlom sačuvala nevina i čista poput ljiljana. Uviek u njoj opažamo nježnu dušicu i plemenita čuvstva.

U šumi vidjesmo, gdje ju je našla baba Huda. Ona je kod nje proboravila tri ljeta pomažući staru pri poslu. Nigdje dakle ni rieči, koja bi mogla u nama uzbudit sumnju, da se ta dušica izopačila. Od te babe ona ode i dođe odmah u dvor Mecene, i tu se ona nama prikazuje kao najfinija bludnica. Kako se ta promjena zbila? Odkud ta prevejanost kod nje, kod te na pô divlje, nježne Laure? Mi ne znamo, pisac nam toga ne tumači. A to moramo ubrojiti u veliku piščevu manu.

Ovo je bio pravi psihologički momenat, na kojem se morao zaustaviti pisac i protumačiti nam ga. Nije dosta, da

nam ju ovakvom prikaže, morao nam je pokazati, kako, zašto je ona ovakva sada. Analitička studija morala se ovdje učiniti istom brigom, kao kad liečnik čini kakvu diagnozu ne zanemarivši nijedan izvanjski elemenat, koji je mogao prouzročiti takvu promjenu unutarnju, prikazavši jasno i podpuno sve stepene i časove ove promjene, iztraživši je u ustrojstvu, u duši i u ostalim činbenicima. Ne rađa se tako brzo strast, kao što neki pisci misle. Ali da budeš psihologom, hoće se simpatije prema tim jadnicima. Dobri su psiholozi ruski romanopisci, jer oni uviek imadu plemenit cilj pred očima, koji ih vodi uviek pri pisanju, a taj cilj je: tješiti jadnike i približiti nam ih i pomažući nam, da ih bolje upoznamo. Simpatija je glavni činbenik za psihologe. Čujte, što o tom veli glasoviti Brunetière: „En effet, la sympathie, non pas celle symphatie banale qui fait larmoyer le richard de l'épigramme sur le pauvre Holopherne, mais cette symphatie de l'intelligence éclairée par l'amour, qui descend doucement et se met sans faste à la portée de ceux, qu'elle veut comprendre; tel est, tel a toujours été, tel sera toujours l'instrument de l'analyse psychologique."

Laura, ta šestnaestgodišnja djevojka, rekao bih, da se odgojila u najizkvarenijim salonima, kod najprevejanijih koketâ i bludnica. Kad ona susreta Ivicu, nasmije mu se „rajskim, požudnim osmiehom, a u crnim očima uzplamsa joj strast i hladnoća, neopisivo milje i ljut prezir, anđeoska dobrota i zmijska zloba . . . sve to u jedan tren." Ona čita Ivičino pismo, ona ulaže listove u knjige po stranama, a mi se čudimo, gdje je ona naučila čitati! Ali to su male stvari. Gledajmo ju u Mecenovu vrtu, kad se sastaje s Ivicom. Kad joj tu mladić naivno odkriva svoju ljubav, „ona prasne u bahantičan smieh i ustima kao da će ugrizti, a oči joj žmirućaju kano ptici grabilici za plienom", te moramo i mi misliti kao i Ivica, nije li to samo igra izkusne, mudre djevojke. Ona se podaje Ivici, nu mi ne znamo, je li to iz ljubavi, iz čega li? Zateče ih Mecena, izgrdi ju, a ona, kao da nije bilo ništa. Nasuprot nakon toga prizora Ivice nema, Mecena je nujan i bolestan, a Laura? Ona „pjeva tanko i glasovito, kao da ne bijaše ništa u domu, kao da je mjesto Ivice odletila iz kuće kakva mušica". Mecena napokon dođe k njoj, a ona klikne: „A! a! rođače! Dugo li se ne vidjesmo! Bolest, zaboravnost, nemar? Ej! dakako!" Kako se ta Laura tako preobrazila, nama je to tajnom. Ona sasluša pokajnički Mecenov govor. Ona ga gledaše, kao da ga proučava i u isti čas kano da se ruga. Nehajan i ponešto gorak osmieh bljesnu na nježnim usnama. Pokroči k njemu i poda mu obje ruke. Malo zatim ona ga otruje te pomisli: „Gotov je! Dovršio si dakle, mekoputniče! Tako je i pravo, neka živu mladi, koji su za sviet, za njegove slasti i nevolje." Pokrade ga i pođe na selo k Ivici. Među novcem našla je i Mecenove zapiske. Pročita ih, upozna, da je Mecena bio njezinim otcem, i odluči: Ja ću živjeti, u sviet . . . u sviet. Kod Ivice, slušajući njezine dosjetke, i kako ona govori o pučkim predrasudama i o svojim teorijama o ljubavi, kad veli Ivici: „Ja ću živjeti slobodno, slobodno ću te ljubiti i obožavati!" — mi više ne znamo, što bismo i kako mislili o toj ženi. Vidjevši, koliko je ona protivna naumu Ivičinu, po kojem bi on želio poći, da dovrši nauke, mi gotovo mislimo, da ona zbilja ljubi Ivicu. No posjetila je s njim jednoč Mihu te odmah pristala, da Ivica pođe u grad, i na razstanku bijaše hladna. Na njezinim usnama pomaljao se onaj zločinski poluprezir, a iz očiju joj lizaše onaj zmijski bliesak, kakva već poznajemo u te glumice, — opaža pri tom pisac. Laura je češće posjećivala Mihu, a Ivice nije ni spominjala mu. Ta stara glumica proučavala je Mihin značaj u početku, onda je stala i strepiti od njega, a konačno čuvstvovati za nj i oduševljavati se. S njim se često danju i noću sastajala. Tih dana primi ona pismo od Ivice. Korio ju, pokazivao, kako ju prezire. Ona pročita pismo, baci ga hladno u vatru. Snuje već, kako će zagušiti Justu, Mihinu ženu, da bude slobodnija, ali Juste nestalo s ovog svieta, a da se njoj nije trebalo za to mučiti. Tada ode ona u sviet s Mihom. Tu se upozna opet s Ferkonjom, te na njegove divlje rieči . . . klonu duhom i tielom. Ona je tek sada zamjetila nešto novo, veliko i silno u tog čovjeka, te mu se posve pokorila, a u tom ju smetao trgovac Miho. Ona ga dade ubiti. I pobježe, pokupivši novac, s Ferkonjom. Oboje kasnije postadoše hajducima. Ne znamo, kako ni zašto, ali eto opet druge neke promjene kod te sfinge. Razbludna se strast slegla. Ona ne da, da ju tko takne, a tko se to usudi, plaća glavom. Ćoro ju nagovara, da pobjegnu iz čete s novcem pokojnog Mihe, koji su zakopali. Ona ne će. Diele novac. Pri tom poslu, ona ubije Ferkonju, pa cikne: „Aha! i tebe se rieših sretno . . . Ej! kud li si odputovao tako iznenada, moj junakoviću!" Zašto je dakle, upitat će se čitalac, ona ubila Mihu? Za ljubav prama Ferkonji? Ne, jer ne da, ni da ju takne. Iz pohlepe za blagom? Ne, jer ga se nije htjela ni nauživati odmah, jer je mogla do toga doći i drugčije. Zašto dakle? Ne znamo. Pisac nam toga ne kaže. Nakon toga uvidi, da je svega dosta, te odluči potražiti pošten, zadovoljan i ugodan život. Pokuša opet privući k sebi Ivicu.

On ju odbije. Ona mu se osvetila. Povratila se u hajduke, otela na piru Anicu, ubila ju, osakativši ju kao i druga ženska tjelesa odrubivši joj grudi. Napokon ju drugovi izdadoše. I ona pade žrtvom ljudske pravde. Kakav je to demon, ta Laura? Zašto ona tako radi? Tko bi znao to protumačiti? Valjda je i ona baštinila od svog otca tu narav! Ta, otac joj baš nije bio tako okrutan, pak opet, do šestnaeste godine ona je kao kakva svetica. Ta promjena nastaje u njoj od časa do časa.

Eto vam! To vam je sviet Kovačićeva romana. Pa da ne naliči taj sviet na kakvu menažeriju? Gdje je on takve stvorove mogao naći? Nigdje nego u svojoj ugrijanoj, bolestnoj, bujnoj mašti. Gdje li se mota taj sviet? Rek bi, u Hrvatskoj, ali to je tako neodređeno, da bih radije rekao, da taj sviet živi u nekom novom kraju, koji opet živi samo u piščevoj glavi.

Gledajući to množtvo svakojakih bića, i slika spočetka velikom njegom i dobro ocrtanih, a kasnije izkrivljenih i izmrčenih, tako da više nije moguće ni prepoznati one primitivne ljepote, koja nam bijaše omiljela, svuda je vidjeti kolosalnih maštanja, i nestalnu, uznemirenu bolestnu logiku fantazije, mjesto prave realne životne intuicije. Sve postaje nerazmjerno, karakteri, situacije, strasti; sve nosi na sebi neku fantastičnu boju, kao da to sve vidimo kroz neku prizmu; što je spočetka istinito, realno, postaje smiešnim, i to smiešno kasnije se pretvara u mrzku opačinu; opačina postaje strahovitom strašću, strast neizbježivom groznom bolešću. Karakteri malo pomalo se povećavaju, postaju neizmjerni, gorostasni, absurdnni i lažni. A to, čujte, kako osuđuje sam Zola: „Si l'impression est barroque, si les tableaux sont mal d'aplomb, si l'oeuvre tourne à la caricature, qu'elle soit épique ou simplement vulgaire, c'est une oeuvre mort née, qui est condamnée à un oubli rapide. Elle n'est pas largément assise sur vérité, elle n'a aucune raison d'être", a na drugom mjestu: „La beauté de l'oeuvre n'est plus dans le grandissement d'un personnage . . . Dans la formule naturaliste cette exubérance de l'artiste . . . se trouve forcément condamné". Ne zna, kako rekoh, shvatiti svaku stvar u njezinoj pravoj mjeri, razporediti svoje djelo u podpunom skladu elemenata, kojim je sastavljena, zaustaviti se na onoj točki, gdje je već svrha postignuta. Što hoće taj njegov sviet? Zlata i razbludnih zabava? Što dakle vlada u tom svietu bez morala, bez vjere, bez čuvstva? Što je njima moral, vjera, čuvstvo? Zlato i strast!

Osim toga nedostaje Kovačiću objektivnost. Slušajte, kako govore svi ti ljudi, pa ćete se uvjeriti, da to govori pisac, a ne oni. Svaki čas vam oni čine neke monologe, a pritom sami tako rado slušaju svoje misli, kao dječak, kad primakne uši k uri, da čuje, što se u njoj zbiva. Oni vam odkrivaju bez kraja i konca svoje misli, i analiziraju svoju dušu. Govore čudno, svi nekako slično, a zašto? Jer su svi sinovi piščeve fantazije.

Pročitavši taj roman ne možemo nego uzdahnuti i mi kao i Feuillet na koncu romana siromašna mladića: Sretni oni, koji nemaju poviesti.

A što da rečemo o moralnosti toga romana? Svatko je valjda već izrekao svoj sud. Naš Kovačić naliči u tom na onu vješticu Macbetha, što viče: Liepo je ružno, ružno je liepo. Pornografija, ta kuga modernog romana, uvukla se i među naše pisce i to brzo; posve se razcvala. S početka smo hodili uz De Musseta, brzo ćemo predobiti i Rollinata. Naši moderni pisci su pokazali to svojstvo i dotjerat će brzo do stručnjaka u tom. Samo neka se sjete one Baudelaireove: „La spécialisation excessive d'une faculté aboutit au néant."

Naš puk, hvala Bogu, nije postao Minotaurom, komu treba podavati afrodizijskih jela i najbezočnijih golotinja. Neka se uvjere, da nije ni estetično ni umjetničko smatrati žensku, kako veli De Musset, kao: „la meule a pressoir de l'abrutissement". Nije valjda sviet tako crn, kao što neki misle, pa nam ne slikaju i prikazuju nego „la guenille humaine". Ja ne ću reći gospodinu Kovačiću sa Georgeom Héliotom, da roman, ako njim ne provijava religiozni elemenat, ne može nego biti nemoralnim, nevaljalim djelom, jer bi mi možda spočitnuo, da je to ultramontanizam. Reći ću mu samo sa De Goncourtom, da naturalizam nema samo misiju, da opisuje ono, što je odvratno, podlo i nesnosno, već da je došao na sviet i on „pour définir dans de l'écriture artiste ce qui est élevé, ce qui est joli, ce qui sent bon".

Reći ću mu još sa Taineom: „Da nas naturalist razočara, mi podnosimo, ali kad umjetnik potlači, uništi u nama elevaciju i finoću, mi ustajemo proti njemu i rečemo mu, ako ih je on uništio u drugima, da je po svoj prilici stoga, što ih on ne nalazi u sebi". Dobro veli De Vogüé: onaj, koji nas ponizuje i osakaćuje naše nade, može nas za uru zabaviti, ali dugo nas ne će gledati. Htio bi se i sad tkogod, koji bi izvrgao ruglu one, koji misle, da se ne može napisati roman, ako to nije sve protkano najvišim kalom i gnjusobom, kao što je nekoč Teofil Gautier onu mladež i obćinstvo, što

bi izviždalo svaku dramu, u kojoj nije bilo dosta zločina, koji bi ih mogli zabaviti.

Priznavši sva dobra svojstva, koja je pokazao i u ovom romanu Kovačić, i osuđujući sve mane, a napose pornografiju, zaključit ćemo i mi, kao onaj glasoviti Francuz: „Nous attendons encore le roman naturaliste de moeurs populaires qui se fera lire en restant décent".

(Hrvatska, Zadar 1889. br. IV.—VIII.)

IZ VARMEĐINSKIH DANA

OD KSAVERA ŠANDORA ĐALSKOGA

U predgovoru knjige „Pod Starimi krovovi" čitamo „. . . promisliš li pravo — sve je tek neprestan kotač, u kojem ljudska glupost, slabost i predrasuda, vrteći se ne prestaje; ona je jedina vječna, stalna i nepopravljiva; ona je od iskona: ostaje vječna. Prema njoj je slaba i nemoćna i lokomotiva, i električna iskra, i spektralna analiza!" — Tom idejom je prožeta i nova Đalsikeva knjiga „Iz Varmeđiskih dana". — Pri koncu ove posljednje zbirke novela čujemo, gdje nam pisac govori: „Uviek isto, uviek isto kolo — iste ludorije, isti poroci, iste slabosti — tek forma se mienja. Vrieme gradi i razgrađuje kule, ali ljude ostavlja netaknute. I sve naše slabosti, naši griesi, naša svojstva gledaju i stoje kao i sfinge u nilskim pustarama, isto tako strašno, kameno, ukočeno bez micanja, stalno ustaljeno u jednoj našoj sredini. Zato je sve jednako, da li gledam ljude žive oko sebe ili ljude iz Varmeđiskih dana. — U suštoj klici — isti su ljudi s istim strastima, istim porocima."

Nema li možda lieka tim ljudskim ranama i porocima? Ne može li ih prosvjeta popraviti? Na to pisac odgovara: „Ne tjera te griehe vrieme, već mi sami u svojoj nutarnjosti možemo im se oteti, i otet ćemo se, tek ako svagdje, gdje spazimo, da opazismo, da nije bilo ljubavi i milosrđa, ni praštanja, da svagdje ondje upalimo blagu luč božje poslanice, koja se zove charitas. Možda i zato Varmeđinski

dani bijahu bolji od naših, jer se onda još nismo naučili, da je egoizam kriepost, i da je borba za bitak neograničeno na sve ovlaštena". U jezgri, kako se vidi, isto načelo, koga se i Tolstoj drži, biti dobar i ljubiti iskrnjega, u suštini ono, što i Isukrst u evanđelju naglašava.

Ja sam o Đalskomu obširno lani u ovom časopisu govorio, pa ne želim opet isto ponavljati; zato ću se tek ukratko na ovo njegovo djelo sada osvrnuti. I u ovom su djelu iznesene na vidjelo mnoge rane našega naroda, družtvene i političke. Spektabilis Sebešić pije, nazdravlja domovini i tako uludo svoj život sprovodi. Žitomirski gospodin zapušta interese svoje domovine u zagrljaju razbludne madžarice.

Cintek propada radi svoga ponosa. Krivi druge, što nije dovršio škole, a sam nije htio učiti, pravda se i vuče po sudu, a tim gubi svoje novce, ne će da se prilagodi novome političkom preokretu, ne plaća poreza, uskopistio se u svojoj tvrdoglavosti, a ekonomija mu propada, imanje mu sve razgrabili, i ironija sudbe htjela, da on dovrši svoje dane kao c. k. državni porezni ovrhovoditelj. Ti su ljudi štetovali, koji sebi, koji drugima, a sami su krivi tomu. Ima doista i žrtava nemile sreće; takav je Vinceković, koji je uz svu svoju učenost došao tek do časti arhivara kod velikog župana bedaka Roderika.

Uz te slike redaju nam se pred očima i drugi tipovi, stari gostoljubivi Dioniz, koji tako u ljenčarenju, čekajući gostove, sprovodi svoje dane; Karlek Božković, koji samo jede i pije; Krupić, koji propada, jer zanemaruje svoj posao, i drugi zaneseni političari, ako hoćete i rodoljubi, koji uza sve svoje oduševljenje svršavaju smiešno, kao i stara Krupićeva tetka. — Ima tu svakakvih ljudi, a svatko ima svoje mane; neki su i smiešni, a ipak svi su nam simpatični. Ako su političari, koje mu drago boje bili, oni, vidimo, nisu nikad izgubili ljubavi za svoj narod i za svoj dom.

Sjećajuć se tih ljudi prisiljeni smo i mi uzdahnuti s piscem, kad mislimo na te zgode tih ljudi, moramo da se branimo od čudnih svakakvih misli, bolnih i težkih, i ne možemo, a da ne bismo oćutili smilovanja za njih, pa ih i dalje ljubili; ta bili su dobri i vjerni. Zapadamo i mi kao Batorić u spominjanje prošlih dana; koji put naleti nam na tužno lice odsjev, a usne prošapću: tempora mutantur. Svatko oćuti u srdcu ono, što i Đalski, kad veli: „Pa ja moram priznati — najzad i nije me stid — meni bude, kao da sam časkom pogledao u neko drugo doba, puno žarkih čuvstava i doba, svježa i mlada, kao jutro u mjesecu svibnju . . . sve me silno osvajalo: bilo je oko mene nešto kao arkadično, a opet i nešto odabrano — da — onaj sladki mirni osjećaj, što ga tek među dobrima jednostavnim dušama srdce naše oćuti".

A sada, pišući i ove redke, sjećam se opet onih rieči u „Novom Dvoru": „Našu aristokraciju nije ubila dostojna kakva misija, tek gospodarska lakomost i glupost". Đalskomu čestitam pak, što je znao dahom nježne poezije zaviti ove tužne slike, koje se našega srdca silno doimlju. A čitaoci će mu biti zahvalni, što će u njima naći nešto, što će ih pomoći u mučnoj zadaći svakog čovjeka — „spoznavanju sebe samoga". Đalski je pak dosljedan ostao svome načelu: „Treba se prirodi i zakonom njenim ne tek kozmičkim i bioložkim, već i socialnim podvrći."

Ta većina je tih tipova iz Varmeđinske dobe baš zato i zlo svršila svoje dane, jer se tome nisu znali podvrći.

(Iskra, 1892., str. 54.—55.)

PAMET I SRDCE

U ljudi prevlada sad pamet, sad srdce, tako da se vrlo težko nahodi to dvoje u podpunom skladu i ravnovjesju. Taj se nesklad odsieva i u književnosti. Hamlet i Don Juan dva su tipa, u kojih se pokazuje premoć pameti i srdca; kod Hamleta više radi pamet, kod Don Juana srdce. Kad prevlada srdce, eto čovjeka ili sentimentalna ili naprosto senzualna, a kad pamet, eto ga gorljiva vjernika ili skeptika. Kako u jednom, tako u drugom slučaju lako se dotjera do skrajnosti. Tko zaviri u poviest književnosti, izuzevši malo razdoblje najvišeg sjaja klasične prosvjete, opazit će Hamletâ i Don Juanâ, gdje se neprestano izmjenjuju u svih naroda, a kadkad i istodobno živu. Romanticizam, klasicizam, renesansa i reforma vazda nam podaju takve tipove, ili gorljive vjernike sredovječne i skolastike ili skeptike, reformatore i enciklopediste. Uz Bossueta, Chateaubrianda i Dantea vidimo Leopardija i Voltaira, uz Klopstocka — Goethea. A i senzualizam je imao svojih junaka, kao i sentimentalizam, počevši od Apuleja i od Trimalchiona u „Satyriconu" kroz talijanski petnaesti i šestnaesti viek sve do Heinea i De Musseta, a da i ne govorimo o Arkadiji i njenim predstavnicima. Protiv sentimentalizma ustade netom Tolstoj „Kreutzerovom sonatom" i svojim evanđeljem, protiv Hamleta bore se Turgenjev, pokazujući, kako ludo svršava nauka bez djelatnosti, i Bourget, iztičući bezuspješne napore i zle posljedice nauke u „Disciplu". Ogledajmo malo Hamleta i Don Juana. Nisu doista liepi, ali su vrlo zanimljivi, jer će u njima vazda čovjek nahoditi nešto svoga. Hamlet je skeptik, čovjek bez tvora, koji je samo zabavljen svojim mislima, „što imaju u sebi samo četvrti dio mudrosti, a tri diela malodušnosti". Tako sude o Hamletu Schlegel i Taine. Turgenjev je vrlo liepo toga čudaka shvatio. On vrlo zgodno kaže: Hamlet zadaje sam sebi ranâ, uništava sam sebe, u njegovim je rukama oštri mač analize. On niti što ljubi, niti u što vjeruje, samo je sobom zabavljen, pa je bezplodan i ne ostavlja za sobom djela. Skeptik, veli Turgenjev, ako nema snage, da umre, da se odpravi na onaj sviet, odakle se još nijedan putnik nije vratio, postaje epikurejcem. — I epikurejac je uistinu Don Juan. Već je Byron rekao: „Život je ništavilo, a ljudi ne vriede, koliko psi", a Taine u poviesti englezke književnosti u krasnoj studiji o Byronu veli: „selon Byron, l'homme c'est un animal, sauf quelques minutes singulières, ses nerfs, son sang, ses instincts le mênent". — Takav je čovjek i njegov Don Juan. Hamlet misli o velikom pitanju: biti ili ne biti; Don Juan misli samo, kako će zasititi svoje strastvene požude. Prvim je zavladala pamet, drugim je zavladalo srdce. Goethe je stvorio Fausta, koga upropašćuju pamet i srdce zajedno. Faust je žedan nauke i užitka. Htio bi zaviriti u sve tajne prirode i istodobno naužiti se svih čara i krasota zamamljivih žena.

Don Juan često je odvratan, pa čovjek odvraća oči od toga pustolova. Hamlet je zanimljiviji, premda je skeptik, a to je liepo razložio Turgenjev. Skepticizam Hamletov, veli on, nije ujedno i indifirentizam, i u tom je njegov znamen i dostojanstvo. Velika je zasluga Hamletâ, što naobražavaju

i razvijaju ljude žedne nauka, kao Horacija, ljude, koji, primivši od njih smjesu misli, u svom ih srdcu oplođuju i raznose za tim po svietu. Faust, Don Juan i Hamlet takva su lica, koja ne bi bila stare klasike zanimala, a nisu ni mogla postojati u Grka, koji su se samo zanosili za ljepotom, pa su u svemu tražili suglasje i sklad, a ni u Rimljana, koji su samo cienili živo djelo. Poslije propasti starih klasika takvi su ljudi vrlo mnogobrojni; viđaš ih svuda, prikazuju u neku ruku cieli viek, cieli narod; to su legendarni junaci, jer o Faustu, o Don Juanu, o Hamletu bilo je priča, prije nego su se umjetnici njima bavili.

I u našoj hrvatskoj književnosti ima takvih tipova. Razmotrimo samo djela Đalskoga. Tu ćete naći mnogo žrtava premoći srdca na štetu pameti. Maričon pada žrtvom te premoći; u nje ta premoć nije u senzualnom smjeru kao u Don Juana, već u sentimentalnom, ali to je sve jednako pogubno. U romanu „U novom dvoru" prikazuje nam se druga žrtva te premoći. — Prevlast srdca ubila je krasna mladića.

Pravih Don Juana u Đalskoga bilo bi vrlo težko naći; možda ima i njih u onoj smjesi svakojakih ljudi iz ilirskog doba, iz „varmeđinskih dana". — Talenat Đalskoga naginje radije Hamletu, a može se reći, da gotovo nijedno djelo nije bez svoga Hamleta. — Janko Borislavić je možda najsavršeniji tip novog Hamleta, a Lavo Blinjević je Hamlet, koji je našao put k spasenju. U Borislaviću vidimo prevlast uma i skepticizam, čovjeka, koji nema tvorne snage, koji je preveć zabavljen mislima, ne vjeruje ni u što i ne ljubi ništa. — U Lavu Blinjeviću nahodimo Hamleta, koji je ozdravio od svoje nemoći i donekle se spasao, vidimo nekakav sklad između uma i srdca, nekakav početak rada. Rad je jedini spas, rad je našao već svoje apostole. Tolstoj ne će ostati osamljen, pa čovjek i ne težio zemlji, ipak će njegova misao pobiediti. Tolstojeva je lozinka: Rada, više rada! Ljubav treba da zadahne taj rad, i čovjek je tek onda dostojan svog imena, dok radi. Đalski je već došao do te istine, a u novom kojem djelu prikazat će nam pravoga korisnog čovjeka, koji će se u skladu uma i srdca latiti kakvog ozbiljnog rada, jer je rad prieka potreba u našim nevoljnim prilikama, da se iz njih izbavimo. „U noći" nam podaje sliku svieta, koji ne koristi ni sebi ni drugima, jer ne radi; — u „Đurđici Agićevoj" nahodimo ženu, koja počinje raditi, ali nema dovoljno snage, da pobiedi sve protivštine; — Janko je Borislavić tragična žrtva svojih misli, Lavo Bliznjević tek razbira, da je u radu za svoju domovinu spas. Doći će i čovjek, koji će i raditi za tu domovinu, a taj će početi spašavati i druge. — A sad da završim Turgenjevljevim riečima: „Sve će proći, sve će izčeznuti, najveličanstveniji san, vlast, svesilni genij, sve će se razsuti u prah:

Sve veliko i zemaljsko
razplinut će se kao dim.

No dobra se djela ne će razplinuti kao dim; ona su kud i kamo trajnija od same sjajne i blistave krasote; „sve će proći — rekao je apostol — samo će ljubav ostati." — I zbilja Hamleti su strašni egoisti, zato su i bezplodni. Kad čovjek ljubi, mora da izkaže tu ljubav, a to ne može drugačije nego djelom. Pisac kao Đalski, koji je pokazao, da to shvaća, u koga ima žive ljubavi za biednike, ocrtat će nam i ljude, koji će nam pokazati tu ljubav i djelom, prikazat će nam čovjeka preporođena, a takvih ljudi i takvih knjiga nama treba, da i naše družtvo preporode.

(Vienac, 1892., str. 366.—367.)

EPSKE PJESME FRA GRGE MARTIĆA

Obće je mnienje kritičara, da je u naše doba odzvonilo ne samo historičkomu romanu, nego i epopeji. Barbier de Meynard tvrdi, da se epske pjesni ne mogu dandanas pjevati, pošto nedostaju dva glavna činbenika epopeji, naime la tradition populaire et la croyance au merveilleux. — De Gubernatis pak o istoj stvari veli, da je francuzki prevrat uništio u narodima svako epsko svojstvo. Propoviedajući i zahtievajući jednakost, francuzki je prevrat oduzeo svaku priliku i prigodu zadivljenju, bez kog nema epopeje. Birokracija, promet i trgovina ubile su epopeju. Mjesto starih junaka gvožđem naoružanih pojavili se novi junaci, koji ne nose kaciga ni oklopa, već jednostavna odiela kao i drugi ljudi, a zovu se Franklin i Volta, Watt i Stephenson, te mjesto junaka imamo učenjaka, kojih puk još nije naučio opjevati. — Faust, Don Juan i Atta Troll, naime skepticizam i ironija, zauzeše u naše doba mjesta starih junaka. — Premda je sve to istinito, ja mislim, da epska pjesan još može obstojati i imati smisla u nekim narodima; a između tih i u našem narodu. Da se čitalac o tom uvjeri, zaći ću začas u poviest epopeje i iztaknuti, kakve su promjene nastajale tiekom vremena u epopeji, bilo u obliku bilo u sadržaju.

Izostavivši mitske epopeje, pogledamo li na grčku epiku, vidimo u njoj, gdje nam priča strašnu borbu ljudske volje proti svakoj zapreci, naime proti udesu. — Epopeja nam predstavlja po tome ljude, u kojih obstoji nekakav sklad između misli i djela, i koji poznaju svoju snagu, i znadu je upravo procieniti te pripoviedajući junačka djela, koja može počiniti čvrsta i odlučna volja, diže duh slabića i potiče ih na velike podhvate. Kad se junak prestaje boriti za pravicu i za svoj dom, te gleda više na praznu slavu i na razkoš, tad epika poprima romantički karakter i pretvara se u roman. Uzmimo na priliku Aleksandra Velikoga, kojemu nije dosta braniti svoju domovinu, već hoće da sebi podvrgne tuđe zemlje, Aziju. Triezni poviestničari ne hvale tog junaka, zovu ga cavalier di ventura, a njegova djela ne pjeva epopeja, već pripovieda roman. Grci, ušavši u Aziju i podavši se u krilo mekoputnom i razbludnom životu, misliše, da je najbolja stvar nauživati se naslada, i padaju u epikureizam. Pa kad Apolonij hoće da uzkrisi epopeju, opievajući Argonaute, mjesto da uzbudi udivljenje slavnim djelima velikih junaka kao Homer, traži da uzbudi divljenje opisivanjem novih i krasnih mjesta i gradova. I tako ideal pada sve na niže, dok čovjek mjesto da hlepi za slavnim podhvatima, počinje čeznuti za bezbrižnim životom čobana i seljaka, kao Teokrit u svojim idilama.

I tako se aleksandrinsko razdoblje, naime od 300 g. prije do 300 g. poslije Krista, može smatrati kao razdoblje propadanja, kao pobjeda Iztoka nad Grčkom. O Rimu se može reći što i o Grčkoj. Predobio je Rim Gale i Kartažane, a Enij i Silij Italik opjevaše ta junačka djela, Vergilij je kasnije više imao namjeru slaviti Augusta nego opjevati junačka djela Rimljana, te vidimo, da je Eneja, koji se ne zna proslaviti nikad, ako ga bogovi ne pomažu, mnogo različit od Hektora na primjer, koji se više pouzdava u svoju silu nego u ičiju pomoć.

Predobivši Aziju Rim je našao svoju propast i smrt u Iztoku kao i Grčka. Nadođe kršćanstvo, koje se spočetka bavilo samo tim, da digne iz kala i gnusobe razvraćeno družtvo i da ga ojača. Kad se družtvo pojačalo, zasinu pred okom raznih naroda i čeznuće za slavom, i narodi se oružahu, da liju krv za junačka djela. Karlo Veliki suzbije Arape do Španjolske, a Španjolci sa Cidom odagnaše ih iz svojih zemalja, i gurnuše ih u njihovo leglo, kamo pak Europa, potaknuta od papa, pođe da ih bije i porazi. I tada pjesma, ostavivši se opisivanja razkalašenog života, proslavi vrlog Cida i Rolanda i križarske vojne — i nastadoše Nibelungi, gdje se pjeva boj proti Atili. Bacivši oko na srednji viek vidimo u njemu liepu ustanovu — vitezove, kojima ima biti zadaća obrana slabića i vjerskih interesa. S vremenom ta ustanova ne imađaše više svrhe, i postade smiešna. Crkva ne imaše više potrebe obrane, a za slabiće se zauzeše na novo uređene države; vitezovi, koji su se morali žrtvovati za obće dobro, postaju sada smiešni, kad svatko misli za se, a na obranu zemlje ustrojene su redovite vojske. Ariosto je već uvidio smiešnost tih vitezova i napiše Orlanda, koji se radije može nazvati luđakom nego vitezom. Nadođe tada Cervantes i, izvrgavši ruglu Don Quihota, zada zadnji udarac vitezovima; i tako epika umiraše pod udarcima ironije i izsmjehivanja. Ako analiziramo tip sredovječnog viteza, vidimo u njemu neku smjesu prostačke surovosti i brutalnosti, i neizvjestnih čeznuća za vjerskim idealom. Sklad između misli i čina, što sastavlja zadnji cilj i savršenstvo, do koga čovjek može doći, u njega nema. On djeluje, kao što vidimo u križarskim vojnama, za ideju, koja nije nikla u njegovim grudima, već za ideju, koju su mu prišapnuli pape i svećenici. I zato vidiš više puta viteza, gdje se za mlada baca u razvratnu razbludu, a pod starost boravi svoje dane u samostanima. Sredovječni vitez, nije sprvice nego junak, koji srće u boj za obranu vjere i crkve, kasnije za spas svoje domovine, a napokon za samu pustu svoju slavu.

Kad su se kasnije razni narodi sakupili u velike države, vitezova je nestalo, a svatko se skrbio, da uredi javni unutarnji život i priskrbi sebi dobro stanje radeći ujedno i za sveobći boljak.

Uzme li se u obzir duh našeg vremena i naše družtvene prilike, naravno je, da svatko uviđa, da je to sve vrlo različito od sredovječne dobe, te uzkrsnuti sredovječnu epopeju bi o bi gotov nesmisao. Ali se ne može reći, da su sve zemlje u našem vieku postigle isti stupanj naobrazbe, i da su ustrojene u zakonodavnom i družtvenom životu na jednak način.

Gledamo li pak Bosnu i Hercegovinu, kakve bijahu pod turskim igom, i uporedimo li te zemlje s ostalim državama europskim, nalazimo tu razliku kao od neba do zemlje, te moramo zaći u sredovječno doba, da nađemo nešto slično životu, koji se razvijao u Bosni za naših vremena. Proučavši život bosanske raje, nećemo se čuditi, što se i za naših dana u tim zemljama pojavila epska pjesma, pače morat ćemo priznati, da je ona, ako je igdje imala prava obstojati, to imala u onim zemljama i u našem prosvietljenom vieku. Život bosanske raje bijaše strašan. Čovjek se morao boriti za svoj obstanak, a na školu, promet i družtvene urede ne mogaše pomisliti ni u snu.

Sliku tog života podaje nam fra Grgo Martić u „Osvetnicima", i mi ćemo ju čitaocima prikazati, analizirajući ukratko Martićeve pjesme. Prva pjesma „Obrenov" predstavlja nam grozote, što ih počinjahu u Hercegovini o polovici našega vieka bašibožuci. Oplienivši Obrenovu kuću i oskvrnuvši njegovu snahu, odvede Šahim aga sina mu u grdnu kulu na Trebinje. Munja udari u uzu, a Drago uteče, te sakupi četu, da se svome krvniku osveti. Drago ubije Šahin agu, drugovi pak upale kulu, u kojoj Turci, ne htijući se predati, poginu. Druga pjesma opieva zgode junačine Luke Vukalovića i grozan boj na Grahovu g. 1858. Prije nego će poći u hajduke, izpovieda se Luka Milutinu, igumanu manastira pod Ostrogom. Turci pođu u potjeru za Lukom, no sramotno uzmaknu. Luka, sluteći zlo, sađe na Zupce, da ohrabri raju za rat, što ga spremaju biesni Turci. On svane u pravu horu na Grahovu, da sa svojim junacima odluči strašnu bitku, što ju junački Crnogorci zametnuše sa silnom turskom vojskom. Odpoče očajni boj, kojim Omer paša g. 1862. nastojaše da otme i Crnugoru.

Crnagora osujeti ovu nakanu riekama krvi. Četvrta pjesma „Kiko i Zelić" prikazuje nam hajdukovanje u Bosni, i nevolju i biedu tamošnje raje.

Ustanak u Bosni i Hercegovini i bojevi srbski i crnogorski, Hadži Lojina Krajina i zaposjednuće Bosne i Hercegovine izpunjuju ostale tri pjesme.

Evo sadržaja pjesama, po predgovoru prvog svezka Martićevih djela.

Da se bolje uvidi, što je Martić htio opjevati, prenieт ćemo iz njegovih pjesama nekoliko stihova, koji nam ujedno pokazuju cilj pjesnikova pjevanja:

On pozivlje svoju vilu, da mu kazuje

...težke popievke
Od junaka i oružja ljuta
Od mejdana i mrtvieh glava
Od mejdana i zadanih rana,

jer takve pjesme red je pjevati:

Nek se znaju kobni prigođaji,

te on pjeva ... „ne, što mu je drago", već on pjeva za diku junačku.

Jer to negda ostat će pričanje
U slavnomu našem naraštaju.

Iz njegove gusle izvijaju se tužni glasi:

Što sbra tuga s drva jadikova
Izpod oštra gvožđa Tubalova,
Kojeg ruka u zlo na sviet skova
A na gorje doda Osmanova
Zvjerskoj srčbi krutieh sinova
Da njim goni naš rod izpod krova.
Slišaj! pišti cura i udova,
Djedi, djeca — izvan oborova —
Pužu goli do tuđih pragova,
Gluši zemlja s hiljada glasova:
Dajte gladnim kruha komadova
Dajte goljem podrtih krovova.

Njegova vila voli borioca slavna,

Onog, koji vjeru i čast hrani
I svoj ugar na ognjištu brani.

Pjesnik gleda patnje jadne raje, pa zavapi s Lacordairom Il vaut mieux souffrir en se sauvant, que jouir en se perdant. A i zbilja strašne muke i progonstva trpi tužna raja. Turčin otimlje joj sve, što ima, pa i samu kuću, te mu nije ni za uho,

Što po dvoru mrzla stoka vreči
Iz svojieh staja izagnana,
Što l' ozeblo u oboru ranče
Iz povoja majku zivlje gladno,
A zahman ga na glas ište majka
Proz noć mrklu i oluju gustu,
Da mu krilo majčino podari;
Al tko za te njene jade mari!

Nije Turčinu to dosta.

Uviek veli: malo mi je, rajo.
Da mu i krv iz obraza lievaš,
Veli: hule! sirutku mi daješ!
A da za njeg i izgubiš glavu
Rekô bi ti i duguješ njome,

a jadna raja nema nigdje ništa svoga

Osim krsta gola na tielu.

Tursko je nasilje, divljačtvo i okrutnost opisano najbolje u prvim poglavljima četvrte pjesme „Kiko i Zelić", pa su tu i iznizane sve muke, na koje navijaše kršćane kleti dušmanin.

I junaci se biju ne od obiesti, već od muke težke, da im Turčin zemlju ne poplavi i majke konjima pregazi i odvede u roblje momke i djevojke, pa naseli rodom nečasnim njihovu goru, njihovu zemlju dragu.

I oni u boju gone Turke, ne zato, što su željni biesa, niti zato, što su gladni mesa, već ih praše za nevolju ljutu, da ih od doma otjeraju svoga.

U tom je prava vriednost Martićevih pjesama, što se u njima čovjek bije ne za kojekakve ideje manje ili više plemenite, već za svoj obstanak; tako da nas te pjesme zanimaju, jer predstavljaju junaka; ali ne junaka čudna, koji ni sam ne zna, zašto stavlja na kocku svoj život, već čovjeka, komu je cilj pred očima jasan, koji se bije, jer se mora biti, jer mu je do nevolje. Pa treba pohvaliti pjesnika, što je znao u čitaoca pobuditi udivljenje pred njegovim junacima, i to prikazujući ih kao žive i realne ljude, a da nije ni izdaleka pokušao učiniti od njih kakva vrhunaravna bića, kako su radili i neki od najvećih sredovječnih pjesnika. U Martiću ćeš naći, gdje se junaci pridružuju junacima u pomoć proti Turčinu, ali ne zato, da pokažu jedino svoju snagu, već zato, što ih je vjera svrzla i bratimstvo, što im je u zajmu kumstvo i ženinstvo: i zato, što je i njima liepo i milo, kad je susjed u napredku svomu i kad mu djeca ne plaču od glada, i kad mu vuci ne gonjaju stada; dok Martićev junak, kad mu kobni dođu glasi:

Da njegovu dušman kuću cvieli,
Jal njegovu jali susjedovu,
On ne žali do sukoba poći
Pa dušmana svietu snimi s vrata,
Ter narod ga živa blagosiva,
A kad pane na sukobu krvnu,

Njegovo se ne kara ginenje,
Nit mu kuka pri opielu majka,
Nit mu ljuba mrko nosi ruho,
No s njegovim rod se činom diči,
I rođena ponosi država,
U kolu ga povode djevojke,
I kroz goru pričaju putnici,
I u knjige pišu sveštenici,
Ter mu u hram poju spominjanje,
Pa može li bolja bit mu daća?

Pa se junaci biju, jer nemaju što da žale mrući,

Van ako bi požalili ljuti,
Što još koju ne srubiše glavu,
Jali ranu ne daše dušmanu,
Nek im ima s čime spominjati,
Kad se svoju na krajinu vrati.

A kad junak pane u zelenu travu,

Jednoč reče: spasi, Bože dušu,
Drugoč: za Krst i slobodu svetu
Trećoč: padoh, osveti me, druže!

Martićev junak nalazi svoga para jedino u Homerovu junaku, koji se bije za domovinu i pjeva: „Sladko je i liepo mriet boreći se za domovinu i ostavit iza sebe slobodnu vjerenicu, sinove, kuću i imanje.“ I zbilja oni ne hlepe za bogatstvom i za razkošnim životom, kao što su nekoć hlepili junaci, koji su se borili na Iztoku. Želiš li znati, čime je zadovoljan Martićev junak, slušaj pjesnika, kad ti kaže, gdje je kuća Obrenova u jednom selu nebogomu:

Ah! kakvo je jadno i ubavno!
Ti bi reko i bi se zakleo,
Da tu ljudi za nevolju živu,
Jer nemaju inog zavičaja;
Al vjeruj mi kano bratu svomu,
Da je svakom svoje lono drago.
Kano srebro i kamenje drago.
Ne gledaj ih, što nemadu dvora,
Nit predvorja šarenijeh dveri,
Niti sprata golemijeh vrata,
No kolibe od kamena ljuta,
A ševarje krovi ponositi,
Oko njima staje i torovi,
Gdje biele ovce i volovi,
Na početku preživaju strnje
Za sutranju nebrižljivi hranu;
Jer im to je briga čobanova; —
A pod krove ušli kućenici,
Pa se ratar od truda odmara,
A i putnik s duga putovanja.
Kiso čoban kišnu struku suši,
A nevjeste izuvaju muže,
I za sutra vrzu im opanke;
Pa su čeljad mila i vesela
Kô svietla u dvorih vlastela;
Ma ni s njima ne bi mienili
Ovsenicu iz popreta vruću
I biela punu zdjelu mlieka
Što im bjehu pri večeri dari,
Za njihove okićene stole

I začinah izumljene časti;
Jer nehaju za požude prieke,
Nit im pod krov zavidošća uđe,
Nit nedrago za nemilo dođe,
Nit brat brata priekorom kara,
Niti zloba i laž koga prije
No se dragost na milinje smije.
Hoćeš reći, da im liepo nije? —

A sad da se pobliže upoznamo s Martićevim junacima.

Oni ljube svoju obitelj i kuću, a najsvetije su im stvari: poštenje i dužnost.

Eno ga u svom gniezdu, gdje gojence sebi leže sive,

Da mu pustoš razgovore niemu
I što bi mu ostali na lonu,
I što bi ga stara njegovali,
Da mu leglo ne ostaje pusto,
I sloboda bez slobodioca,
Postojbina bez svog baštioca . . .

A kad ide junak u boj, ljubi svojoj veli:

S Bogom ostaj, moja ljubo vjerna,
Pripazi mi siedu roditeljku,
Da joj žao ne ostane na te,
I na mene gojenika svoga;
Jer će meni mriet biti težko.
Za Bogom je roditeljka prva
Pa i tebi kô i meni, ljubo!
Pazite se i pomažite se
I pazite sjerotinju nadom

Dan za danak, Đurđev dan će doći;
Ako nama Bog i sreća dade,
Vaše tašte ne će biti nade,
Čuvaj doma i kod doma blaga,
I dočekaj prijatelje hasno;
A kad Turci na konak ti dođu,
I njih liepo podvori svačijem,
Medenijem, a i pečenijem,
Sve im podaj, a svog nedaj hara,
A to sama i bez svjeta znadeš —

Pa junak

Kad u gori ček'o dušmanina
Svakakove misli boravio,
Al briga mu bila zaufana
Vijernica osamljena ljuba,
I starica milovana majka:
Kako im je na domu samijem;
Imaju li drva za grijanja
Imadu li mliva za peciva
I je li im samotinja kriva.

A kad k njemu u goru dolazi drug, da se uza nj bije, pita ga odmah:

Niesi li, moj nenade dragi,
Moju staru gdje vidio majku
I sjerotu sukobio ljubu?

I kad mu kasnije nuđaju častna mjesta, on zahvaljuje i veli:

Kako mogu, ako Boga znadeš:
Moja stara na Zubcih je majka,

Na Zubcih je i rodila Luku
Tudje stara i oženila ga;
Pa tu mu je i ljubovca vierna; —
Njih su dvie u kućari same
Sve kukaju, pogledaju na me;
A moja je pri njima zakletva
Pa će mene moja kletva speti
I njihove vruće suze smesti.

Još u boju, kad umiru junaci, zadnja im je misao obitelj i poštenje.

Njeko viče: Jao moja ljubo,
Gdje ćeš ostat sinja udovica
Udovati devet godinica,
Mene k bielu dvoru čekajući,
A nigda ti veće ne će doći;
Udaji se, ne čekaj me, ljubo,
Al podgoj mi sina sjerotana
Neka svoga okaje babajka.
Njetko cvjeli: Jao moja majko,
Gdje mi osta sjerotinja puka,
Ko će tebe staru prihraniti,
I na domu razgovorit tvomu;
Ne cvieli i ne gubi vida,
Jer sam junak pao na mejdanu,
Pa ti biti priekora ne će;
A hrani mi brata mljezinčeta
I zakuni mliekom rođenijem
Neka svoga osveti brajana.

Koliko pak do poštenja drže, čuj ih samo, kad vele:

A što će nam bez poštenja glave?

A kad junaku Turčin osramoti ženu

. . . njemu sviest prieti
Za stlačena braka čast mrieti.
Strvna Draga strvni druzi glede,
A svi s iste krvne čežnje vede;
I isti im čar diže duhove,
Kô kad grčke hrabre vitezove
Na plav vrže za čast Menelaja
Duh osvetni i skladom opaja,
Dok ne žgaše trojanske zidove,
Ne laznuše krvi Parisove;
Tol' i ove čvrsto duše veže
Vez zavjere, a ljubav ih steže
Na osvetu ujedino poći.

Kao što obitelj, i oružje miluje junak, jer mu je ono vjerni drug i jedino pouzdanje, pa svak pušku sebi dugu hrani,

Ko vjenčanu pri ramenu drugu,
Da nam njemu živu glavu brani.

A s prirodom se liepo razgovara: sunce i mjesec su mu pouzdani drugovi, s kosovićem se u planini druži, a na kukavicu mu je milo, što uviek nariče jadna brata svoga; od stiene pita tvrdoću nehajnu, da ga rane ne cviele ljute, i njezino nesjećanje, ako česti dese ga udesi, i utočište tvrdo od neprijatelja.

To sam sve iztaknuo, da se vidi unutarnja strana Martićeva junaka. U opisivanju lica, stasa i vanjštine Martić se

povodi za narodnom pjesmom. Da ne duljim odveć navodeći stihove, sjetit ću čitaoca na sliku Crnogorskoga kneza (str. 15), mladog poturice (str. 37), Luke Vukalovića (str. 133) i crnogorskih junaka (str. 189).

Utjecaj narodne pjesme na Martića opaža se i drugdje. Tako u kletvama na primjer (vidi stranu 57. i 196.) — pa u govorima, što ih drži Mirko junacima iza boja, kao što i u govorima drugih četovođa (vidi cielo poglavlje V. Tri sveta str. 177. i napried str. 253. itd.).

Martić se poveo za narodnom pjesmom i gdje iztiče razne predrazsude i gatanja, što još živu u našem puku (vidi str. 62, 67, 71, 72. 116, 127, 128, 436, 486, 530).

A i u opisivanju mnogobrojne vojske Martićevi te stihovi sjećaju na junačke narodne pjesme. Navest ću samo malo primjera: na strani 169., da pokaže, koliko je silna turska vojska, što kreće proti Luki, veli:

Da se hrveš, odhrvati ne ćeš,
Da puškaraš nadpucati ne ćeš,
Da je tvoja diljka pirlitanka
Zlatna šiba sa Petrova grada,
Pa da kolješ, poklat moći ne ćeš;
Da si lane po redu počeo,
Do godine doklao bi težko;
Jali da ste zmaji iza mora,
Pa žderete konje i konjike,
Požderati sviju ne možete.
Nije šala taborena vojska,
Kojoj broja ni ja ne znam sama,
A ni oni, ki im hranu dava.

(a na str. 182.)

Koliko je drva za goriva
I kamena za tvrda gradiva,
Toliko je za boja Turaka,
Ne ćeš proći ni proniet glavu,
Van te dignu pod oblake vile.

(a na str. 210.)

Hurra! silna zalila se vojska,
Kô kad sinje saholuji more.
Mili Bože, zemlja držat ne će,
Ako kroče preko polja ravna.
Mili Bože, kamen ostat ne će,
Ako bojne zariču laburde.
Bože mili, ako zievnu ćorde,
Što je trave, da su ljudske glave,
Ne bi njima puno posla bilo,
Dok ih sravne do zemljice hladne.

Više puta i uvod raznih pjevanja sjeća te na početak narodnih pjesama. Ja ću samo jedan primjer iznieti (vidi str. 549.):

Nevesinje, ne bilo te inje,
Nit te ptice prehodile sinje,
Reci meni kano rođenomu,
Što su tebi sela nevesela?
Nit pjevaju, nit godove služe,
Što li krda pasu bez ojkanja,
Kakvo narod neveselje ganja?
Il su sela poplavili Turci,
Il su marvu poplašili vuci? itd.

Kao u narodnim pjesmama tako se i u Martićevim vila brine za junaka, pa ga budi oda sna, kad na nj ide neprijatelj, ili mu daje dobre savjete ili plače nad njegovom nevoljom.

Morao bih, prije nego svršim, iztaknuti neka krasna mjesta iz Martićevih pjesama, ali težko je birati, gdje ne znaš, što je ljepše... Neka čitalac pročita hrvatnje dvaju junaka (str. 230.—231.) pa cielo poglavlje „Grobovi" (str. 265.), gdje je opisano bojno polje iza boja, i smrt gdje se po njem šeće. Nešto slično ja mislim, da je malo koji pjesnik izpjevao na svietu. Malo pak zaostaje s umjetničkog gledišta zadnje poglavlje „Vukodlak" u pjesmi, kojoj je naslov „Kiko i Zelić".

Da je najljepša Martićeva pjesma „Luka Vukalović", to su već drugi dokazali, i u njoj se je pjesnik pokazao pravim silnim umjetnikom u kompoziciji i u razporedbi i u suglasju raznih djela, koja sastavljaju podpunu skladnu cjelinu.

Brovning veli, da je jedino koristno djelo, što ga može pjesnik učiniti, to, da opiše svoju dobu. Martić je opisao svoju dobu vjerno. Ako pak u narodu nije uvažen Martić, kao što je zaslužio, nek se tješi, to se i drugima dogodilo; a kako Brunetière veli: „Suvremenici živućem piscu niesu uviek najbolji sudci".

(Iskra, 1893., str. 114.—118.).

„OSVIT"

pripovieda Ksaver Šandor Đalski;

Zagreb 1892. Naklada »Matice Hrvatske«.

Naši su kritičari proglasili Đalskijev Osvit kao najbolje djelo, što je on dosad napisao. Ja doduše upravo nisam tako mislio, kad sam ga pročitao. Uobće ja, čitajući ga, nisam ga ni mogao uzpoređivati s drugim njegovim romanima. U Osvitu mi se Đalski prikazivao nekako preobražen, pričinjao mi se drugčijim, koji put bih samo vidio pred očima simpatičnu sliku poznatog mi pisca, pa bi, rekao bih, ta slika sve to tamnija postajala, razplinula se, ili bolje, pretvorila se u nekakvu nepoznatu. Čitajući Osvit pitao sam više puta sam sebe: piše li to Đalski, pronicavi observateur du coeur humain, koji je pratio s tako finom analizom, psihložkom točnošću i oštroumnošću duševni razvitak Janka Borislavića, Luja Blinjevića, Maričonke? — Dok mi napokon pukne pred očima suvremeni život naše mladeži u Zagrebu, i zaredaše se prizori crni, tmurni, tužni prizori iz romana „U noći", i ja zaplivah ugodnom strujom krasnih maštanja, idealnih osvjedočenja, rodoljubnog čuvstva, a nebo se oko mene zarumenivalo ružičastom polujasnom svjetlošću krasne zore, i uzkliknuh s pjesnikom: „Zora puca, bit će dana!" Tražio sam u Osvitu psihologa. Našao sam nekoliko krasno nacrtanih lica, kod zagrebačkog biskupa, kod mladog Tivadara, u kući liepe žene doktora Lubenčića, ali se sva ta lica križala, miešala, nekoliko sati, da onda izčeznu i razplinu se zajedno sa slavljen biskupovim, s bučnim večerama mladog Madžara, s večernjim razgovorom duhovite gospođe Lubenčićeve, izgubivši se u vrevi svjetine, koja se neprestano mota stazom svakidašnjeg života. O dvoje mladih ljudi mi oko zapelo: o Ivana i o Madleni.

I ja stadoh paziti na svaki korak liepe gospođe, koja govoraše Tivadaru, tomu pravcatomu, korektnomu dandyu, kad je odigrao nekoliko komada na glasoviru: „Igrali ste iz duše"; i počeh pratiti mladenački život srčanog Ivana, koji oduševljen rodoljubnim čuvstvom kori Tivadara, što nečovječno postupa s njegovim čovjekom, s njegovim bratom, i odmah uvidjeh romantičnu ćud liepe Madlene, i zanosno rodoljublje mladoga Ivana, koji „najzad, kao cielo doba te sav sviet oko njega, nije bio bez romantične natruhe". I razabrah, da nismo u naše doba, već, što se priča, to je negda bilo, kad je sve romanticizmom bilo prožeto, kad se za nečim neizvjestnim težilo, ili za nečim izvjestnim, iz čega kad bi se nešto zbilo, to bijaše tajno i neizvjestno; pa me zanimalo gledati ljubav romantičara Ivana s liepom Madlenom, koja bijaše „skroz i skroz prožeta germanskim romanticizmom i sve je gledala na čarobna stakla romantike, i sve zastirala tajanstvenim njenim sjenama i polumrakom, u kojem bijaše pravo carstvo za njenu beztjelesnu ljubav, za one daleke neopredieljene sanje, za onu čežnju, kojoj nije smjela dati pravi oblik i zbiljni cilj" — i gledah život one dobe, kad „je moderni duh nosio u sebi već klice junakinja Žorž Sandskih", kad su žene „osjetile potrebu, da im se srdcu prizna pravo" kad se ćutila „potreba sveobća, da se otmeš verigama težke dobe svete aliance", i kad je provijavao još uviek vjetrić sentimentalizma, koji je stvorio njemačke „Wahlverwandschaften", „a strogo vjersko poimanje života nije također imalo više svoje snage, kao u drevne dane", „kad se duh europski već pripravljao, da pristane uz Kanta, Feuerbacha i Straussa". I mišljah, Đalski, koji je, kao crv neumorno vrteći, htio prodrieti dosada u dušu mladog naraštaja bez ideala, bez vjere upalog u skepticizam, iz kog još ne zna, kako da se izbavi; koji je zavirio u srdca prošle generacije samo zato, da razjasni tu tajnu silu i tužnu, kako i zašto je propala bez slave i bez uspomene; koji je gledao život starih plemića, da nađe i u njemu izvor njihove jadne smrti bez slave i bez suza, da napokon kao plod proučavanja toga svieta izreče gorkim srdcem tužnu istinu: „Našu aristokraciju nije ubila dostojna kakva misija, tek gospodarska lakoumnost i glupost" — ili još crnju osudu: „promisliš li pravo — sve je tek neprestan kotač, u kojem ljudska glupost, slabost i predsuda vrteći se ne prestaje: ona je jedna vječna stalna i nepopravljiva" — kako se, rekoh, taj isti Đalski najednom prenio u taj već mrtvi sviet, da motri romantično ljubakanje dvoje zanešenjaka? Tražio sam tada, što je mogao u sebi zamamno skrivati taj sviet, da tako začara pisca i da ga nekako pretvori u čovjeka sebi slična, od hladnog motrioca u zanesenog obožavatelja te dobe, koji oduševljen samo svrne okom sad tamo sad amo, a nigdje ne zaustavi svoj pogled nadugo, da prodre s njim do dna duše. Našao je pisac u toj dobi nešto, čega je već nestalo u srdcima njegovih suvremenika, to mu zasjalo kao sunce pred očima, i on opojen milinom tog prizora, pod utjecajem toga milja, proživio duhom nekoliko krasnih dana. Ako dobro proučimo Đalskijeva djela, vidimo pisca, gdje raztužena srdca gleda lica, koja oko njega živu; ta lica sva odavaju bolestno srdce, žalostnu dušu. Promisli tada, jesu li sami krivi svojoj nesreći ti biednici? Ne uviek, više puta su žrtve neumoljivih zakona prirode, svoje same naravi, slučaja, ili samih svojih ideala, kako to pokazah u lanjskoj studiji u „Iskri". Svakako svi ti jadnici ganu njegovo srdce. Njega, kao i Turgenjeva, „La vision de la fatale caducité de toute l'existence l'amène à plaindre comme des victimes les pauvres créatures auxquelles a été infligée la vie — ce n'est point par des sourires sarcastiques qu'il accueille le troupeau de ses personnages vaincus, c'est par des larmes de pitié".

Traži, ne bi li našao lieka, spasa tim žrtvama, i već je, kao jedini liek, pokazivao rođenu grudu, ljubav domovine i vršenje svojih dužnosti. „Sreća fali, jer nema ljubavi ni srdca" — bijaše rekao Đalski u zadnjem svom romanu. On je vidio sav mladi naraštaj bolestan, bez vjere, bez ideala, a to stoga, što nema ljubavi, nema srdca pa njegov duh zabrodio u starije doba, u doba rada i oduševljenja za dom i za svoj jezik; — tu je našao ljudi, koji su imali ljubavi i srdca. U zadnjem svom romanu Đalski je naglašivao potrebu, da žrtvuješ svoju posebnost potrebitomu i neprekidnom razvoju sveobćeg — svebožjeg života", i on zavirio u ilirsko doba, da nađe i da nam pokaže ljude, koji su svoju posebnost žrtvovali potrebitom razvoju svoje domovine, svoga naroda. Oko sebe on je vidio nesretnike poput Janka Borislavića, koji hoće prodrieti u svaku tajnu prirode i znanja, koji imadu velike svrhe, ili druge slične biednike, koji ne znadu, koga se rada prihvatiti, uviek mučeni od nekog obćenitog i neizvjestnog ideala o obćem boljku, pa je zašao u vremena našeg književnog preporoda, da nam prikaže ljude, koji bi se kao Ivan umirili mišlju: „treba prije svega da postanemo narod, da stvorimo narodnost, onda će sve drugo iz toga sliediti", a nisu trovali svoj život misleći na sve jade, što će nadoći iza toga, kad se i postigne ta narodnost. Lava Blinjevića je začaravao posao u kući o gospodarstvu; a ona neprekidna radnja bez velikih maglovitih svrha s jasnom svrhom i vječnim izčekivanjem uspieva. U Osvitu Ivan i drugi rade baš tako; njihova je svrha razširiti svoj jezik, moći tiskati novine, i kad su to postigli, oni su sretni, i iz dna duše zapjevaju: „Još Hrvatska nije propala". Taj život prošlih liepih dana zanio je Đalskoga, i on nam ga slika, kao da je i on jedan od onih oduševljenih rodoljuba, što su se onda okupljali oko Gaja. Samo kadkad osjetio bi, da je to bilo, da je to prošlo, prošlo kao san, i da on živi sad usred Borislavića, Kačića, Narančića, Blinjevića i drugih, i tada i on još oduševljenije slavi one mrtve preporoditelje, oprašta im njihove mane. Je li nam ipak pisac znao oživjeti pred očima život našega književnog preporoda? To ćemo kasnije vidjeti.

Zasad pogledajmo samo u srdce dvoje zaljubljenika, Ivana i Madlene. Vratimo se dakle na te mlade romantike, da vidimo, jesu li baš pravi romantici, ili karakteri iz naše dobe, koje mi svaki dan putem sretamo. Ivan zamlada zaljubio se u krasnu Madlenu, pa mu umna i lukava Berta zavrti mozgom, dok ga obmane posvema strast. Zašto i kako? To nam razjašnjuje sam Ivan: „Dvadesetgodišnjemu momku svakako je, veli on, morala čarnija i zamamnija biti zrela, krasna, romantična i slobodnjačka Berta — a uz to burna i strastvena žena, koja nije od mene iskala ništa no ljubavi

— nego je bila čista, djevičanska Madlena, ponosna, sveta i nepristupna — i kojoj sam za volju imao žrtvovati svoju slobodu i podati se filistarskom igu, što se najzad brak uviek pričinja tako mladomu čovjeku, kao što bijah ja. Eto tako dođe te se jedne večeri nađoh u zagrljaju Berte". Ivan, kako se iz ovih redaka razabire, u ženi nije ljubio nego ženu, nešto senzualnosti poljepšano koprenom ružičastog romanticizma i ništa više; to je njegova ljubav u dvadesetoj godini. Našavši se u družtvu s Kolarom, ovaj ga osvoji, i on izpovieda: „Preda mnom se gotovo otvori sjajna pučina nebeska, u kojoj ugledah istinu i zadaću svoju. Onda sam spoznao, kako je izprazan moj dojakošnji život. Shvatio sam u jedan mah, što je značio moj vječni unutarnji nemir, nikad ničim udovoljen. Poćutio sam, da imamo viših ciljeva, nego smišljati zabave dokolni i uobražavati si raj u naručju krasnih žena." „I on se ostavi tih zabava, ostavi se Berte. Poslije tri četiri godine susrete se s Madlenom, i taj sastanak nije ostao bez dojma. Nije htio od nje učiniti prestupnicu (jer je ona sad bila udata), jer bi tim griehom postao nevriednim, da se bori za uzvišene ciljeve, kojima se posvećivao. Znao je također, da bi ga takva strastvena ljubav zavela sa staze, te ne bi mogao sve svoje sile posvetiti domovini. I mislio je dosele, da će ovo uvjerenje biti dovoljno jako, pa da će lako svladati svaki poriv želje za Madleninim srdcem. Ali tek što ju opet vidje, podlegao je svim bićem svojim čaru njezine ljepote." Ljubav prema Madleni može se uztvrditi da nema drugog izvora do njezine ljepote. On je ljubi, samo jer je liepa. On i ne pita, ima li osim ljepote koje drugo dobro svojstvo i ne pita sebe, je li ta ljubav takva, da bi se on uz Madlenu želio za sav život privezati, kad bi to bilo moguće. Ali ne, nije baš tako; on je mislio i na godine, što bi još mogao proživjeti Madlenin suprug Dumić. I odtad u njegovu srdcu započe borba između ljubavi za dom i ljubavi prema Madleni, koje on nije mogao nikako u sklad dovesti, i njegovu dušu zaokupiše težke boli" — ove najstrašnije muke za čovjeka visokih ciljeva, kad mu duša stane nevjerovati u svoju snagu i plašiti se od vlastite slabosti". — Eto crva skepticizma! — I kroz sav roman se vidi ta borba, a Ivan se drži na nogama možda samo zato, što baš misli, kad bi dao oduška svojoj ljubavi prema Madleni, da ne bi mogao ćutjeti i misliti na svoju svetu i veliku zadaću i raditi za narodnu stvar, za puk i za njegovu slobodu. — Pa i kad je Madleni očitovao svoju ljubav, i ona mu je vatreno odvraćala, on se nje čuvao, jer se najviše bojao, „da bi mogao nastupiti slabi čas i za njega i za nju, te bi tako survao nju u blato prestupa, a sebe učinio prostim običnim Lovelaceom, nevriednim, da stoji u prvim redovima svoga naroda". — Ivan bi htio prestup Madlenin, po nagonu svoga srdca, ali ga ne će stoga, što bi to bila za nj sramota, zato, jer svi oni ljudi ,koji se bora za narodnu stvar, i koje on štuje, i koji njega ljube i štuju, jesu pošteni ljudi, te bi njegovu ljubav osudili, a ono bi izgubio njihovu ljubav i štovanje, trpjelo bi njegovo svojeljublje od toga i njegova ponosna duša. Ivan je, jednom riečju, čovjek bez morala i ponosit. Ponos ga je i spasio, pače i ponos je bio slabom oprekom njegovoj strasti; slučaj, sam slučaj, spasio je njega od grieha — dolazak Madlenina supruga. Ali poslije toga on je mogao zadovoljiti svoju strast. Madlena ga zvala, da odputuju iz domovine zajedno, ali on je to odbio, jer ga je domovina trebala, i on žrtvova domovini

tu grješnu ljubav. U to začu klicanje: Victoria, Victoria! Dozvola za hrvatske novine je stigla i Ivan uzdahne: Hvala Bogu, i u svojoj velikoj boli poćuti časkom radost i utjehu, što mu žrtva nije bez svrhe.

Uobće je karakter Ivanov karakter mladića, oduševljena i malo refleksivna, koji jedino ima zahvaliti svoju uztrajnost (ako se baš takvom može nazvati) u radu za narodnu stvar, više okolini, koja ga zaokruživaše, nego sebi.

Kad bi bio blizu, da klone, tada baš bi ga uzdržao onaj entuziazam, onaj rad, ona čvrsta nada njegovih prijatelja. — U čemu je dakle bolji ovaj mladić od svih onih, što padaju slomljeni prije nego dostignu svoj ideal za narodnu stvar u romanu „U noći? — Ni u čem. — Okolina i doba, u kojem je živio, učiniše njega junakom, kao što su okolina i duh dobe, u koja oni drugi živu, učinili od njih četu nevoljnika i kukavica. On je bio oduševljen za svoju svrhu, oni drugi su pod utjecajem hladnih znanstvenih teorija prožeti pesimizmom Schopenhauera. Ivan je čovjek svog doba, kao što su oni drugi pravi ljudi svoga vremena. — Đalski je znao to shvatiti, a to je nešto, što može učiniti samo veliki umjetnik — a to je i učinio takav umjetnik.

I ovdje se je Đalski povratio na misao, koju bješe i prije iztakao, da u ljubavi za dom treba čovjek da traži utjehu i sreću. Lava Blinjevića je usrećila i spasila rođena gruda; i Ivan u ljubavi prema svojoj domovini našao je najveću jedinu sreću, kako to pisac razlaže u zadnjim stranicama svoje knjige. Ja sam se lani u članku „Pamet i srdce" u „Viencu" osvrnuo na prevlast uma ili srdca kod nekih karaktera iz Đalskievih romana i natuknuo samo, da čekamo od Đalskoga, da nam poda čovjeka, kod koga će biti u skladnom ravnovjesju pamet i srdce, i koji bi bio radišan. U Osvitu on nam je prikazao tog čovjeka u njegovim sljedbenicima Ljudevita Gaja, u Ivanu i u drugima mladim oduševljenim rodoljubima. Hoće li nam pisac s vremenom pokazati tip takva radiše iz naše dobe, i prema našim potrebama? Hoće li ga znati stvoriti?

A sad bih htio da proučimo Madlenu. Ali to je prava romantičarka, a ima sestara i prijateljica u raznim romanima iz Sandove dobe. To je žena, koja ljubi, pa je na sve ljubomorna i na Ivanovu ljubav za domovinu. To je ona, koja je našla u ljubavi pa bilo i grješnoj, svoj ideal, pa ne mari ni okaljati ime niti poštenje, samo da joj ideal ne propadne — a uz to upravo i ne zna, je li ta ljubav samo nekakva platonska ljubav, ili ne. Madlena nam je poznata osoba; tko od nas zamlada nije našao u romanima, što ih je čitao, takvih žena?

Je su li pak Ivan i Madlena karakteri natanko psiholožkom vještinom proučeni? Težko bi bilo odgovoriti, a ne pogriešiti. Pisac nam njega prikazuje ili sa srdcem i glavom uz domovinu, ili sa srdcem i glavom uz Madlenu, a nju vidi samo u njenoj gorljivoj ljubavi za Ivana. Nisu li drugo što ćutjeli, drugo što mislili ti ljudi? Možda i nisu. Žene, kakve viđamo u najboljim djelima pisaca romantičke škole, živu samo da ljube, živu samo ljubeći: ljubav i život, to je kod njih isto.

Ali nalazimo li u Osvitu podpuno i vjerno naslikano doba, u koje su Madlena i Ivan živjeli? Neki su nam prizori iz života tog doba pred očima potanko razvijeni — na pr. gostba u biskupskom dvoru, dolazak bana, salon duhovite gospođe; ali tu se ne razvija sav život. Pisac je posvetio

svoju pažnju samo onim prizorima, koji su u najužoj vezi s političkim i književnim preporodom, kojega nam je Osvit opisao. I baš zato ne bih znao ni kako krstiti to njegovo djelo. To nije ni pravi roman, to nije ni psiholožka studija, kakvu nam je znao dosad već podati, ni dotjerani roman de meurs, kako bi ga nazvali Francuzi, već prije liep album nekoliko nježno izvedenih slika, zajedno spojenih zajedničkom nekom idejom, kojom su sve prožete.

Đalski je Osvitom stupio na novo polje, na polje historičkog romana, pa je i on udario o sve potežkoće, o sve hridine, o koje udara svaki i najvriedniji umjetnik, koji ide tim putem. Pisac, koji hoće da nam poda historički roman, mora nam najprije prikazati okolinu, u kojoj se kreću osobe romana, doba, u koje živu sa svim njegovim osebujnostima, jednom riečju, mora nam razviti pred očima ne samo mjesta, gdje se čini zbivaju, već život družtva u ono doba, stupanj prosvjete i uljudbe, na kom se nalazi družtvo, njegove misli o životu, o svietu i njegovo shvaćanje života i svieta i ciljeva jednog i drugog, pa sve ostale pojave, što sastavljaju karakteristiku jednog doba. To sve, nema sumnje, preveć preuzima piščevu pozornost, tako da on i nehotice, da bolje uspije u tom, odvraća donekle pozornost od onoga, što je uistinu najvažnije, naime od analize ljudske duše i njezinih strasti. Historički je romanopisac prisiljen pisati tako svoje djelo, da se ono može pričiniti realnim i istinitim ljudima onog doba, koje on opisuje, kao da bi za te ljude roman bio i napisan. Ali, kako zgodno opaža Manzoni, taj roman uistinu nije za te ljude napisan, već za piščeve suvremenike. Predpostavimo, da je piscu uspjelo tako napisati svoj roman, da bi ljudi onog doba, koje on opisuje kad bi ga čitali, prepoznali sebe i svoje doba vjerno i realno naslikano u knjizi. To bi se u tom slučaju postiglo s toga, što bi ti ljudi, prispodobivši sviet i život, opisan u knjizi, sa svojim svietom i životom, uvidjeli, da je to jedno te isto, dok pisac, da taj isti uspjeh postigne kod svojih suvremenika, mora najprije čitaoce poučiti, kakav je bio sviet i život u ono doba, pa tek onda tražiti od njih, da pripoznaju u svietu i životu doba, koje on opisuje, vjernu sliku svieta i doba, o kojem ih je poučio.

A to je vrlo težko. Govori Gaetano Negri u studiji o Georgeu Eliotu: „Stavimo, da bi do četiri vieka koji pisac htio da sastavi historički roman, a čin toga romana da bi se imao razviti pri koncu devetnaestoga vieka, i stavimo da zato, da poda pojam o intelektualnim prilikama tog doba, stavlja u usta svojih junaka uviek govore o napredku u znanosti, o kritici, o družtvenim i političkim prevratima, o novom pravcu umjetnosti, o eksperimentalizmu. Taj pisac ne će biti u pravoj realnosti, pošto je istina, da ta pitanja sastavljaju osnovu našeg života, ali je ujedno i istina, da se strasti i interesi pojedinaca razvijaju prividno bez prave ovisnosti od tih pitanja. Stalno je, da naši razgovori poprimaju intonaciju od okoline u kojoj živimo, ali ne treba zato da analiziramo neprestano elemente, od kojih je ta okolina sastavljena".

Kad čitamo suvremeni roman, mi ne pazimo preveć na okolinu, kao što ne marimo ni za okolinu u kojoj živimo, ne gledamo nego čovjeka i u njemu se usredotočuje interes umjetničkog djela. Kad, nasuprot, čitamo historički roman, okolina postaje najglavnija stvar, a karakteri izčezavaju donekle s vida, a to ne bi imalo biti.

Neki su nam kao Manzoni, uza sve te poteškoće, dali savršene historičke romane, ali je Manzoni, na primjer, to postigao tim, što nam je opisao ljude žive i realne, ne samo s obzirom na doba, u koje su živjeli, već ljude, koji su u njihovoj bîti pravi ljudi, kakvi živu uviek u svietu.

Historički je roman zato svuda i propao, jer se uvidjelo, kako Brandes veli, da je to nešto izgrđeno. Često tako prenatrpano historičkim gradivom, da se poetički razvitak ne opaža, časom tako slobodno u poetiziranju poviesti, da realni i pjesnički elementi, spojeni zajedno, proizvode sasvim neskladan koncert.

Đalski je, bar se meni tako čini, sam uvidio, da mu ne će možda poći za rukom prikazati dobro tiekom svoga romana prilike doba, koje opisuje, i zato na strani 81. nastoji sam, da nas u malo rieči pouči o životu tog doba, u strahu, da mu samim opisom Madlenina života ne bi uspjelo čitaocu podati pravu sliku žene toga vremena, pa veli: „Brak — ta moderni je duh nosio u sebi već klice junakinja Žorž Sandskih! Sveobća potreba, da se otmeš verigama težke dobe svete aliance, svoje je valove zaigrala i na tom moru, te je i žena osjetila potrebu, da joj se srdcu priznaje pravo. A k tome je provijavao još uviek vjetrić sentimentalizma . . ." — i tako dalje, kako sam to već na drugom mjestu naveo.

Đalski je uzto psiholog, i on uspieva kao malo tko u proučavanju pojedinih karaktera, zato je i naravno, da nije njemu prirođeno predstavljati nam život cielih masa. Maričon, Janko Borislavić, Na rođenoj grudi, sva su nam ta djela dokazom. da Đalski po naravi naginje na psiholožkoanalitički roman; a ni roman „U noći" nije, ako se dobro shvati, nego psiholožka studija, a nipošto roman des moeurs. — Ali u historičkom romanu je pisac prisiljen, iako mu se ne će, opisati život cielog jednog naroda, cielog jednog doba, život mase, i to je pokušao Đalski u Osvitu, na uštrb dakako psiholožkog savršenstva pojedinih karaktera. U Osvit je Đalski vrlo oštroumno i pametno samo kadkad upleo historičke ličnosti, kao Gaja i Stoosa i Draškovića, predstavivši nam junakom romana nepoznatu osobu Ivana Kotromanića, a tim je izbjegao onim potežkoćama, koje susretaju historički romanopisci, koji uzimlju junakom svojih djela historijsku ličnost, i tim i nehotice prisile čitaoca, da uviek prispodablja junaka, kojega gleda u romanu, s istim junakom, kakvim ga već poznaje iz poviesti, te baci knjigu u kut, ne nađe li, da odgovara sasvim poviesti.

A piscu je svakako mučno dati pravu sliku historičke ličnosti, jer da to postigne, mora prenatrpati knjigu historičkim podatcima, što svakako kvari umjetničku vriednost knjige.

U Osvitu je Đalski udario stazom historičkog romana, i naravno, veliki naš pisac nije mogao izbjeći svim manama i nedostatcima, koje su uzko skopčane s takvim romanima. Ipak sam uvjeren, da nijedan naš pisac ne bi bio bolje uspio od njega u tom; ali govorili kritičari, što im drago, njegov roman „Na rođenoj grudi" je najljepša njiga, što je on dosad napisao, a Osvit, kao umjetničko djelo, zaostaje za njom.

Nego u čem da tražimo uzrok, zašto je Đalski stupio na polje historičkog romana? — Nema sumnje, da se historički roman pojavlja kod onih naroda i u ono doba, kad je živo narodno čuvstvo i rodoljublje vatreno. Dokazom tomu

su nam Manzoni, Guerrazzi i njihova škola u Italiji, u Englezkoj Scott, a u Hrvatskoj ilirski književni pokret. Kad se u narodu iztiče živa ljubav za domovinu, kad su rodoljubna pitanja glavna pitanja, o kojima se svud misli, govori, radi i razpravlja, svatko je na svoj način tim pitanjima zaokupljen, a pisac, videći sadašnje nevolje, u kojima narod čami, traži u prošlim vremenima junačkih primjera, da obodri slabiće, a da sebe utješi i u drugima uzbudi nadu u bolju budućnost, pouzdanje u svoje misli; traži u poviesti, što je znao velikoga njegov narod stvoriti. I tada se ne traže u poviesti velika djela, koja je sam jedan čovjek učinio, jer to kod potomaka ne može učiniti drugo, nego izazvati nekakva udivljenje pred tim velikanom i ništa više, već se ištu djela, koja je sav narod učinio; ište se slava, koju nije jedna sama osoba postigla, već cieli narod.

Primjerom su nam Manzonievi Vjernici.

I kod nas se sada opaža u književnosti nekakav povratak k poviesti. Đalski i Kumičić, da ne spominjem druge, pišu historičke romane. Drama također dovodi na pozornicu historičke junake, a mladi neki pjesnici u Viencu i drugdje pokušali su izpjevati epsku pjesan. Izvor tome pokretu, ne varam li se, treba tražiti u političkim nevoljnim prilikama, u kojima se naša domovina sada nalazi.

Je li to napredak u književnosti ili nazadak? To nitko ne može znati. Kritika je dokazala, a očevidno je i svakomu, koji uči poviest raznih književnosti, da umjetnost i knjiga idu uporedo s narodnim životom, i mienjaju svoj pravac prema promjeni nazora o svietu i životu, i prema raznim duševnim i materialnim potrebama pojedinog naroda.

S družtvenoga, rodoljubnoga gledišta moramo se samo radovati novome pravcu naše književnosti, moramo se radovati, što svakom prigodom slavnih uspomena, kulturnih slavlja i narod i pisci oćute potrebu, da dadu oduška svom oduševljenju. Pozdravimo dakle i Đalskiev roman kao osvit boljih dana, bolje budućnosti. Dobro nam došao i Osvit, koji dovikuje našoj mladeži s Bourgetom: „Exalte et cultive en toi ces deux grandes vertus, ces deux énergies en dehors des quelles il n'y a que flétrissure présente, et qu'agonie finale: l'amour et la volonté."

Pročitavši Đalskiev Osvit ja sam sâm sobom žalio, što ovaj roman nije dostigao onu umjetničku visinu, na kojoj su neki drugi njegovi romani, ali sjetih se, da sam lani u svojoj studiji o njegovim djelima doviknuo Đalskomu s De Mussetom: „Etre admiré n'est rien, l'affaire est d'être aimé", a uvjeren sam, ako se koji kritičar i ne će diviti Osvitu, da će ga narod ipak zavoljeti kao malo koju knjigu.

(Iskra 1893., str. 62.—64., 79.—80.)

O „RADMILOVIĆU"

Poslije „Osvita" obdario nas je Đalski „Radmilovićem". Čitajući „Osvit" bijah zaplivao ugodnom strujom krasnih maštanja, idealnih snova, rodoljubnog čuvstva, a nebo se oko mene zarudivalo ružičastom polujasnom svjetlošću krasne gore, i uskliknuh s pjesnikom: „Zora puca, bit će dana!" — Mene je „Osvit" iznenadio, i ja sâm sebi umišljah, da je Đalski duhom zabrodio u starije doba, doba rada i oduševljenja za dom i za svoj jezik, da je tu našao ljudi, koji su imali ljubavi i srdca, raztužen od žalostna prizora, što mu ga podavaše naš mladi naraštaj, bolestan, bez vjere, bez ideala, nesretan, „jer nema ljubavi ni srdca". — Zašao on u vremena našega književnoga preporoda, da nam prikaže ljude, koji rade neprestano oduševljeno za jedinu tu svrhu, da razšire svoj jezik, da uzmognu tiskati novine, koji, postigavši to, sretni iz dna duše zapjevaše: „Još Hrvatska nij' propala". Ove sam opazke bio učinio u „Iskri", kad je „Osvit" ugledao svietlo. Onom sam prigodom napisao i ove redke: „Taj život prošlih liepih dana zanio je Đalskoga, i on nam ga slika, kao da je i on jedan od onih oduševljenih rodoljuba, što su se onda okupljali oko Gaja. Samo kadkad bi osjetio, da je to bilo, da je to prošlo kao san i da on živi sad usred Borislavića, Kačića, Narančića, Blinjevića i drugih, i tada i on još oduševljenije slavi te mrtve preporoditelje, oprašta im njihove mane". Evo, zašto mene nije nimalo iznenadio novi roman „Radmilović"! —

Tko pozna druga piščeva djela, koji je proučio njegove naroze o našem družtvu, o našoj domovini, taj vidi u „Radmiloviću" pravi izljev pjesnikove duše. Taj se ne će čuditi, što se iz „Osvita", iza one ružičaste zore nije u „Radmiloviću" pojavilo sunce, da svojim žarkim zrakama razsvietli obzorje i ogrije prag naše kuće, već se opet mrki oblaci navukli nebom i u jadnu tminu zaokupili nam dom. Ne će se čuditi, što se tako brzo kod nas zaboravilo na liepo doba ilirsko, što se zanemaruje, što se ne čita, što se ne poznaje više ni književnik, koji za narod radi, koji je taj svoj narod i svojim djelima proslavio i prodičio i u dalekim stranama.

Sjećate li se njegova romana „U noći"? — Tu vam je živa slika naših nevoljnih političkih prilika. U „Radmiloviću" druga vam se slika prikazuje groznija, žalostnija, što ti suzu na oko mami, slika naših kukavnih književnih prilika, nemara za domaću knjigu. Đalskomu, koji je oštrouman motrilac, nije mogla izmaći ni ta crna strana našeg suvremenog života. Njemu kao finom umjetniku pošlo je za rukom prikazati nam ju u „Radmiloviću" tako vješto, da čitaoca i kritičara zadivljuje, pa moraš priznati, da se je on ovim djelom podigao do najslavnijih visina divne umjetnosti. Sam zamišljaj djela je veleban: tragična naime opreka između Radmilovićeva talenta i hladnog nemara, ružne mržnje ili tupog neznanja, kojim ga narod njegov prima. Niti je pisac pritom zašao u idealni kakav sviet, niti je stvorio iz svoje glave kakav genij ili glupu kakvu masu. On je ostao uviek na realnoj istinitoj podlozi. Tragičnost je sva u kombinaciji raznih životnih momenata i događaja, u samoj stvari, u samim živim osobama, a nije ni izmišljena ni silom prozivedena. I vi čitate knjigu, uvjereni, da je sve tako; vi

ju stavite na stranu, kad ju pročitate, i nekako se čudite, što vas je zbilja to tako ogorčilo u knjizi, a da niste već i sami na svoje oči sve to opazili. Vašom pameću zabrode neke nejasne slike, što vas sjećaju na one tužne prizore, koji vam se pred očima razvijaju za čitanja, upadate u tužne misli; vama se čini, da ste već u svome životu negdje vidjeli ili čuli nešto slično, da se to zastalno događa kod nas, — vi mislite na uspjeh jednog ili drugog našeg pisca, pitate sami sebe, je li i taj prošao bolje od Radmilovića. Ne znate, kako da odgovorite na to pitanje, nekako vas je stid priznati, da nije sve liepo ni u nas, da ima zla, da ima nepravde, da ima gluposti, a i kakve gluposti! I vi opet zaredate preda se glavne prizore iz romana.

U „Narodnoj kavani" na okupu ima mlade inteligencije. Niti tko pozna Radmilovića, niti tko za nj mari. Na plesu, gdje se fino družtvo skupilo, još je gore prošao; tu se gleda samo na zlatne ovratnike. U Novkovića na zabavi hvala Bogu ima ljudi koji znadu i za knjigu, poznaju pače i slave tuđe književnike, znani su im francuzki, talijanski, ruski i njemački velikani. Dobri su rodoljubi, ali ni ti za Radmilovića ne znaju. Dobro, ako ne zamiene Gundulića s Preradovićem i ako se sjete Mažuranića. Ali dosta, dosta, čemu dozivati u pamet druge još žalostnije prizore iz knjige, kad je tomu tako. I vi kao prestrašeni pitate, kao Radmilović, sami sebe: „Zar zbilja mora tako da bude? Ne, ne! — odvraćala njemu (pa i vama) samosviestna sva unutrašnjost." — Požalite narod, koji je tako nizko pao, da nema smisla za domaću knjigu, i pitate sami sebe, hoće li se taj narod osviestiti, ali ujedno žalite i jadnoga Radmilovića, tu žrtvu obćeg nemara i prostačke mržnje. Da nije sam

Radmilović donekle kriv tim svojim mukama, svomu neuspjehu? Pa kakav je to čovjek, je li u istinu dostojan, da ga i mi poput pisca uzljubimo i da suzom orosimo hladnu ploču njegova groba? I da odgovor bude što stalniji, što savjestniji, uzimljete opet roman u ruke, da u njemu proučite toga čudnovatog čovjeka, da ga prema njegovim manama i vrlinama bolje prosudite. Tako svrnuvši začas oko od fine studije našega družtva, što nam je poda Đalski u svom romanu, čitalac opet svraća svoju pozornost na njegovu psiholožku analitičku vještinu u crtanju pojedinih karaktera. A u tom se je Đalski već odavna pokazao umjetnikom prvoga reda.

Radmilović vam je književnik, sviestan svoga zvanja, poznaje dobro ljude svoje dobe, pa zato, kad bi se našao s njima, nešto ga sprečavalo, da govori o stvarima i idejama, koje zapremahu najveći dio njegove duše. Njega je strašilo, da bi morao slušati kakvu filistarsku nezgrapnost o pojavama, pogledima, daljinama, kojima se on u nedohvatnom poletu misli i čuvstava svim žarom svojim klanjao. Nije bio čovjek ohol, da ne bi znao, da mu izvedba uviek zaostaje za pjesničkom sanjom, i da ne bi znao također za vječno uzaludno nastojanje, da dovede u sklad misao i čin, duh i tvar. Na ovo treba paziti, jer ćemo i kasnije u njemu vidjeti, da to baš on nije znao ni mogao dovesti sveđer u sklad, i odtuda nesreća.

Svoje je mlade dane sproveo u malenoj varošici u tišini i miru, a bili su izpunjeni svakud bezprekidnim visokim i nedoglednim sanjarenjima i maštanjima, tek gdjegdje i kojiput samo obasjani kratkotrajnim blieskom kakve idilične novelete, dražestne istom po svojoj naivnosti i svojoj nedužnosti, a čarne sa svoga neposrednog mirisa prirode. Kasnije se podao sav književnom radu. Priznanja nikakva, žalosti je dosta doživio, pa bi gotovo i proklinjao onaj čas, kad je prvi put izišao na literarno popriště. Ali brzo bi se takvih misli zastidio. Nije htio misliti samo na sebe, već obćoj stvari koristiti pa uvjeren, da treba zaboraviti svoju jadnu pojavu, predstavio bi sebi ciljem ne svoju osobu, već pobjedu misli, kojoj je služio. I mi ne bismo možda imali prigode poznati ga baš u dušu iz samih njegovih rieči i izvanjskog držanja, jer je dosta pametan, da upozna odmah svoje mane, da ih brzo sakrije. Ali i tu nam pomaže njegova bilježnica, a pred njom nije nikakve tajne imao, pa si stavio prvim zakonom, da u njoj izkaže sve točno i najvjernije. Iz nje su nam poznati i najmanji kretaji njegova srdca i uma, i vidimo u njemu vječnu neprekidnu borbu između razuma i srdca, neprekidni rat između duše i njezine nesavršene tvorevine: materije.

On misli na svoja djela; pita sam sebe, da li mogu biti narodu koristna i klanja se pred čovjekom, koji bi znao ljudima koristiti, koji bi znao urediti ljudsko družtvo, da ne bude vječno popriště, nedogledno carstvo krivice, glada, umorstva, krađe, otimačine, kao što je danas pa i već od zemana. — Gotov, da upadne u crni pesimizam, — uz vječnost ljudske muke opaža ipak ljepotu, čar, snagu, blagoslov života, što tomu životu ne može oteti najcrnja nevolja ni najjadnija bieda. Život svagdje treba kamo ljubavi, ljubavi neograničene i koliko puta mu je bilo, da je gotovo čuo i slušao bolni krik duše svemira, vapaj za ljubavlju, za samilošću. Ovako je on već mislio, kad se je upoznao sa Stankom i njezinom majkom. Poznanstvo s djevojkom ugodno ga se dojmilo. Ta njegova pjesnička duša izgarala je za doživljajima, za neobičnim situacijama i osvajala ga svagda blizina ženske mladosti. A toga je trebao, jer tomu stalnom zakonu prirode, umovaše on, nitko izbjeći ne može, pa ni on, koji bi pred propelom vapio, da ga oslobodi od slavohleplja, da ga rieši one strašne i žalostne ovisnosti od svieta. Premda je često kod tih dobrih duša, zalazi kadkad i u sviet. Eno ga jednom na plesu. Gleda onaj sviet, vidi, da mu hrvatski jezik nije njegov, pa shvaća njegov nemar za knjigu. Na tom plesu začela se i ljubav u njegovu srdcu za krasnu Olgu Novkovićevu. Prvi njegov osjećaj bijaše naslada svidjele krasote, i ona elementarna radost, što ju je svagda poćutio, gledajući što lijepo. Ali i u zanosu uživanja javio bi se u njemu motrilac duše, koji svaku sitnicu, svaku niansu bilježi u svrhe svoga promatranja i učenja. I možda se nigdje nije pokazao takvim visokim umjetnikom Đalski kao u razvitku toga prvog začetka ljubavi do žive žarke strasti i u opisivanju načina, kojim je Radmilović tu svoju ljubav analizirao i proučavao, držeći, da je sam sebi sviestan svake promjene, što bi u njemu nastala, a ipak pritom varajući se često. To vam je najmučnija psiholožka studija duše, koja opet i sama sebe psiholožki proučava u najtežem svom stanju, kad se pojavlja, razvija i razplamsava ljubav i strast. A vrlo je zanimljivo pratiti tu studiju, jer je dan za danom vjerno bilježio Radmilović rezvoj svojih osjećaja prema Olgi. Što je on ljubio u Olgi, to je ljepota, pa se nije pitao, ima li ona osim svoje vanjštine još što tako savršeno, da je vriedna ljubavi. Začetak te ljubavi nije prošao u njegovu srdcu bez borbe između potrebe ljubavi i potrebe mirnog književnog rada daleko od svieta. Njega bi Olgina pojava zatravila, ali ti zanosni časovi ne bi dugo potrajali... mutila ih ona vječna bojazan od života i od nesreće, ona jednaka sumnja, da za nj nema sreće. K tome bi se probudio i književnički motrilac, koji je hladno u sebi bilježio svaku sitnicu, dapače pomišljao, kako bi ovo ili ono mogao upotriebiti u svoje svrhe. I on bi se u sličnim časovima uviek sjetio, da mu valja točno zabilježiti i opisati cielo svoje stanje duševno u svoju bilježnicu. Osim bilježnice imao on i druge dvije duše, kojima je svoja čuvstva povjeravao. Bijahu to Stanka i mati joj. Stanki bi on uviek Olgu zanosno hvalio i govorio o svojoj ljubavi. Stanka, koja je u njemu uviek štovala velikog književnika, bijaše ga, upoznavši dobro u duši, brzo i uzljubila. Radmilović, premda fin psiholog i analista, ne bi zamietio Stankine uzbuđenosti . . . U svome sretnom entuziazmu i egoizmu zaljubljenika tek je želio govoriti o ljubljenoj Olgi. A ipak kako je liepo Đalski Stankino srdce opisao, kako nam plemenitu njenu dušu sasma odkrio i začetak i razvoj njezinih čuvstava, začetak ljubavi, silne ljubavi, koju je ona u svojoj čednosti sirotinje zatomljivala, koje se kasnije odricala, samo da Radmilovića vidi sretna. To je ljubav, kakvu ćete naći gdjegod u Turgenjevljevih junakinja, to vam je ljubav s patnjama, ljubav sa žrtvom. A Stanka je baš stvor, za koji, kako veli V. Hugo: „Le sacrifice est tout, la souffrance n'est rien". Radmilović nije opažao Stankine tuge ni njezine duševne boli, gubeći se u ljubavi i mislima na Olgu, ne bi podvrgavao psiholožkoj analizi rieči ni pogleda Stankinih. A jadna Stanka gotovo bi s nekim entuziazmom slavila skupa s njim ljepotu one druge. I sam Radmilović, ne shvaćajući taj njezin mučenički zanos, ljutio se, što ona tako ravnodušno slavi ljepotu druge djevojke i mislio bi: „Nisam u njenim očima ništa no pjesnik — pa i ne pomišlja dalje".

Međutim je Radmilovića Olga sve to više osvajala i to samo svojom fizičkom realnom pojavom, i on bi se zasramio, što je tako živo u njemu egoistično čuvstvo, koje ga sili misliti samo na svoju ljubav, na svoju sreću. On se tuži, što je rođen u doba takvo, gdje nije čovjeku dopušteno, da se posve poda ljubavnim osjećajima. Odlučno se lati posla, da radom svojim odkupi pravo, da može pomišljati na sebe i na svoje srdce. Spravljao se i na to, da nađe kakvu službu u odvjetničtvu, jer sredstava za život više ne bijaše, a kad bi dobio Olgu, ipak bi morao imati kakvu karieru. Ali i tu ne bijaše sreće. I on izmučen osami se u svojim mukama i jadima. Tim svojim jadima nalazi utjehe samo kod Stanke, gdje bi se izjadao, što ga je nekakva podla kritika grozno napadala. Stanka ga je dobro razumjela; ona je trpjela isto kao i on, pa gorko zaplače. I on vidje, kako se ta dobra duša sasvim istovjetuje s njim i njegovom slavom. Ja bih sada htio prenieti ovdje XV. poglavlje, jer je to pravi biser u našoj književnosti. Đalski nam crta Stankinu ljubav, a ta je slika tako fina, tako nježna, tako divna, da začaran misliš, gdje bi našao takve stvorove, i pred dušom ti se redaju Botticellijeve spiritualne ženske slike ili one požrtvovne divne ženske pojave, koju su prenieli iz realnog života u knjigu ruski veliki pisci. Stanka je bez sumnje najidealniji ženski tip u našoj knjizi, tip, komu ne će moći ni najstrožiji kritičar što prigovoriti; to vam je nešto umjetnički savršeno. Idealna takva pojava morala je uzbuditi ljubav i u umjetnikovoj duši. Ali to sprvice bijaše samo časovit bliesak, koga nestade bez traga, kad je on pošao u posjete Novkovićevima, a malo za tim s njima na ladanje, premda je nekako ćutio, da je to za nj pogibeljno, te se tužio na svoju sudbinu, što mora trpjeti takve suprotne osjećaje i takav nesklad misli i djela. Znao je, da treba hoditi po duhu, znao je, da je njegova slavičnost izljev tjelesnih pohota, i da ljubav k Olgi nije nego strast tjelesna, a ipak nije mogao sliediti tu istinu. I sada nastupa u romanu period, u kojemu Radmilovićeva ljubav za Olgu sve to više raste, plamti, dok se i samoj Olgi jasno žarkim riečima odkrije. Malo zatim se Olga zaručila s drugim. Radmilović u svojoj žalosti nije znao ni što će sa sobom; jedina misao na Stanku, da što prije dođe k njoj, utješi ga malko u onoj golemoj njegovoj biedi, a ujedno se gubio u osnovama svakakvim, neizvedivim, gotovo ludim osnovama, kako bi sebi ipak krasnu Olgu osigurao, i pritom upadao u nekakve halucinacije. Stanka, videći ga u tom jadnom stanju, nije ni jedan trenut pomišljala na sebe, ni da joj ljubav može sada još sretnom postati, tek joj lebdjela pred dušom samo želja, da spasi ljubljena čovjeka. Dobroj duši to pođe za rukom. Ljubav za Olgu, uzbuđena jedino njenom ljepotom, malo pomalo je izčezavala; njega je sad privlačila dobrota i ljubav Stankina. Oni bijahu uviek zajedno, on je kod nje i radio. Tako je nastalo i divno se razvilo među njima ono neprekidno blagoslovno obćenje, koje je za dobre i plemenite duše najveće blago, i koje će u istom spolu svaki put roditi vječnim prijateljstvom, a u dva mlada bića raznih spolova — onom ljubavi, koja je jedina trajna, sretna i pravi čisti dar nebesa, koja se ne izgara plamenim žarom strasti, niti se troši trzavicom burnih osjećaja, a koja čuva svoju čistoću anđeosku svojom harmonijom, svojom dušom, spletenom od dviju duša, glavno — gotovo jedino od njih. — Oni se vjenčali i kukavno živjeli u maloj varošici. On je pisao poveću novelu, gdje je htio prikazati tragediju ludila. Izdao je tada svoje „Mučenike". Neuspjeh, bieda, nevolja, njegova živa fantazija, sve to zajedno baci i njega u ludilo.

Tragičan je čovjek taj Radmilović, unesrećio ga nemar njegova naroda, a donekle i sama njegova narav i ćud; onaj njegov nesklad između uma i srdca, živa njegova fantazija, fatalizam nekakav, komu se kadkad podavao, nihilizam, koji ga spopadaše, i ona nejasnost, netočnost u mislima, zadojenim vjerom u nešto neponjatno, nepoznato, nikad izgovoreno. Može se reći, da je to čovjek bez čistog izvjesnog cilja, koji uviek koleba između materije i duha, između potrebe duha i zakona materije, između egoizma i odricanja sama sebe, čežnje za vanjskim svietom i želje, da bude učenikom evanđelja. Radmilović je čovjek, koji, kao i svi drugi karakteri poščevih romana, prikazuju tip modernog čovjeka. Radmilović je nama dobro poznat, mi u njemu nalazimo nešto zajedničko s nama, njegova pojava nimalo nas ne iznenađuje u našem družtvu. A u glavnom, taj je čovjek sasvim realan sa svojim umom i srdcem, sa svojim mislima i čuvstvima, a opet ima nešto svoga karakterističnoga, što mu podaje njegovu čistu individualnost i razlikuje ga od ostalih obrazovanih modernih duhova, što se nahode i kod nas i drugdje, pa i između samih književnika.

Još bi imao nešto reći o Olgi. Olga je ujedno karakter i tip. To vam je nekako djevojka bez jake individualnosti, i radije tip imućne djevojke, liepe, bez zdrave naobrazbe,

kojoj treba nakita i uresa, da samo osvaja sviet oko sebe svojom ljepotom, koja misli na razkošne toalete, bogate odaje, englezke konje, ladanjske dvorove i gradske palače, i u tom je sva sjajna slika budućnosti, što joj duša želi. Pa i takva mora da bude uzgojena nekako ludo pod pažnjom tetke aristokratkinje, barem po želji. Je li Olga ikad ljubila Radmilovića? Je li bar dobro shvaćala njegovu ljubav? — Ona je sva u ovim riečima: „Ah — ja ne razumijem, što ja znam — ja sam diete. Bože, ajdemo natrag. Teta će me izčekivati" (te je rieči rekla, kad joj je Radmilović očitovao svoju ljubav). Iza ovih rieči mi nemamo žaliti, što Olge gotovo nestaje iz romana, nemamo zašto da se ljutimo, što ne znamo više ništa iz njezina života. Ona će biti uviek ista, samo u godinama bit će kakva promjena. To vam je djevojka bez glave, bez velikih ideala, bez velikih kreposti, ali ujedno i bez duševnog kvara, jednostavna djevojka, koja ne će ni na što da misli do li, da živi i živi veselo i liepo, a na zlo i ne sluti.

O drugim osobama dosta je reći, da je svaka na svom mjestu, pa i u romanu kao i u realnom životu. Onakvih osoba vi ste više puta susreli, bit će da su vam se pojavile samo u nekim prigodama baš kao u romanu, u kom se ne pojavljuju češće niti imadu više važnosti, nego li je to u zbiljskom životu. Hoćemo li napokon prigovoriti Đalskomu, da nam je u „Radmiloviću" posve crnu sliku naslikao? Ne! On bi nam mogao s punim pravom odvratiti: „Ja nisam ptica iz pustinje, da bih pred zlom, što ga vidim, zatvarao oči; ali opet nisam ni sova, koja bi samo za noć znala i samo tminu gledala". — Ako žalimo sudbinu Radmilovića, njegova pojava ipak nas može tješiti. Kad budemo imali više Radmilovića, bit će i oni sretniji, moći će na masu djelovati više, nego masa na njih. Tako biva uviek u svietu: na žrtvama se gradi napredak u svemu, pa i u književnosti. Neka samo naši Radmilovići paze na ove rieči njihova nesretnog brata: „U duši samoj moram tražiti sve, a što je njoj do drugoga ,nego li da zaboraviš jade i muke, da im se podaš, jer tako mora biti, da ljubiš sve, što živi i što se muči — oh — za dobrotom duše — za njenim oplemenjivanjem valja ići i težiti! Sve drugo je glupo, jer ne vodi ničemu, sve drugo je uzaludno . . .“

Prelazeći sada na opise iz prirode, što ih nahodimo u tom romanu, moram ponoviti, što drugom prigodom rekoh. Priroda je za nj nekakvo božanstvo, koje čovjeka začarava svojom ljepotom ili veličanstvom ili tajinstvenošću, dok se sve klanja i predaje njezinoj svemoći. Ja bih mogao spomenuti iz romana razne opise iz prirode. Ne koristi. Prije nekoliko godina, govoreći o djelima Đalskoga, pokazao sam, kako na njegove junake jednako utječe priroda, kako oni u nju gledaju istim očima. To bi isto trebalo da ponovim i iza ovog romana. Znam, da će neki reći, a možda i sam pisac, da su njegovi junaci svi nekakvi psiholozi, analisti, pesimisti, dobro izučeni u modernoj filozofiji, a da ne bi jednako pred prirodom ćutjeli i osjećali, ali ja ipak, sjećajući se modernih pjesnika i umjetnika francuzkih, znam, da i dva zgoljna subjektivna pisca, da i dva vrlo slična pesimistična pjesnika ipak imadu svaki svoju posebnu intuiciju prirode, svoj posebni originalni smisao prirode, a to ne bi škodilo ni u piščevim romanima, gdje čovjek opaža, kako on svima podmeće svoje subjektivno promatranje prirode i njezinih pojava. Grjehota, jer ima opisa vrlo krasnih; u njima ćeš naći uviek misli i čuvstva čovjeka, koji su u podpunom skladu s prirodom. Nisu to opisi, koji se kao kakve slike mogu iz knjige odciepiti, kako na primjer opisi iz Zolinih djela, ali su zato ipak živi opisi, nadahnuti uzvišenom poezijom, pa ako te svojom točnošću i realnošću i ne zadive, svojom ljepotom dirnu te u srdce. Prije nego dovršim ovaj članak, imao bih reći, jesam li po svom sudu našao mana u ovom romanu. Da pravo rečem, mislim, da je možda predug u romanu onaj dio, u kom je opisan život Radmilovićev i Novkovićevih na ladanju, a opet je tu možda mnogo jednoličnih stranica, iz kojih niti što više saznajemo o Radmiloviću, niti o Olgi, niti o njihovoj ljubavi. Drugi će kritičar naći možda ovu moju opazku nepravednom, a izniet će kakvu svoju primjetbu. Pa čemu? „Les vrais chefs-d'oeuvre ne sont jamais parfaits.“ — Pa ako možda i ima ovaj roman kakvu slabu stranu, zastalno s umjetničke strane je dotjeraniji u jezgri i uobliku od svih drugih piščevih djela. Opažaju kritičari, da se veliki pisci poznaju odmah najprije po koncepciji o ljubavi, po analiziranju ljubavne strasti, po tom, što znadu razlikovati razne vrsti i razne stupnjeve i razne izraze, koje poprima to čuvstvo. U tom je čuvstvu možda najindividualnija strana raznih osoba, i čovjek može poprimiti lako misli druge osobe, ali mučno mu je poprimiti tuđa čuvstva, ili odbaciti od sebe svoj ukus i svoj način osjećanja i čuvstvovanja. Zato premda ljubav ima nekih strana i svojstava i izraza zajedničkih svim ljudima, opet ima i nešto posebno, individualno, karakteristično u svakom čovjeku. Vještina je sva u tom, što pisac znade odkriti to nešto individualno. A u „Radmiloviću“ koja li je razlika u Radmilovićevoj, u Olginoj i u Stankinoj ljubavi! Kako su njihova čuvstva u podpunom suglasju i skladu sa svietom njihovih misli, s njihovom okolinom, s njihovim odgojem, s njihovim zvanjem! Daleko bih zašao, kad bih htio to potanko razglobiti, pa nije ni od potrebe; to čitalac može i sam. — Kao što pod nožem analize vidimo u junacima ovog romana diagnozu čuvstva, tako i u svietu misli, u kom Radmilović živi, vidimo drugu piščevu osebujnost. Đalski je vrlo naobražen i učen književnik. Zato se i u ovom romanu kreće u svietu ideja i moderne znanosti, kao u svojoj vlastitoj kući. U tom je donekle i prednost ovog romana pred drugima, a interes je romana u filozofijskim opazkama u vezi uzroka i učinaka, početaka i razvitaka u opisivanju duševnih stanja i njihove promjene pod izvanjskim utjecajem okoline. Kao Stendhalov Julien i Raskolnikov Dostojevskoga ili radije kao Bourgetov Robert Greslon, piščev Radmilović skriva u sebi dva bića, jedno, koje misli, drugo, koje živi, jedno, koje djeluje, a drugo, koje uči i opaža. Jesu li Radmilovićeve ideje uviek zdrave i dobre? Svakako ne uviek, i to najmanje kad prirodne zakone aplicira s materialnog na moralni sviet i život. Proti takvim teorijama čitao sam krasnu Brunetièrovu studiju u „Nouvelles Questions de Critique". Ove rieči, što ih spominjem, samo su zaključak cielog članka: „Des lois de la nature ou de la vie, on n'a pas le droit de conclure auy lois de la morale ou de la société: celles-ci sont autres, et il se peut bien qu'elles aient des liens entre elles, mais nous ne le savons pas". — Bilo bi možda vriedno kritički se obazrieti na neke teorije filozofijske ili moralne, natuknute ili razvijene u ovom romanu. Tih ima uviek u djelima Đalskoga, jer on poznaje dobro cilj i svrhu književnosti, koja je, kako

veli francuzki kritičar, „de faire entrer dans le patrimoine commun de l'esprit humain, et d'y consolider par la vertu de la forme, tout ce qui intéresse l'usage de la vie, la direction de la conduite, et le probléme de la destinée..." — Pa ako je istina: „que la volonté gouverne le monde, et que ce sont les idées qui font l'éducation de la volonté, qui lui suggèrent les mobiles de ses résolution, qui la conduisent donc et qui la gouvernent elle-même" — kritičar bi morao proučiti i ideje Radmilovićeve ili piščeve u ovom romanu. Ja mislim, da se ne varam, ako rečem, da baš u svietu ideja, razsijanih u romanu Đalskoga, ili ideja, na kojima se ti romani osnivaju, leži uzrok, s kog je Đalski vrlo kasno stekao kod nas priznanje, glas. Zaludu je, istina je to, da nitko ne će uzljubiti pisca, ako u njemu ne nađe, što i on misli. A obrazovanost, potrebita čitaocu, da shvati dobro i da prodre u misli Đalskoga, treba priznati, da se ne može naći kod svakoga. Ali je zato lako predvidjeti, da će s vremenom Đalski biti mnogo više pažen i cienjen kao umjetnik i kao mislilac. A kako veli Schopenhauer: „Važna je ne slava, već da ju zaslužiš". — Njegova je zasluga međutim, što je shvatio svoju dužnost i izpunio ju, što je učinio naime, da se obćinstvo zanima za stvari i za pitanja, koja ga niesu zanimala. Neka Đalski nastavi svojim putem (a on je dobar put sebi odabrao), svraćajući u svojim djelima pozornost čitaoca na životna pitanja, izpravljajući neke lude predrasude, iztičući prava srdca i uma nad materijom, pokazujući nam naše mane i nedostatke. Ta rekao je dobro Rénan: „Le but de l'humanité . . . c'est la perfection intellectuelle et morale." — Đalski je sviestan sebi te istine. Kad budemo imali karaktera, ne ćemo više imati pred sobom tužne slike, što mu ju prikazuje roman „U noći". Kad bude svatko malo više mario za svoj jezik i za domaću knjigu, ne ćemo više imati jadnih „Radmilovića", ali se ni jedno ni drugo ne će postići, dok se pojedinci ne poprave intelektualno i moralno; bez napredka pojedinaca nema narodnog napredka. To su shvatili svi veliki pisci, a na toj ideji je osnovan cieli Tolstojev rad. A Rod vrlo zgodno opaža, da je nesmisao napredak naroda, u kom sve pojedine osobe nazaduju, kao i srčanost vojske, u kojoj su svi vojnici kukavice. Svršavam veseo, što pročitavši ovaj roman mogoh sam sobom reći, da je to najljepše djelo Đalskoga, mnogo bolje od „Osvita". Uobće između piščevih djela na prvom su redu ona, koja se bave proučavanjem jedne ili druge osobe, u kojima mi vidimo podpunu iskrenu izpovied pojedine duše, a kako veli Brunetière: „Il n'y a pas d'oeuvre enfin qui vaille la simple confession d'une âme."

(Vienac, XXVII. 1895., str. 151.—155.)

KRITIČKI RAD MARKA CARA

Marko Car nazivlje se Srbinom. On piše ćirilicom i piše za srbski narod. — Gospodar je.

Njegove se knjige ipak čitaju i kod Hrvata, a kad njih on živi i piše.

U Srbiji je on priznat pisac, a neki ga smatraju preporoditeljem srbske knjige i kritike.

U Hrvatskoj ga jedni drže valjanim piscem, drugi ga smatraju prostim plagiatorom.

Ovi se potonji pozivlju na ono, što je pisao gospodin Meneghello u Narodnom Listu, iznoseći s jedne strane po ciele redke i stranice poznatih pisaca, a s druge ciele redke i stranice Marka Cara, koji ih prevađaše i turaše pod svojim imenom u sviet.

Ja bijah tada đakom i sjećam se vrlo dobro, kako su ta Meneghellova odkrića silno djelovala na nas mlade ljude, koji ipak nazrievasmo u Caru moderna darovita i naobražena književnika.

Marko Car je nastavio svoj posao, pisao, a piše i sad, te u ovo zadnjih godina, uz druge radnje, objelodanio u dva svezka pod naslovom Moje Simpatije nekoliko kritičnih sastavaka.

Prvi je svezak tiskan g. 1895., a drugi 1897.

Književne slike i studije, sadržane u prvom kolu, ove su: Giosuè Carducci, Hipolit Taine, Lord Byron, Alfred de

Musset, Henrik Heine, Theofil Gautier, Petar Petrović Njeguš i Stjepan Mitrov Ljubiša.

U drugom kolu pojavljuju se: Vojislav Ilijić, Zmaj Jovan Jovanović, Simo Matavulj, L. K. Lazarević, Emil Castellar, Aleksandar Dumas mlađi, E. Melchior de Vogüé.

Da prosudimo te radnje, red nam je najprije vidjeti, s kojeg stajališta polazi kritičar u pisanju. Car nam sam to kaže na str. 82. prvog kola.

„Jedno je, veli on, o nekiem predmetima pisati za publiku englezku, francuzku ili talijansku, a drugo o istiem stvarima pisati za publiku srbsku. Što je onamo više manje razpredeno i proučeno bilo, to je u nas često puta . . . terra incognita; i s toga dok Englez, Francuz ili Talijanac mogu da se ograniče na to, da svog pisca s jednog samog, manje pročišćenog ili možda sasvim novog vida prouče, dotle je Srbinu potrebno da započinje sve ab ovo. Čega radi, ako mu se i ne će, on mora da je svome subjektu ujedno i kritičar i biograf. Prema tome, da mu posao ne bi izpao kakva nespretna kompilacija po tuđiem djelima (na koja mora opet da se donekle obzire) ili, u najboljem slučaju, kakvo dosadno ‚razglagolstvije', to pisac treba da je prožet osjećajem mjere, onom pronicavošću, koja nije svakome u krvi, a bez koje nije moguće nikoga proučiti, nikoga shvatiti, a najmanje pravog pjesnika. Izim toga, Srbin pisac treba da svoje pisanje donekle udesi i prema osobitom ukusu svog rođenog naroda, pošto, badava, nekog obzira na specifičnu ćud svoje publike treba također imati."

Ovim nazorima moglo bi se i prigovoriti, ali mi štujemo slobodnu volju kod svakoga, pa prosto i Caru stati na ono stajalište, koje on hoće.

Ali da vidimo, je li svome stajalištu ostao vjeran.

Nije — a nastojat ću, da to i dokažem,

Prije nego prieđemo na dokaze, nameću nam se druga neka pitanja.

Najprije ovo: zašto je Car nadjenuo knjigama ime „Moje Simpatije".

Zaista čudnovat je taj sviet, što se kreće u tim knjigama. Ima pisaca iz svih naroda u Europi, samo nema nijednog Hrvata, a ni iz drugog kojeg slavenskog naroda, izuzmeš li srbskoga.

A ipak iz knjiga razabireš, da se bar ruski velikani silno piscu mile i da oni najbolje utjelovljuju u svojim djelima njegov književni ideal. Valjda Car misli, da su se drugi tim piscima bavili, pa da njemu ne treba.

Da hrvatskih pisaca ne spominje, nije ni čudo. On je Srbin. Ali opet, kako da tumačiš to, što u toj smjesi pisaca raznih naroda ima ih, koji su jedan drugomu protivni sa svih gledališta, ima idealista, psihologa, realista, klasičara, romantičara, parnasovaca i što ti ja znam.

Reći će mi Car, da je on gospodar proučavati, kojega pisca hoće. To je istina, ali ja ne mogu pojmiti, kako svi ti pisci tako raznovrstni i protivni više puta u pravcu, u stilu, u idealu, u čuvstvima, u pojmu o svietu i o književnosti mogu svi biti njegove simpatije. Ja pisca, koji ljubi Veneru i Isusa, poganski i kršćanski ideal, ne mogu smatrati iskrenim, već kakvim diletantom.

Ta, Bože moj, ima i diletanata! U Francuzkoj naći ćeš ih među pjesnicima — Renan ih je stvorio.

Neka, ali kritičar, pa diletant, to je nepojmljivo — ako nije impresionist, kao na pr. Anatole France.

Ako se komu hoće čvrstih podloga i temelja, određenih nazora o svietu, književnosti, to se hoće kritičaru. Ali kod Cara svega toga nema, pa bi uzalud i tražio.

Koliko god francuzkih i talijanskih kritičara znadem, svi imadu neki sistem, s koga polaze u pisanju.

Tko mi ne vjeruje, neka čita Brandesa, Fagueta, Doumica, Lemaîtrea, Brunetièra, Roda, De Vogüéa, Settembrinija, De Sanctisa, Nencionija, Panzachija, Chiarinija, Carduccija, Picu . . . da samo neke suvremene spomenem.

Za Cara ne znaš, da li pristaje uz S. Beuvea i Taineovu metodu, da li uz Bourgetovu ili uz Brunetièrovu, a te su mu valjda manje ili više ipak poznate.

A opet nema ni svoje izvorne vlastite metode.

Nema naprosto nikakve. — Mjesto kritične metode prisvojio je načelo: „je prends mon bien ou je le trouve."

Evo naime kako on postupa.

Između knjiga ili studija, što ih je pročitao o kojem piscu, izabere jednu, dvie ili tri, pa iz njih, ili po njima, skalupi ti svoju.

Evo, zašto opažaš više puta, gdje su po raznim kriterijima kod njega proučeni ili prosuđeni pisci. To ovisi o pojedinim kritičnim djelima, kojima se pri pisanju služio. Primjerom ćemo to bolje razumjeti.

Njegova studija o Carducciju pokazuje kod kritičara sasma druge nazore i kriterije, nego li ona o De Vogüéu. To je stoga, što se u prvoj služio kritičarima, kojih se nazori i kriteriji sasvim razlikuju od onih pisaca, kojima se služio u pisanju potonje studije. U prvoj je imao pri ruci De Sanctisa, Settembrianija, spočetka pak Chiarinija, a u drugoj Roda.

Ali počnimo redom.

U prvom kolu prva je studija o Carducciju — Car ju je napisao god. 1884. Uvod je izvađen iz gore navedenih djela. Drugo je većinom po Chiariniju, Borgognoniju i drugima. Ciela je studija pak napisana pod utjecajem onih ideja, što su tada vladale u talijanskoj književnosti. Sada se više u Italiji tako ne misli, a jamačno ni Car ne bi sada onako pisao. Bio bi dobro učinio, da je prema tomu preradio tu studiju, zavirivši u ono, što se kasnije o Carducciju pisalo i u samoj Italiji, a pritom mogao se služiti krasnom knjigom Panzinija „l' evoluzione di G. Carducci". Možda se sada pod dojmom Roda i De Vogüéa ne bi Car toliko zanosio za poganskim klasicizmom, niti bi s De Sanctisom onako strogo sudio kršćanske romantičare. Iza Carduccija susretamo Tainea. Car najprije proučava kritiku Sainte-Beuvea, i prikazuje njegovu metodu točno ukratko po onomu, što je i sam Taine o njemu napisao, a i Brandes. Prelazi pak na prikazivanje Taineovih načela. U tom nije baš najsretnije ruke, jer se ograničio na neka Taineova djela. Pišući o Taineovoj metodi Car se mogao jednostavno služiti Taineovim predgovorom Poviesti Englezke književnosti, gdje Taine razlaže potanko i utjecajno plemena, središta i momente. Da je pak Car proučio dobro i druga Taineova djela, ne bi mu prigovarao, kao što su mu i neki drugi prije njega prigovarali, da se ne obazire na silu individualnosti pojedinog pisca ili čovjeka, jer tu individualnost on priznaje, a da se uvjeriš, pročitaj samo njegovu filozofiju umjetnosti ili studije o Napoleonu.

Svakako Car dobro opaža, ima i Taine svojih mana, a baš radi tih se i novija kritika donekle odalečuje od njega.

On je preveć strogo htio na književnost aplicirati proces proučavanja prirodnih znanosti. U tom je glavna njegova pogrješka, i zato ciela metoda hramlje. To je u ostalom Brunetière obširno i liepo obrazložio.

Ovo jedino opažam, da se ne bi sliepo naši kritičari povodili za Taineom.

Car nam pokazuje Tainea pri radu, ali to smo bili već čitali doslovce jednako u Zolinom Le Roman expérimental, u članku o kritici. Uostalom tko bi htio napisati pravednu ocjenu Taineova rada, morao bi se osvrnuti na zadnje njegovo epohalno djelo „Les Origines de la France contemporaine", gdje je on svoju metodu proširio, priznavajući utjecaj ideje i strasti na ljude i na razne dobe, računajući uzto i na vjerske pojave, pa još i na jedino podpuno djelo o njegovu radu, što ga je napisao Bazzellotti.

Studija o Byronu malo koga može zanimati, jer se ograničava na prikazanje života i ljubavnih zgoda Byronovih. O djelima nema govora. Car je ipak mogao iz Nencionija ili Chiarinija, pa iz Tainea, koje su mu radnje poznate, nešto iznieti o Byronu kao pjesniku. Članak onakav, kakav je, mogao je izostati iz knjige, jer od njega srbskom narodu nema koristi.

O De Mussetu i o Heineu Car piše dosta obširno. Ali se po običaju on radije upušta u biografične podatke i anekdote, nego u proučavanje djela, dok bi glavna stvar imala biti ova potonja za pisca, koji hoće da svoj narod upozna sa stranim književnicima. Govoreći o Mussetu trebalo je iztaknuti bolje njegove osebujnosti i utjecaj, što je imao na mlađi naraštaj, uvodeći u modu subjektivnu poeziju. Kod Heinea Cara zanima najviše Buch der Lieder i Lyrisches Intermezzo, zato se on i malo obazire na njegovu prozu. Car je imao upotriebiti zgodu, da predoči čitaocima književni pokret Mlade Njemačke za Heineove dobe. Chiarini, a i Carducci vrlo liepo pišu o utjecaju Heinea na taj pokret. Gautier je zastalno znamenita ličnost u francuzkoj književnosti, ali najviše kao pjesnik. Tko ne zna za silni preokret u poeziji, uveden za dobe naturalizma od tako zvanih parnasovaca? Gautier se može smatrati začetnikom i vođom te škole, koja je sada ustupila mjesto novim simbolistima. Kad tamo Car o Gautierovim pjesmama najmanje govori, gotovo ništa, već prikazuje Gautiera kao kritičara, romanopisca, rodoljuba i poštenjaka u družtvu. A ipak, ako se bude spominjalo uviek u francuzkoj knjizi njegovo ime, to će biti jedino rad njegovih pjesama.

Ovdje opažam, da uobće M. Car nije uviek sretne ruke u prikazivanju rada tuđih književnika. On ne zna naći glavne zasluge pojedinog pisca ni osobite njegove karakteristike ni u čem se sastojao njegov utjecaj na suvremenu ili kasniju književnost. To valjda ovisi o tom, što se pri pisanju ne služi najboljim kritičnim izvorima, već radije posiže za biografičkim studijama.

Iz Carevih studija o francuzkim pjesnicima rek bi da njemu niesu poznate Brunetièreove knjige „L'evolution de la Poésie lyrique en France". U njima bio bi našao baš ono, čega kod njega nema, a opet bio bi i vidio tu navedeno množtvo kritičnih djela o pojedinim piscima, te, upoznavši se s tim djelima, bio bi bolje uspio u svojim studijama, koje nisu podpune, već jednostrane.

Prvo kolo svršava člancima o Njegušu i Ljubiši.

U prvom Car razvija sadržaj Gorskog Vienca i naširoko dokazuje, kako je substrakt toga djela, većinom lirski, prisvojio Vulićevu ideju, da je Njeguš lirski pjesnik po svome najboljem djelu. Studija je ova bila pisana talijanski, a to se i opaža, jer inače Car valjda ne bi bio nadugo izpričao sadržaj djela, a bio bi se valjda za srbsku javnost bavio drugim pjesnikovim djelima. Ljubiši se Car divi, a po njegovu sudu Ljubišine pripoviedke idu zaista, pored svih tehničkih nedostataka njihovih, među najvjernije dokumente o ljudskoj prirodi uobće, a o srbskom narodnom karakteru napose: među dokumente, koje će filozof i moralist u svako doba s korišću i zadovoljstvom čitati.

U drugom kolu nalazimo studiju o Castelaru, napisanu, kako nam pisac izpovieda, na osnovi djela F. De Sandorala o životu velikog Španjolca.

Još su dvie studije o tuđim piscima, naime o Dumasu i De Vogüéu.

Prva je preveć občenita razprava, gdje se samo iztiče, da je Dumas bio valjan psiholog. Drugo su samo crtice o životu izprepletene anekdotama, i uspomene piščeve, ne o Dumasu, već o njegovoj sobi. A ipak je Dumas čovjek, koji je imao silan utjecaj na pravac, koji vlada i sad pozornicom. Francuzki su se kritičari obširno tim bavili, osobito Rod i Brunetière. Uistinu je čudno, da Car, koji je toliko bio začaran Dumasom, nije znao napisati ili bar nije napisao nešto bolje o tom piscu. Po njegovoj studiji Srbin ne će sebi pribaviti nikakva pojma o Dumasovu radu ni o njegovoj vriednosti na književnom i moralnom polju . . .

Car kanda preveć često zaboravlja na svoje stajalište, na načelo, koje je sam sebi postavio, to jest, on zaboravlja, da piše za srbski narod, zaboravlja, da piše zato, da upozna svoj narod s djelima velikih književnika, pa naprosto piše, kao za zabavu, neke crte o životu raznih pisaca, o njihovim ljubavnim zgodama i nezgodama, koje Srbima jamačno ništa ne donose poznavanju tih književnika.

On će i reći, da to i drugi kritičari čine. Čine, istina je, ali kod naroda, gdje se to može i činiti, gdje ima na pretek svakovrstnih studija o jednom te istom piscu.

Studiju o Vogüéu Car je gotovo u cjelini prenio iz Rodove knjige „Des idées morales du temps présent".

Uz ove pisce susretamo četiri srbska književnika: Ilijića, Zmaja, Matavulja i Lazarevića.

Pišući o Zmaju Car bi htio dokazati, da je on odrazio težnju svoga vremena i naroda, i da je najkarakterističniji predstavnik moralnog života srbskog naroda u drugoj polovini ovoga vieka.

Toga nije ipak Car dokazao, već je gotovo izključivo stao proučavati „Đuliće" i „Đulićeve uveoke". Tko je pročitao moju studiju o Zmaju u Iskri god. 1891., pa pročita sada Carevu, na mnogo će mjesta naći sličnih, pače jednakih stavaka i stranica. Meni je samo opaziti, da sam ja napisao tu studiju prije M. Cara . . .

Druge su mu tri razpravice po mom sudu najbolje. Cienim, da su i izvorne. Bar ja ne poznam, što je srbska kritika pisala o V. Ilijiću, Lazareviću i Matavulju, pa ne mogu reći, da se je Car kitio tuđim perjem.

Car liepo pokazuje slabu stranu Ilijićevih pjesama, iztičući i dobra svojstva tog inače odveć hvaljenog pjesnika. Po Caru se Ilijić najviše odlikuje bogatsvom jezika i ljepotom i lakoćom stiha.

O Lazareviću piše svraćajući se na njegovu vještinu u psiholožkoj analizi i na njegov optimizam. Svršava pak zgodnim opazkama proti realizmu, komu je najzad Lazarević, po njegovu sudu, naginjao.

Matavulja Car smatra realistom i piscem, koji je donekle nastavio djelo Ljubiše i Lazarevića. Ja bih radije bio rekao samog Ljubiše, jer Lazarević je išao sasma drugim pravcem, a Matavulj je, kao što i Ljubiša, zaista uviek daleko od Lazarevićeva pravca.

Proučavajući Matavuljeve pripoviedke on iznosi i glavnije njegove mane, s kojih ga nije moguće uvrstiti u pisce prvoga reda.

Evo u kratko Carevih simpatija. Ja ne znam, kako će srbski narod i kritika primiti te knjige. Da su one hrvatskomu narodu namienjene, ja im se ne bih veselio.

Tim se knjigama hrvatska književnost ne bi obogatila nimalo, niti bi u njima čitaoci što novo naučili, niti bi se mlađi pisci po njima znali ravnati u proučavanju i izboru svojih pisaca.

Hrvatska književnost, iako ne bogata kritičnim studijama, ima i obširnijih i podpunijih i boljih radnja gotovo o svima tim piscima, kojima se Car bavi.

O Carducciju imamo u Viencu jezgrovitiju i manje strastvenu razpravu po talijanskim izvorima, objelodanjenu god. 1889. O Heineu i Byronu naći će čitalac studije u Slikama iz svjetske književnosti, što ih je Matica Hrvatska izdala g. 1891. Dumasom bavio se Vienac na dugo god. 1894., a i De Mussetom iste godine.

Što pak Car piše u članku o Taineu glede njegove i Saint-Beuvljeve kritike, to je Iskra doniela god. 1891. i 1893. i Vienac 93., a uzto je izašao u Viencu i prievod njegove filozofije umjetnosti. I o Castelaru naći ćeš studiju, ne varam li se, u Viencu, ne znam pravo koje godine, a o Vogüéu g. 1890. A i o samomi srbskim piscima, koje Car pretresa, naći je u hrvatskoj književnosti mnogo toga. Vienac je god. 1887. opisao nadugo i široko rad Lazarevića i ocienio god. 1890. pjesme Vojislava Ilijića.

O Zmaju je pisao Šrepel u predgovoru izabranih pjesama, izdanih u Zagrebu, a pisala je i Iskra god. 1891. Gorskim Viencem bavili su se akademičari i profesori, a nedavno i K. Šegvić. I o Ljubiši se kod nas već dugo pisalo, pak sve te Careve kritike nekako izgledaju kao nešto zastarjelo. Tuđi pisci, koje on proučava, malo imadu utjecaja na sadašnju književnost (uz riedke iznimke), a pogotovo još i manje važnosti za srbsku knjigu. Kad Car hoće da predoči Srbima tuđe pisce, neka bar odabere one, o kojima je sad najviše govora, koji se sada najviše čitaju i koji bi korisno ili štetno mogli i na srbsku knjigu djelovati. Dandanas takvi pisci su Björnson, Tolstoj, Ibsen, Fogazzaro, Negri, D'Annunzio, Brunetière, Bourget, Verlaine i simbolisti, da samo neke spomenem.

Gosp. Andrić nas je u Viencu u više mahova upoznao s radovima nekih priznatijih srbskih kritičara.

Nije bila u njegovim spisima slika Marka Cara, pa pokušah ja da ju nacrtam . . .

Kada ćemo se moći obazrieti i na hrvatske kritičare?

Ne znam.

Žalostno je to, da, dok Srbi omogućuju svojim kritičarima, da saberu u knjige svoje studije, Hrvati svojim kritičarima ne pružaju nikad ruke za taj posao.

Naše kritične studije su razsijane po književnim i političkim novinama, a ne možeš naći nakladnika, da ti ih skupljene u kakvoj knjizi u sviet protura.

Dok toga ne bude, uz svu dobru volju mučno je, a gotovo nemoguće pretresti hrvatske kritičare, a to je zlo, jer tim književnost mnogo gubi, a slabo napreduje.

(Novi Viek, I. 1897., str. 725.—731.).

TUCIĆ — NIKOLIĆ: KNJIGA ŽIVOTA

Ima u toj knjizi mnogo toga, ali, što joj nedostaje, to je baš život, — nema života. Naš narod je prirođenim mu zdravim razumom svu nauku, što je crpi čovjek iz knjige života, sveo na ovo malo rieči: „Pitat će te starost, gdje ti je bila mladost". I zbilja, život nas uči, da treba raditi, da jedino, što mi radimo, to vriedi, a drugo sve nestaje bez traga. Treba dakle djelovati, a djelatnost ima započeti zarana, a vrieme, koje nije njoj namienjeno, to je vrieme izgubljeno. I ja, kad vidim mlada čovjeka, koji nema volje, nema energije za rad, sudim, da je to čovjek, koji nema života, a kad vidim cieli mladi naraštaj u takvim prilikama, mislim, što će od njega biti, i hoće li se moći u vrtlogu u borbama života održati i spasiti.

Ove i slične misli križale mi se glavom, kad sam pročitao „Knjigu života". Napisala su je dva mlada književnika, a popratio ju je uvodom opet mladi književnik. Mislim, da se ne varam, uztvrdim li, da je ta knjiga važna pojava, jer nam donekle predstavlja sliku našega mladog naraštaja. Prve rieči, oko kojih ti zapne oko odmah na prvoj strani, žalibože su istinite. „U Vama se zrcali tragika našega naraštaja" glase te rieči.

I uistinu tragika je u tom, što ti ljudi još nisu počeli živjeti, a siti su života, još nisu stupili u sviet, a htjeli bi se povući od svieta. Ljudi su hladni, sviet je hladan, zato bi htjeli odieliti se od svega, naći svoj mir, i onda će biti sretni. Oni ne vole onaj život, vole život duše, carstvo misli ili bolje čeznuća i sanja, a misao ih muči i čini nemoćnicima. Biedni su, znadu, da su biedni, bolestni, ali ljube svoju biedu, bol, pa se zatvaraju u svoju ćelijicu, da u tmini promatraju svoju bol — u tmini, kad se ona podvostručuje. Trebaju čeznuća, ideala, čini im se kadkad, da trebaju i borbe, žestoke borbe, ali te su borbe skrovite, i svršavaju razorenim iluzijama. Odricanje, pregaranje, milosrđe i ljubav k malenim i neznatnim, to su njihove krieposti, — srčanosti, djelatnosti i snage za borbu usred svieta i života nedostaje im. Uviđaju i ćute svoju slaboću, ali ćute, da im je volja slomljena i obuzima ih smilovanje za samima sobom, pa pošto ne mogu raditi, to sanjaju i ginu prije vremena u svesilnoj moći bolestne fantazije. Dječaci su bez mladosti — starci bez života. Da ih pitate: čemu umjerenost? — reći će vam: „Da ljudi od nje živu", a da ih pitate: „Ako se sni i maštanje razore?" — odgovorit će vam: „onda se živi od prošlosti." — A to su mladi ljudi, koji tek počinju živjeti, pa stupaju u život samo sa snima i maštanjima i, bojeći se već realnosti i budućnosti, spremaju se da se zaklone u prošlost. Oni vam dovikuju: „Mi smo bolestni", oni su uvjereni, da nose u duši „naginjanje k razsulu svomu i svojega družtva", i govore istinu. Oni dobro poznavaju sami sebe. Iskreni su, odkrivaju nam svoje rane, rane mladog naraštaja, a njihov je poziv, njihova je sva jakost i nada u tomu, da traže samilost u dalekim tajnama stranama. Kako je tužna slika, što nam sami o sebi pružaju; kako je jadno i nevoljno misliti da je tim ljudima dosta tražiti samilosti svojim ranama, kao da se već priznavaju osuđeni na bolest i na smrt, kao da nemaju nade u spas i u život.

Njihova je „knjiga života" bez života. Žalostno! Kad bi ih čovjek imao suditi po knjizi njihova života, osudio bi ih, jer od njih bi malo moglo biti dobra. Ali i ako je bolest njihova realna i težka, nije bez lieka. Nadoći će i kriza, a liek će biti „život". Da, kad ti ljudi budu prestali samo o sebi misliti, samo sebe analizirati, kad budu počeli misliti malo više na druge i gledati izvan svoje sobe na ulicu, u život i to po danu, tada će vidjeti još nešto, što još nisu vidjeli, vidjet će, da ima ljudi, koji žive, da je život ipak liep i da može biti ljepši; vidjet će, da ima i biednika, kako oni to dobro već znaju, ali da tim biednicima nije dosta samilosti, da im se hoće pomoći. Vidjet će, da se ne može živjeti samo mišljenjem i maštanjem, da se hoće i volje i djelatnosti. Vidjet će, da im volje i djelatnosti ne može dati nitko, da treba da je u sebi nađu ili ako je nemaju, da je stvore. A onda, nadajmo se, oni će to i učiniti, oni će se uvjeriti, da tek onda počinje njihov život i da su na prvoj stranici života.

Da, pesimizam je takav. Mjesto da se pojavi pod starost, to je mladenačka bolest, nerazdruživ drug romantizma, kojim je hoćeš, ne ćeš, mlad čovjek često prožet. Jedino realnost života sa svojom borbom raztjera pesimizam, a ako ostaje uz čovjeka preko ciela života i do starosti, to je obično ili radi kakve moralne ili fizičke bolesti, ili zato, što taj čovjek nije radio, već samo mislio i uviek mislio. Dok mladić proučava sviet u knjigama ili vidi po knjigama sviet, obično je zadojen pesimizmom, jer su njegovi ideali preveć visoki i nedostiživi, a misli, da ideal mora biti takvim, dok ima ideala, koji su mnogo bliži životu, do kojih se može doprieti i koji su dostatni, da dadu smisla i cilja čovječjemu životu i djelovanju. Ti su ideali blizu čovjeka, ali ih on ne opaža, jer ne gleda okolo sebe, već daleko u zrak, gdje okom ne može dosegnuti.

U „knjizi života" ovih ideala nema, jer ih nažalost kod naše mladeži nema, jer za takve ideale hoće se vjere u svoju snagu, u moć svoje volje, a toga nema.

Nekad su naši mladi ljudi stupali u sviet puni dobre volje, uvjereni, da će moći učiniti sve i svašta, ne računajući na zapreke, proti kojima čovječja volja više puta ne može ništa. Sad ovi stupaju u sviet uvjereni, da ne mogu ništa učiniti, niti ono, što se može postići s malo dobre volje i odlučnosti. Ovo potonje je zlo gore od prvoga. Nemojmo ubijati u mladim srdcima čuvstvo vlastitog dostojanstva i vjeru u jakost vlastite volje i energije, nemojmo činiti mladež nesposobnom, da se bori u životu još prije, nego je u život stupila; nemojmo ju varati, prikazujući joj život knjigama, u kojima života nema i koje čovjeka ne mogu uzgajati za život, i recimo mladim piscima, da nisu učinili liepo djelo. A nisu ni liepu knjigu. Proza njihove knjige zaostaje za Nikolićevim pjesmama, crtice njihove knjige zaostaju za Tucićevim dramama. Mislili su možda, da su nešto novo napisali, a nisu. Kao što njihove ideje višeput nisu nego jeka ideja, čitanih u drugim knjigama, tako i forma, kojom su te ideje zaodjenute ili prikazane, nisu više puta nego slabi odraz umjetničke forme drugih književnika. Ima u idejama i Nitzscheova individualizma i Tolstojeva altruizma i Ibsenova kriticizma, kao što u književnoj formi ima i simbolizma i dekadenstva i misticizma i realizma i mnogo drugih —izama. Oni su se valjda htjeli služiti neograničenom slobodom u pisanju, koju je netko od njih zahtjevao za sve i tako su zabacili svoju individualnu karakteristiku, samo da navuku na se tuđu haljinu, koja im ne pristaje; i tako ih čovjek koji put više i ne prepoznaje, pa zaludu je njima govoriti: to smo mi. Mi ih ne poznajemo, a što je još gore, mi ih onda i ne razumijemo. Bit će valjda njihov govor simboličan, mističan, ali simbola njihova mi ne shvaćamo, i događa nam se, što nam se događalo više puta čitajući po nekim tuđim književnim smotrama neke simboliste, na koje smo zaboravili i nismo pazili, jer su nam napokon još bili tuđi . . . ali oni su naši, pa nam se tûđe, a to je žalostno. — A žalostno je i to, što ono, što je kod drugih naroda već zastarjelo i što se smatralo nečim abnormalnim, prolaznim, kod nas prieti postati sveobćim pravilom i najnovijom književnom modom, kao i kod nekih drugih bratskih nam plemena. Je li moguće, da su nam oči tako oslabile, da vidimo samo ono, što oko nas po zemlji puza, a da nam pogled ne dopire do onih visokih vrhova, do kojih su se uzpeli u ovo zadnje doba velikani svjetske književnosti?

(Prosvjeta, 1900., str. 122.—123.).

DILJEM DOMA

Kad ćete skupiti u knjigu vaše novije radnje? Pitao sam nedavno u pismu prijatelja Đalskoga. Mjesto toga dobih ovih dana knjigu, a naslov joj je „Diljem Doma". Pogledah na sadržaj, ali nije tu bilo liepe crte „Na Veliki petak", kojoj sam se divio prije nekoliko godina u Viencu. Nisam našao ni „Legendu iz dvorišta k. br. 15" te divnu božićnu priču, koja bi u divot-izdanju, ilustrovana od naših slikara, imala biti božićni dar hrvatskim kućama. Nema tu ni romantičnog „Plavomilja" ni toliko drugih pripoviedaka našega pisca, što smo ih čitali amo tamo po listovima. Đalski nam nije dao knjigu, koju smo čekali; dao nam je evo drugu: Htio je, da prva knjiga, što ju daje u sviet, odkad živi kod rodne kuće, bude prikazana toj kući, hrvatskoj kući. — I knjiga je zaista prava himna, izljev ljubavi rođenoj grudi, i kao što je nedavno podao nam svoje zapiske, što ih je bilježio izpod starih krovova svojih starih prijatelja, sad nam pred oči razvija dojmove i uspomene, što su mu se u duši valjale, kad mu je noga opet stupala među sjenama starog rođenog doma.

Pisac na rođenoj grudi, kojoj nam je ljepote i čar i spasonosni dojam već pokazao u romanu istog naslova, gleda i sve sluša s raznježenim, dirnutim srdcem, pak se bude uspomene za uspomenama. Davna lica, izginula ili pod humkom s križem ili pod naborima duljeg vremena, mili časovi, nestali u ponorima vječne prošlosti, zabliešte pred

dušom, dapače kao iz sna budi se davno odkucalo, tradicijom tek poznato doba sa svojom silnom i zamamnom poezijom, što ju prošlost uviek čuva. A u piščevoj duši budi se silna ljubav za svoj dom, za svoj hrvatski rod i sve se više diže, plamti i obuhvaća u svom žaru cielo slavensko pleme. I velebna slika, što se izvija pred duhom, tjera iz duše svaki očaj, a čuvstvo sigurnosti i boljih dana za drage ove krajeve i za ljubljene ove ljude zaokuplja svu dušu, pa se srdce čisto zahvalno privija k staroj kući, koja mu opet pruža utjehe.

I tu se izvijaju uspomene, liepe mile slike iz djetinstva, iz mladih dana. Najprije nas pisac vodi po svom domu za dobe svojega djetinjstva pak u susjedstvo, gdje nas upoznaje s romantičnom poviešću liepe Denize. Ljudi bi žalili to mlado gospodsko diete, što se nakon nesretne ljubavi udaje za težaka. Nemojte ju žaliti! I tu je život svoje učinio, gotovo odnio Denizinu biedu. Slušajte ju radije, kad govori: „O radije sam svoja gospođa u najgoroj kolibi negoli tuđi sluga u najsjajnijoj palači. Nije, nije dobro ometati tuđe pragove." Svete su to rieči, u njima je filozofija života.

Pak nas pisac vodi i opet u svoj dom i oko njega po noći. Voli on noć, jer mu ona razsvjetljuje put k nedostupnim daljinama, ona mu govori o veličanstvu Onoga, koji svemirom ravna, a i iz same stare zgrade izbija onda zadah davnine i poezije prošlih dana, i dižu se sjene i uzdasi davno izginulih i smirenih pokoljenja. I očaran mističnošću i tajanstvenošću liepe noći priča legendu stare kuće i njezine gradnje. Čitatelj će bolje shvatiti taj Đalskijev zapisak, bude li znao, da se naš pisac dao s velikom ljubavlju na astronomijsku nauku, kojom je, premda poetično, ipak skroz i skroz prožet cieli ovaj zapisak. — Ja radije slušam Pričanja stare artije i volim s piscem premetati stare spise za izučavanje daha i srdca i navada davno izginulih generacija, a i netom smirenih ljudi, osobito kad on tako liepo zna iz onih požutjelih stranica pričati ljubavnu poviest dvoje dragih. Čudna je to ljubav, romantična, i mi vjerujemo piscu, kad i ne bi mogla nastati i razviti se nego u onim heroičnim danima na početku devetnaestoga vieka i na početku romantičnog doba. Tragično je svršila ta ljubav, kad je imalo dvoje dragih postati svoji, biti sretni. Njega su ljudi ubili, a nje je nestalo bez traga. Piščev pesimizam se tješi time, jer bi napokon, da i nije nastupila ta strašna sudba mladih biednika sa svim svojim užasom, ipak bila smrt pokosila ta srdca. I on misli samo na prolaznost čovjekova života i gleda ju kao avet kakvu . . . ali ipak i davno odkucali život jošte trepti čarom, gotovo snagom, da iz tog treperenja duša primi svu uvjerljivost moći o snazi života. Svaki šuštanj među tim starim artijama to mu šapće, i on premeće nadalje artije, a kao što iz njih tako i iz njegove knjige staro doba iznova postaje pred nama. Mi ćutimo dah poezije onih dana nad nama, svu onu dragu i mladu idilu probuđenog narodnog života gledamo gotovo živu pred sobom, a iz knjige se izvija velika ljubav za slobodom rođene grude. I kad čitamo „Pepeljugu", nama se čini, da tu stojimo pred živim simbolom. Gledajući mladu onu nesretnicu, što je stenjala i trpjela pod maćuhinim pandžama, koju je napokon slavenski umjetnik iz ljubavi priveo k sreći, kao da gledamo u budućnost, kad će Hrvat umjetnik izvesti k životu i k sreći našu Hrvatsku. Kada će to biti? Tko će to čudo učiniti? Ne znamo, ali vjerujemo, da će to biti.

Takvih čudesa bilo je na svietu i u našem vieku. — Ali ostavimo tu sliku, koja uzbuđuje bol i nadu i sladko čeznuće. Vratimo se na sviet, hajdmo za piscem, koji će nam opet pričati tužnu priču, boli mlade djevojke, ostavljene od dragoga, i boli otca, koga jedinica ostavlja sama samcata, da se Bogu posveti, i koji je našao svoj mir jedino, kad je u rukama kćeri izdahnuo. Liepa je to pripoviedka, gdje se osobito iztiče fina psiholožka pronicavost Đalskoga u opisu bolnog časa, kad vjerenik ostavlja djevojku. Najviše boli jadnu Sofiju, što se tako prevarila u svom zaručniku i što ne može ni jedan razlog naći, kojim bi ga mogla izpričati, a muči ju i to, što ljudi nalaze, da je posve prirodno i razložno njegovo postupanje. Kako je to bilo? Otcu najedanput propao imetak.

„Zato se u cielom družtvu nije našlo čeljade, da je se sjeti i da na nju i samo pomisli. Kao da nitko nije ni slutio, kakve li muke i boli mora sada da trpi ovo mlado siromašno srdašce! Nitko ni jedne utješne rieči za nju! Svi su trgali kosu i tukli se u čela zbog izgubljenih novaca — svi — svi — i otac — i tetke — i rabin — i svi gosti bez razlike stališa i vjere. Kraljevski notar, makar pokršten, kao da ju je još najviše žalio. A za nju ostavljenu radi pusta novca nikoga ni brige. Dapače svi su govorili, da je Levay radio, kako se pristoji, radio kao ozbiljan i pošten čovjek, ta on je mislio uzeti bogatu zaručnicu, a nipošto siromašnu djevojku. Da, da, pošteno je radio i tako pustio vjerovnicima bar ono, što bi im zacielo bilo otišlo na vjenčanje.

Fina li je ta stranica, gorke li istine, puste li ironije! Tako pišu samo veliki umjetnici. Htio bih još jednu stranicu prepisati, ali čemu, neka ljudi čitaju tu novelu, a mi hajdemo, kud nas pisac vodi pravomu čudaku, Begu sa Sutle. Čudakom ga mi zovemo, jer bi ga tako ljudi krstili, ali poštena vam je to duša, simpatičan tip, koga je pisac proučio i predstavio velikom ljubavlju. Kod našega Bega veliko je, žarko, rodoljubivo čuvstvo, koje se odrazuje u njegovu govoru, životu, ponosu i aspiracijama. Pisac dobro karakterizira njegovu ljubav prema domovini. U toj ljubavi nije bilo ništa politike, nije ni jedna cigla riečca odavala biljeg kakova uvodnog članka iz političkih dnevnika niti je bila u vezi ma s kakvim političkim programom. To bijaše više, mnogo više — bijaše ljubav, koja je izpunjavala čitav život jednog čovjeka, žarila se toplinom krvi, odisala dahom stoljetne tradicije, svugda sijala luči, što iz davnih davnina dolaze, te pokazuju kasnomu potomku, kud su prolazile staze djedova. — Taj čovjek obradovao se, kad je čuo, da se Bosna povraća pod pravu krunu, i da dolazi vrieme, da se djeca starodrevne njegove obitelji sastanu s onom granom, koja živi u Bosni ponosnoj. Poslao on tamo u vojsku dva sina, a i on htio za njima, ali sve završuje tragično, kao da se slučaj ili sudbina ruga najsvetijemu zanosu i sve uništuje. Brzojav mu javio, da mu je mlađi sin kod Jajca pao, a prijatelj mu pisao, da je stariji sin Vladimir pao ubijen od sina Bega Korića, u koga je on našao sakrita oružja, radi česa je i bio jadni beg ustrieljen. Tako se rođaci našli u Bosni, da jedan drugomu zataru pleme i ime. A pred nama se ta Korićeva poviest širi i kao da zahvaća poviest i sudbu cieloga jednog plemena, cieloga jednoga naroda, a ne samo jedne obitelji, i tužnim srdcem mislimo na Hrvatsku, koja je iz velike ljubavi svetim zanosom, velikim nadama slala svoje sinove u susjednu zemlju k svojoj braći.

Bez sumnje je ovo najljepša pripoviedka ciele knjige, koja nas podsjeća na divne priče iz Starih krovova; u njoj izbija jače nego u drugima umjetnički talenat našega pisca.

S prijateljskog dvora vodi nas opet Đalski u otčev dvor. Tu sjedi on u dragoj polutamnoj staroj sobi i sluša tajni šapat, staru priču, glasove stare kuće, a čarobnica eto oživljuje davno nestale časove, i jedna od najranijih uspomena zatalasa mu pred dušom — otčevo godovno — i mi smo u veselom družtvu vatrenih Ilira, a u tom veselju, u tom zanosu ćutimo nešto svetačko, nešto veliko i ponavljamo s njima rieči, koje su nekoć čitav jedan usnuli narod probudile.

Tu u tom starom domu dižu se neprestano uspomene za uspomenama, pa sad je Ilirska romanca, sada opet „Božić", što nam okuplja pred oči mile pokojnike, žarke rodoljube, kojima srdce gori ljubavlju za rođenu grudu i za svukoliku djecu velike Slavije, a ti ljudi, ti prizori bude u nama velike osjećaje i daleke misli.

Prije nego zatvorim knjigu, još svraćam oko na krasnu sličicu „Stare sluge". Dozivlje mi ona u pamet nekoje tipove starih sluga, što sam tako liepo prikazane našao jedino kod Turgenjeva. Karakteristični Đalskijevi tipovi mogu jedino naći svoju braću u onima, što ih je ovjekovječio u svojim djelima veliki Rus. Kod drugih bi ih pisaca zaludu tražio, a kad si ih kod njih vidio, više ih ne možeš zaboraviti; usieku ti se u pamet zauviek. Jedino veliki umjetnici znadu s malo poteza stvoriti tako žive tipove.

Odlažem knjigu, koja mi je pružila užitka kao malo koja, koja mi je pričala umnim liepim načinom svu ljepotu šumskog života, svu velebnost i tajanstvenost prirode i njezin bajni i sladki čar, a pred očima još se niže slika za slikom, sve pune one vječne poezije, kojom dišu Vergilova bukolika ili Turgenjevljevi zapisci.

Pisac kanda je htio pobjeći nemiloj sadašnjosti i stao spominjati negdašnje dane. Rekao je netko, da se o onom, što se ljubi, zna govoriti istom onda, kad toga više nema, i sva umjetnost piščeva je u tom, da skupi stare uspomene i da oživi nanovo same fantome. Što se negda ljubilo i što je već umrlo, nadahnulo je piscu nekoliko slika, kojih sjetna dražest i melankolični čar nas se silno doimlje. On se prihvaća prošlosti i čuva u srdcu sladko čuvstvo ljubavi prijateljske za pokojnike. On ih kadkad dovodi opet među žive znance, sjene djedova lebde nad cielom knjigom, i, čitajući te fine stranice, kojim provijava poljski i šumski zadah, te jednostavne prizore, u kojima se odrazuju idilične i romantične zgode, vesele i tužne poviesti, uživamo i onda, kad nas nešto oko srdca zazebe, a pred očima raztvaraju se novi vidici obasjani ružičastim svietlom čeznuća i nade u bolju budućnost. — I još ljudi govore, da je rodoljublje prosta, vulgarna stvar! Istina je, da i najgori bedak može biti dobar rodoljub, da je to čuvstvo svakomu srdcu pristupačno. Takva su baš sva najsvetija i najplemenitija čuvstva, koja su svima potrebita. Ali dajte samo to čuvtsvo u finoj duši, i ono postaje fino, nježno, liepo. Samo ljubite dom, pa ćete vidjeti, kako se ta ljubav može slagati i izraziti najfinijim niansama moderne etikete i vječne umjetnosti. Slušajte samo Đalskoga, nije li tako? Đalski nam je dao ovu knjigu, kad bi imao već pravo da odpočine, jer on je svoje djelo već dovršio, i ništa više ne bi moglo povećati mu ugled, slavu i ime u književnoj republici. Budimo mu zahvalni, što

nas još dariva plodom svoga pera, što nam je i sad ovom knjigom pokazao, kakav treba da bude hrvatski pisac. Neki ga ne će možda hvaliti mnogo za ovu knjigu, žalit će, što u njoj nema nešto, što su ovih zadnjih godina čitali od njega po različnim časopisima. Nek se tješi. Dobro je rekao Doumic: „La réputation d'un écrivain s'établit généralement au rebours de ses mérites solides. On lui sait gré de ses qualités les plus superficielles et de ses plus aimables défauts, c'est par là qu'il séduit la mode."

Čitajući njegovu knjigu rado se sjećam Rodovih rieči: „Svaki pisac pripada svojem plemenu i nekom kutiću svieta, gdje se rodio, gdje su se njegove djetinje oči otvorile, gdje je okušao prve osjećaje. Jao onima, koji su lišeni ove potrebite veze sa zemljom, s obitelju, s domovinom. Oni ne će biti nikada podpuni, savršeni, lutat će kao sjene. Treba poznavati moderne i tuđe književnosti. Obrazovan čovjek ne smije ne znati za visoke i moćne proizvode ljudske misli. Naš um može i mora trčati i izvan granica, ali treba da nam srdce bude privezano gdjegod vezama, koje ne može razkinuti ni daljina ni odsutnost, i koje postoje i traju uzprkos našim putovanjima ili uzprkoz putovanjima naše misli i prije ili poslije povedu nas opet k točki, odakle smo se uputili.

Đalskijev je um prošao mnogom dobom i mnogim narodom, a sve mu je ostalo uz rođenu grudu i k njoj ga je opet privelo baš sada, kad sve propada, svega nestaje. Djeca su ostavila otčinske običaje, ne žive i ne misle, kao što su živjeli i mislili pređi. Odrekli smo se tradicionalnih običaja i nemamo dušu stare dobe. Ne govorim, da je to ni zlo ni dobro, ali tako je. Stvari odaljene imadu neku intimnu poeziju, i imade nešto melankolično, zamamno, privlačivo k svemu, čega nestaje. Plemenita je Đalskijeva zamisao, da im uhvati i odredi sliku baš u času, kad one izčezavaju, da domala ne ostave za sobom ništa do onoga, što on bude uzčuvao u stranicama posvećenim njihovoj uspomeni. Ljubavlju je pisao, i ljubit ćemo ga čitajući.

Njegova je knjiga liepa, njegova je knjiga od velike vriednosti nesamo za ono, što je u nju svoga ulio, već još više za ono, što će u nju postaviti svatko, tko ju bude čitao. Jaka je u njoj sugestivna sila, i zato će pobuditi mnogu liepu misao, mnogo plemenito i uzvišeno čuvstvo.

Ne će u njoj naši mladi ljudi naći „il verbo nuovo". Hoće nekoji, da reku štogod novo. To nije dobar razlog, da bi šutjeli oni, koji ne kažu ništo novo. Odavna je rekao pametan čovjek, da se sije uviek isto žito i uviek na isti način. Stvar je to jednolična, ali znači, da čovjeku treba uviek isti kruh. Čitao sam nekoć u Wagnera, da je gotovo u svakom čovjeku i pjesnik, koji umire mlad i koga čovjek preživi, ali je još pravednije rečeno, da je u svakomu rodoljub, koji umire mlad, a koga prežive samo bilježnik, profesor, radnik, činovnik i t. d., i kad im govoriš o rodoljubnim pitanjima, nehajno će ti reći: to na nas ne spada. Đalski je tako odgojio u sebi rodoljuba, da je ovaj u njemu preživio činovnika. Nastojmo i mi tako ga odgojiti, da preživi svim naslovima i nazivima, što će mu ih život kasnije privezati. Onda će i nama biti bolje, onda će biti i napredka, i što se danas događa, ne će se moći više događati. I mi ćemo onda kao drugi narodi znati štovati i nadariti naše velike pisce, i ako im ne ćemo, kao što i sad čine druga naprednija slavenska plemena, darovati kuću i grudu zemlje. Mi smo još daleko od toga.

(Prosvjeta 1900., str. 255.—258.).

ANTE PETRAVIĆ: PJESME

Poznavao sam neke kritičke radnje mladoga pisca, i premda u njim nisam našao još piščeve individualne note, priznajem, da sam se veselio, što se pojavlja na polju književne kritike, kod nas dosta zanemarene, mlad talenat, liepo obrazovan, darovit i dobra ukusa, koji je pomljivo proučio bolje moderne kritičare i našu i tuđu noviju književnost, pa se nadam i sada, kad se otrese tuđeg utjecaja i osovi na svoje noge, da će moći koristiti hrvatskoj knjizi. Nisam znao, da je mladi kritičar i pjesnik. Dvie, tri pjesme njegove bijah vidio negdje, ali mislio sam, da je to tako napisano iz diletantizma, pa ih nisam ni pročitao, a eto ovih dana začudio sam se, kad dobih zbirku njegovih pjesama. Po pismu, kojim mi ju je pisac popratio, uvidjeh, da on ipak nešto, i ako ne preveć, drži do svojih pjesama, napose do onih, što ih je spjevao u zadnje doba. Da rečem pravo, ja sam se dao na čitanje tih pjesama ne baš najbolje volje. Dogodilo mi se često ove godine, da sam uzeo u ruke koju zbirku mladih naših pjesnika s nadom, da ću u njoj naći pjesnika, pa bih se prevario i odložio bih knjigu žalostnim srdcem i pomislio bih sam sobom: bolje ostaviti knjigu i pisca na stranu i ne pisati o njima ništa; tko zna, s vremenom da bude ipak nešto od toga, a vidio sam, da bi se ipak uviek koja dobra duša našla, da pohvali pjesme i pjesnika i da tako dade pjesniku ono zadovoljstvo, što je čekao. Ja tih pjesnika ne bih bio mogao pohvaliti, a opet nije mi se dalo ogorčiti im slast oštrom kritikom. Ima mjesta na svietu za svakoga i za loše pjesnike, neka ih, dok samo pjevaju, a ne čine zla. Volja te slušati ih i ne slušati ih. I ja odlučih ne slušati ih više. Ali eto ovaj nekako traži, da ga slušaš, i nije bilo druge, trebalo je pročitati te pjesme. Dođoh do pol knjige. Bila prava muka, nije mi se dalo napried. Gdjegdje je koja liepa ideja, koja ne loša kitica, ali liepih pjesama malo, preveć malo, a proze dosta i mnogo. Ideje obične, stare, često opjevane. Kompozicija i izradba stara i slaba kao i ideje i rieči i figure, kojima su one bile zaodjenute. Početak svake pjesme gotovo jednak, opis vjetra, mora, jutra, večeri ili uobće iz prirode, epiteti i pridjevi banalni, prosti, obični. I sjetih se piščevih rieči iz pisma, kojim priznaje utjecaj domaćih i tuđih pjesama, i uobće da je prvi dio pjesama slab. Uzradovah se, što se nisam prevario u sudu o kritičaru. Dobro je sam sebe ocienio. Sutradan pročitah i drugi dio, samo da dovršim knjigu. Ali tu bijaše nešto drugčije. Pjesme me zanimale, a čitao sam rado i tad se opet sjetih pjesnikova pisma: „u drugom dielu naći ćete pjesama originalno zamišljenih, a izradbom daleko dotjeranijih". Baš tako! Od „Priče o Jasici" do konca naći je dosta liepih pjesama, koje premda nisu dostatne, da pisca ovjenčaju slavom, ipak se mogu smatrati predtečom i jamstvom boljeg i uspješnog pjesničkog rada ubuduće.

Ne bih se još usudio po samim ovim pjesmama autora ubrojiti u hrvatske pjesnike (a ja ih malo poznajem, jedno desetak najviše, premda drugi kažu, da ih je mnogo više), ali sudeći po ovim pjesmama usuđujem se javno uztvrditi, da će Petravić postati dobrim pjesnikom. Tko mi ne vjeruje, neka pročita pjesmu o „Jasici", „Judu", „Lava", „Morsku fantaziju", „Seosko groblje", pjesmu „Tamburici" i dalje redom do konca, izostavio sam samo pjesme „Starinskoj slici", „Žrtvi" i „Victoria". Nisu pak sve ove novije pjesme originalno zamišljene. Pri čitanju nekih nehotice sam se sjećao drugih nekih talijanskih pjesama njima srodnih, ali to pjesniku ne zamjeram, to se svakomu događa, a nije ni moguće, da čitajući različne liepe pjesme štogod u duši i u pameti ne ostane, što kasnije djeluje na misao i na rieč često, a da i ti ne osjetiš toga. — Petravić ima dara za evokaciju prizora i slika iz prošlosti, iz života i iz svieta mašte i legende; u novijim pjesmama pokazuje i veću pomnju na izradbu i na muzikalnost stiha i kitice i često liepo organizira i sastavlja u cjelinu različne dielove i kitice pjesme, a izbjegava banalnu frazu, obične pleonastične epitete i retorične tirade, a ovo su na žalost mane većeg diela naših modernih pjesnika, izuzmeš li ono četiri, pet, koji su već zauzeli stalno mjesto na hrvatskom Parnasu. — Neka mi oproste pisac i čitaoci, što nisam, kao što su se oni možda nadali, napisao kritiku ovih pjesama. Ufam se, da ću imati prigode, bude li zdravlja za to, kad bude izašla nova zbirka do koje godine, jer će biti i bolja od ove. Ali priznajem rado, da bi i ova zbirka zaslužila više pohvale, nego su dobile u našim časopisima ovih zadnjih godina druge neke zbirke mladih pjesnika. Ovim redcima htio sam samo iztaknuti, da mi Petravićeva zbirka jamči, da se u piščevoj duši rađa ili, da bolje kažem, razvija i goji pravi pjesnik, a bit će mi milo, budem li drugom prigodom mogao ga uvrstiti u red naših mladih pjesnika uz Kranjčevića i Tresića.

(Prosvjeta 1900., str. 450.—451.).

PREGLED HRVATSKE KNJIŽEVNOSTI

Prošla već tri mjeseca nove godine, a malo koja knjiga ugledala Božje svietlo, pa kad bi čovjek htio suditi književni naš rad i napredak po knjigama, rekao bi bar, da smo zadriemali. Ali kod nas se ne može tako suditi, jer knjige, što se izdavaju, ne prikazuju nam novi rad pisca, već su gotovo uviek drugo izdanje djela, što su prije, a više puta i odavna bila tiskana po časopisima, pa kad se knjige ne tiskaju, ne možemo reći, da pisci ne rade, i da književnost ne napreduje. Da budeš time načistu, red ti je uhvatiti se listova i časopisa, jer na žalost kod nas su još i danas listovi i časopisi jedini odraz književnoga rada. Eto lani bilo je bolje sreće, pa knjiga kao iz rukava, a pjesama da se napjevaš do mile volje. Begović, Tresić, Milaković, Ilijić, Ostojić, Petravić, Nović, Deželić, Arnold izašli pred nas, koji s prvom, koji s novom zbirkom pjesama, ali u njima nije bio samo njihov pjesnički rad one godine, već svih ovih zadnjih godina. Izašlo je romana i pripoviedaka od Đalskoga, Tucića, Cippica, Momčilovića i drugih, ali i tu se uz male iznimke pribralo i sakupilo novo i staro, pa kad si bio sve pročitao i proučio, nisi opet mogao reći, da si iz tih knjiga poznao pravo stanje naše knjige za godinu 1900. — Ali svakako imao si tako pred sobom rad hrvatskih pisaca pa si mogao vidjeti, kakav je i što vriedi, a kad nema knjiga, ne možeš ni to, jer gdje ćeš ti listati godišnjake i Nade i Vience i Prosvjete i pregledavati sve podlistke političkih novina? Pa

zato, kao što je utješljiva pojava bilo lanjsko izdavanje mnogobrojnih knjiga, tako se neugodno doimlje ovogodišnji zastoj u izdavanju knjiga. Uz naporno nastojanje mladi ljudi bili su uspjeli da proture u knjige svoja djela, a u Bosni hrvatski pjesnik Ostojić kod Dioničke tiskare Donje Tuzle izdao u malo mjeseci liep broj knjiga. Najedanput to sve zakrklo. Tužno je i bolno tražiti uzrok. Bit će, što je prodaja bila slaba, a pisci nemaju novaca da uzmu na se nakladu svojih djela, a nakladnici ne će opet da gube svoj novac. Javnost dakle ne čita? Čita, ali malo. A zašto? Kod malih naroda, kao što smo mi, obrazovanija ruka u Hrvatskoj zna njemački, a u Dalmaciji talijanski, a ondje i ovdje mnogi znadu i francuzki pa kupuju i čitaju bolje i loše knjige u tim jezicima. Misle, da boljih knjiga kod nas na našem jeziku ne može biti; ta gdje će Hrvati takmiti se s takvim narodima? Pa čemu gubiti vrieme, da čitamo hrvatske pripovjedače i pjesnike, kad nisu dorasli ni do koljena drugim narodima? Loših knjiga pak za one, koji nemaju smisla za umjetničku ljepotu, ima i na pretek za male novce na talijanskom, njemačkom i francuzkom jeziku, a ima ih i na hrvatskom, ali su skuplje; ne može ih vele prodati, pa im je ciena draža. I tako uz bolni vapaj, da Hrvati nemaju ništa dobro ni vriedno, da su zaostali za kulturnim narodima, naša se inteligencija tješi i daje odjeka svojemu rodoljublju, a hrvatski pisci traže uzalud nakladnike i čitaoce. — Nu nije baš ni svuda tako. Bilo bi odveć žalostno, kad bi i bilo. Ali su tada druge nevolje. Dobar dio javnosti traži u hrvatskim knjigama hrvatske pisce, i gledaš li na ime pisca, Hrvat je, ali čitaš li mu knjigu, rekao bi, da nije: nema u njoj ništa narodnoga, hrvatskoga, a više puta ni ljudskoga. Pisac se udielio od svog naroda, od cielog svieta, zatvorio se u svojoj kuli i gleda sebe, umišlja si, da je on čovjek neke posebne vrsti, kakvih nema na svietu, a čitaocu je to čudan stvor, obrne mu leđa i zavapi: neka ga u njegovoj kuli — i tako dobar dio javnosti gleda s nepouzdanjem na hrvatske knjige i ne kupuje ih. Ja sam se samo osvrnuo na nešto, što se svaki dan oko nas zbiva, ali tko bi bolje naše prilike proučio, našao bi i drugih razloga, što se hrvatske knjige slabo prodavaju.

Bilo bi dobro naći ih i reći ih, ali bi svakako trebalo i pomoći tomu. Drugdje se oko toga mnogo radi, a kod nas posve slabo. Ne ću reći, što bi najprije imali pisci učiniti, i kako bi se oni morali više životu svoga naroda približiti i s njim živjeti, i to oni, koji dosad toga još nisu učinili (hvala Bogu, nema ih mnogo). Ali bi se imalo nastojati pobuditi u javnosti višu ljubav i više zanimanje za svoju knjigu. Zašto se ne bi kod nas pokušalo, što i drugdje? U Belgiji se na primjer lani sastavilo družtvo „Ligue pour le livre belge" u svrhu, da se sredstvom predbrojbe i podpisivanja osjegura dobar broj čitalaca onim piscima. Na čelu družtva su ugledne ličnosti svih stranaka. Spisatelji pak i žurnalisti radili su po listovima za tu ideju i, da bolje pridonesu uspjehu, naumili su prirediti krasnu izložbu svih knjiga, umjetnina, rukopisa, fotografija, portreta i uspomena različnih pisaca i svega, što se odnosi na književnost. Uzto su započeli niz konferencija pučkih i umjetničkih.

Kod nas postoji književničko družtvo. Liepo napreduje i dobro je počelo raditi. Ono bi moglo biti i činiti za nas ono, što je i što čini za Belgiju rečena „Ligue". Uz dobru volju njegovih članova u Zagrebu možemo se nadati, da i

hoće. Našim nakladnicima pak ne bi od štete bilo malo više podhvatnoga duha ili bolje uprave u radu. Nekoji se boje, da će malo dobiti, a drugi ne gledajući, da li je njihov rad Hrvatskoj koristan, gledaju, da njima donosi dobiti, a za drugo malo mare i ne pitaju, da li bi bolje bilo izdavati dobre i vriedne knjige mjesto kojekakvih kriminalnih romana, što kvare ukus i ideje i čuvstva čitalaca. Ali vratimo se na stvar. Knjigâ je malo, jer ih se malo prodaje. Vidjeli smo, koji su tomu uzroci, a sad gledajmo malo i posljedice. Prva je, da pisci ne nalazeći pri svom radu ni koristi ni zadovoljstva više puta klonu duhom i ostave se književnog rada ili bar traže na drugom polju, ako ne novac, koga nigdje kod nas ne ćeš naći, to bar zadovoljstvo, priznanje i slavu. I eto zašto dobar dio književnika u zadnje doba sve to više stupa na pozornicu. Bar tu imaš pred sobom cielo množtvo, a ako si i radio, imaš i nasladu, da te tvoj narod burnim pljeskanjem pozdravlja i slavi. I zaista naši Zagrebčani u tom su vrlo fini i uljudni. Bila drama, tragedija, komedija, liepa ili ružna, kad pred njih stupa, oni je ne će, ne bojte se, nikad ružno odbiti i osuditi. I za najgori komad imadu malo samilosti i obzira, ali iza prve predstave čekaj ti drugu, pa ako si je dočekao, bolje da i nisi, jer glumci predstavljaju, ali obćinstva nema. Opazio sam to prošlog ljeta. Davao se prvi put komad domaćeg pisca. Bilo je pljeskanja i odobravanja, a novine javljale, da je komad uspio. Uistinu je malo vriedio. Došla i druga predstava, a kazalište prazno. Ali uzprkos svemu tomu kazalište mami naše pisce, a mi se ne možemo nego veseliti, što svaki dan raste naša dramatička produkcija. U ova tri mjeseca dala su se u zagrebačkom kazalištu četiri narodna komada i bila su dobro primljena od obćinstva. Dr. Milan Šenoa u dramoletu „Sveta Laž" brani tezu, da bi diete u slučaju razvoda braka imalo pripadati materi i poslije sedme godine, a ne otcu, kako zakon zahtieva. — Od Zagorke pirkazivala se dva komada: „Novi roman" o sporu starih i mladih i „Što žena umije", kako žena učini muža ljubomornim, da tim lakše njim ovlada. I Ivanov — dr. Dežman dao je dramu pod naslovom „Knjeginja Jelena", gdje predstavlja borbu naravnih i individualnih nagona i prava s askezom i altruizmom služeći se historičkim predmetom iz dobe bogomila. Sudeći po kritici hrvatskih novina rek bi, da je ova potonja zaista zanimljiva i da pokazuje u pisca liepa dara. Mi ćemo se osvrnuti na ovu dramu, kad bude tiskana, jer je u njoj postavljeno i riešeno s individualističke strane vrlo važno etičko pitanje. A sad prieđimo na knjige, jer premda malo, ipak nekoliko ih je izdano. Knjižara Kugli i Deutsch daje najveći kontingent, i to prievodima pretiskanim valjda iz „Doma i svieta", najrazširenijeg i najgoreg hrvatskog časopisa, kadrog jedino da draži romantičnu bolestnu maštu švelja i trgovčića. Uz obične kriminalne romane ima ovog puta i prievoda iz djela Gogolja, Garšina, Rovette, Claretiea i Maupassanta, ali, izuzevši dva prva, za druge se može reći, da su se tražila najgora njihova djela. Nalazimo još i prievod glasovitog romana Echsteina „Nero".

Osim tih knjiga i izdanja Pedagožkog zbora, namienjenih u prvom redu učiteljima, imamo dvie knjige pjesama. Najvažnija je zbirka pjesama od Dinka Sirovice pod naslovom „Nove pjesme". Da su to pjesme početnika, ja bih ih hvalio kao Hranilovič u Viencu, jer bi zasluživalo bodriti pjesnika, da već u početku ne klone duhom, ali nije ovo

prvi pokušaj našega pjesnika, pa mu treba reći iskreno, kakve su mu nove pjesme. Drugo mi je, što u ovoj zbirci nema ljubavnih pjesama, ne zato, što ne bi mogle i takve pjesme biti liepe. Ima ih u svjetskoj književnosti i vrlo liepih, i bilo ih je i bit će ih uviek, jer je ljubav jedno od najljepših čuvstava, što može pjesnika nadahnuti, ali su nas na žalost poplavile u zadnje doba ljubavne pjesme, koje su sve radije nego pjesme, i koje su tako prazne i banalne, da s nepovjerenjem gledaš na svaku novu knjigu pjesama bojeći se, da ti pjesnik ne izčita čitulju starih već poznatih uzdisaja bez ikakva umjetničkog duha. Prva se polovina Sirovičine knjige čita rado, i u njoj nam se prikazuje u liepoj svjetlosti pjesnik u podpunom liku, sa svojim idejama o sebi, o pjesmi, o čovjeku i o svietu. Te ideje, iako ne iztiču izvanrednu karakterističnu individualnost, imadu nešto osobito, originalno bilo u začetku, bilo u razvoju, a izražene su markantno i čisto, više puta u sasma novoj i zanimljivoj formi ili u vrlo uspjeloj i krasnoj slici, koja te živim bojama priteže, a uzto i ritam i zvučnost stiha doimlju te se kao neka nujna i bolna melodija, koja se podpuno slaže s tužnom slikom, što ti se pred očima razvija, a kadkad se ti akordi razplinu, a sto krutih glasova slieva se u nekakvu čudnu pratnju, koja raste i biesni kao klik očajnika, koji se sa smrću bore i ne će da se predadu, da smalakšu, koji viču i kunu; pa sve se utiša i sklada u tihu molbu pred uzvišenim božanstvenim likom Božjega sina.

Pjesnik je sviestan svojeg zvanja, svoje silne moći: zloba, nepoštenje, nepravda, što je svuda sreo na svom putu, ogorčale su mu dušu, ali mu nisu ubile pouzdanja u se ni odlučnosti u borbi. Ne sustaje, gleda svoje jade, gleda jade biednog ljudstva, a to mu ulieva u srdce novu snagu, jer je uvjeren, da se može odoljeti zlu, i tako ne očajava pod pesimizmom, koji ubija često volju i energiju u čovjeku. Mužke su to pjesme, koje mu tada iz srdca izviru, prožete idejom, koja ga vodi u radu i u životu, zadojene čuvstvom čovjeka, koji je sviestan, da se bori za pravicu i koji sam izkušan u toj borbi ima u srdcu samilosti za ljude, koji kao i on stradaju, a ne imadu više puta u sebi duševne snage, koju on ćuti. U tim pjesmama i nema stoga izlišnih, suvišnih stihova ni kitica, pa se iz njih izbija podpuna, ciela slika kao liepa grupa u mramoru. Ali druga polovica knjige, na žalost, ne može stati nz bok prvoj, jer se više puta navraćaju iste ideje, samo zaodjenute u slabije umjetničko ruho, ili pjesnik, mjesto da pjeva, niže liepe i zdrave misli u stihove i kitice, što imadu potrebiti broj stopa i srok, ako hoćete, ali ostaju ipak pustom prozom, i to ne najboljom, već često retorikom uvodnog članka političkog dnevnika; ili valjda pod dojmom mnogobrojnih sličnih pjesama negdje pročitanih on nehotice reda u pjesmi iste prigovore, iste kletve, iste molbe, što su i drugi naši pjesnici kad gore, kad bolje, toliko puta naperili proti zlobnicima, nadrirodoljubima i sličnim ljudima. A malo vriedi i ciklus „Tassovi jadi", jer mu je junak u nevolji i u jadima svojim takav, da na Tassa ne podsjeća ni izdaleka. Ako je htio uvesti u svoj ciklus genijalnog Talijana, imao ga je držati na njegovoj duševnoj i umjetničkoj visini, a ne pretvoriti ga u obična smrtnika, u patuljka, u kom nema ni za liek genijalne iskre i koji se jada tako prosto i neumjetno, da ne bi zaista nikakav pjesničić tako slabo, da su ga tako njegove nevolje ikad stisle.

Od Sirovice, koji je spjevao „Brodolom", mi možemo zahtievati, da neke svoje pjesme pregori, kad i tako ne mogu pridonieti uspjehu ni slavi, ili nek ih bar pusti u listovima, gdje su ugledale svietlo, ali neka ih ne stavlja u knjigu uz bok drugih liepih, jer tada još gore izbija njihova kržljavost i slaboća. U kitu svježa i krasna cvieća ne valja zadjeti uvelo i suho lišće. A u njegovoj novoj zbirci ima liepa kita liepa cvieća, grjehota samo, što je obavija i dobra pregršt šušnja. Znam, da je težko otcu pregorjeti svoju rođenu djecu, ali što je grieh i zločin u ljudskom družtvu, to je vrlina, a ujedno i potreba u carstvu vila.

A kad spomenuh pregršt šušnja, nadovezat ću koju o zbirci, što je pod tim naslovom izdao Neurastenicus, pod kojim se pseudonimom skriva dr. Vicko Mihaljević. Ova je zbirka pretežno satirična i humoristična, čita se rado, premda više puta pretresa ili šiba mjestne splitske prilike i političke nekoje tamošnje ljude. Neurastenicus ima satiričnu žicu, ali mu nedostaje umjetnička ruka. Giustieve satire idu u književnost, Yorikov humor približuje se pravoj umjetnosti, ali Mihaljevićeva zbirka ostaje izvan književne republike.

A sad, kad nema knjiga, pregledajmo književne časopise: „Prosvjeta" sve to ljepše uspieva kao dobar obiteljski časopis i preporuča se zdravim liepim štivom i dobrim slikama. Donosi iz Harambašićeva pera prievod glasovitog romana Sienkievića „Križari". „Vienac" životari i ne može se još dignuti uz svu dobru volju njegovih urednika. Bit će stoga, što ga nekoji drže za starežinu, i što ne surađuju više neki između boljih naših pisaca, i što ga je mnogo mladih ostavilo, odkad je „Život" pokrenut. U „Viencu" bi nas mogao zanimati Grlovićev putopis po Dalmaciji , ali u njemu nema ništa originalna ni zanimljiva, a ne odlikuje se ni liepom formom. — U „Nadi" je zanimljiva studija o Leskovaru, što je napisao daroviti kritičar Milan Marjanović. „Život" se tiska i sada u liepom izdanju, donosi dobre slike. Prvi je broj gotovo u cjelini posvećen drugoj izložbi družtva hrvatskih umjetnika. U drugom broju Matoš prikazuje karakter i rad pjesnika Mileta Jakšića, u čijim pjesmama kritičar nalazi iskren odraz duše modernog Srbina, u kojoj je velika kriza evropske duše odjeknula originalnom, srbskom jekom, a ujedno se dotiče i srbske kritike i rada drugih srbskih pjesnika i V. Ilijića davajući uviek svoj vlastiti sud, koji je zaista nov, oštar, ali i pravedan. Studija se završava u trećem broju. Marjanović priobćuje studiju o D'Annunziju, koga smatra podpunim predstavnikom talijanstva radi njegove tehničke virtuoznosti spojene s ljepotom formalnog izražaja, ali ga ne priznaje ni navjestnikom novog doba ni velikim reformatorom, već jedino epigonom stare stoljetnim kulturnim blagom poginule rase. U trećem broju nahodimo prvi dio dramatičke trilogije Iva Vojnovića „Allons Enfants". Drugi dio „Suton" izašao je već lani u Životu. Ove dvie drame zaslužuju, da kod njih sustanemo časom. Trilogija ima da prikaže, kako pisac veli, ono dugo umiranje starog Dubrovnika, koje nas je eto dovelo do gotove smrti patriciata, toga zadnjeg i jedinog predstavnika prava historičko-državne dubrovačke misli, to jest republikanske. Prvi će dio trilogije odkriti trzanje dubrovačke duše na sudnji dan republike, kad su Francuzi uljegli u grad, a naslov mu je „Allons enfants". Zatim sliedi „Suton", a treći je „Na taraci", gdje u posmiehu vječne ljepote naravi, a pred novim ljudima i pod čudnim mislima današnje dubrovačke demokracije, izčezavaju utvare velikih i malih netom usnulih gospara. — Ovako pisac. „Allons enfants" je veseli i bojni uzklik tuđinstva i demokracije, pred kojim pada slaba domaća vlada i propali patriciat, jer je zaista propali patriciat, što nam pisac slika u svojoj drami. Jedini još slavni predstavnik dubrovačke vlastele je junak drame Orsat Veliki. Drugo je sve trulo, mrtvo, a on nije Bog, da uzkrisi opet Lazara. Krasan je junak Orsat, um, razbor i srdce dižu ga pred nama i nad ostalim patricijima kao velikana nad patuljcima. Rieč njegova sieče kao njegova duša nesmiljeno, oštro, prezirom i ironijom, što mu u srdcu budi golotinja i trulost njegovih drugova. Plamenom svojih rieči htio bi oduševiti ona ledena srdca, što ga slušaju, i u vrhuncu zanosa zna se svladati i gleda sve, ne bi li ipak našao drugi otvor u nieme duše gospara, a kad je sve propalo, kad je sve dospjelo, pada i on shrvan od boli. Kad se osviestio i mislio, da ga je sve ostavilo, viđa pred sobom svoju Dešu. U tuzi, očaju i osami ljubav se diže i raste i bukne u strastvenu vatru, ali je još jak vlastelinski ponos: Ne smiju njihova djeca biti roblje.

Liepa je ova drama. Okupiti oko jednog samog lica i predstaviti u jednom samom momentu cieli život i pad dubrovačke republike, s vidljivim i nevidljivim dalekim razlozima te propasti, s odnošajima puka prama vlasteli i vlastele međusobno, s aspiracijama, manama, vrlinama i uobće s duhom, što provijava obiteljski, javni i izvanjski život te dobe, zaista može samo umjetnik, kao što samo umjetnik može nam oživjeti pred očima čovjeka kao Orsata u podpunoj svojoj duševnoj veličini, i to s nekim postepenim crescendo, što nas sve jače zaokuplja, što se približujemo znamenitom času, pa kad je najveća pogibao, da se junak pretvori u poluboga, da se taj idealan čovjek razpline u ideji, da prestane biti čovjekom i bude samo idejom, pisac nam ga prikazuje i s druge strane, prikazuje nam ga pravim običnim čovjekom, u kojem i u času rodoljubnog očaja tinja uviek plam i slaboća čovječjeg srdca, ljubav, a kad bi ga ta ljubav mogla opet promieniti tako, da ga ne bismo više prepoznali, kad je najveća pogibelj, da Orsat ne bude više Orsat, već koji mu drago drugi vlastelin ili čovjek, tada zaplamsa prirođeni mu ponos i ostane, što je i bio, Orsat Veliki.

Pisac je uspio da nam u podpunom svietlu prikaže uz glavnog junaka duh dobe i sliku propale vlastele i aspiracije puka i uobće cio tadanji život sa malo rieči, kadikad umetnutih s jedne ili s druge strane tokom drame. Kad sam jedan uzklik s puta, kad same dvie rieči, sama jedna opazka jednog ili drugog na Orsatove rieči dosta su piscu, da svoju sliku proširi i podpuni, i tako akcija teče mirno bez prekidanja, a dialog je uviek živ, zgodan i zanimljiv, a što je najbolje, pisac se je znao uviek držati prave mjere. A rečem li, da bi se težko dala u cieloj drami i samo koja rieč izostaviti ili promieniti, čini mi se, da sam time izrekao najbolju pohvalu. Moglo bi se možda zamjeriti, da zadnji prizor između Deše i Orsata podsjeća na simbolizam prizora i na žene sjevernih dramatičara. Može i to biti. Deša i smrt, sunce i sunce slobode, ipak je liepo sve to, a bilo bi i ljepše, da pri čitanju nisi prisiljen misliti na Ibsena i na sjever. Ne bih htio, da me tko krivo shvati i da misli na plagiat, kad po svoj prilici ni sam pisac nije valjda pri pisanju bio sviestan utjecaja starog sjevernjaka. Vojnović se u ovoj drami pokazao pjesnikom, dubrovačkim vlastelinom, koji pozna i ljubi staru slavu stare republike, a ujedno i čovjekom svoje dobe, koji zna vedro i nepristrano shvaćati i suditi i koji pozna neumoljive zakone života i razvitka, pa zato mu ne manjka ni obsežnost shvaćanja, ni oštrina analize, ni humor, ni satira ni samilost, koja začinja i ublažuje jedno i drugo, ali se nada sve pokazao pravim pjesnikom, pokazao se umjetnikom.

Njegov „Suton", drugi dio trilogije, uvodi nas u život patricijske obitelji nakon pada Republike. A u njemu se razvija dugo umiranje staroga Dubrovnika. Intimnija je to slika, iz familiarnog života; u njoj se povlače samo sjene stare vlastele, prirođena oholost, koju još siromaštvo ne može da uguši, i koja još zaplamsa blieskom duševne veličine, koja je dovoljna, da nam odkine iz srdca uzklik udivljenja i čuvstvo samilosti nad tim svietom, koji dubrovački kmet prezire, ne shvaća i osuđuje. Mara Beneša i kći joj Pavle predstavnice su i starijih i novijih dubrovačkih vladika, karakteristične, zanimljive, tipične obadvie.

Ali Suton je već poznat, kritika i publika rekle su svoju o njemu, a mi ćemo se opet svratiti na nj, kad bude trilogija gotova. Daj Bože naskoro!

Pri koncu ću spomenut, da hrvatski narod ovog mjeseca slavi 400-godišnjicu hrvatske književnosti. Jugoslavenska akademija držat će svečanu sjednicu, a prof. Šrepel držat će predavanje o Maruliću. Matica Hrvatska sprema liepo izdanje Marulićeve Judite s uvodom prof. Šrepela. Književničko družtvo odavna se sprema, da sjajno proslavi taj dan. Naš Glasnik nije ostao najzadnji u narodnom slavlju, pa se odužio uspomeni vrlog našeg Marulića učenim sastavcima o njegovu radu.

10. travnja 1901.

(Glasnik Matice Dalmatinske I., 1901., str. 77.—86.)

NAKON 400 GODINA

Još se po novinama razlieže jeka Marulićeve proslave. Split i Zagreb, Marulićevo rodno mjesto i kulturno središte hrvatskog naroda, a za njima i različita druga mjesta proslaviše gôd hrvatske književnosti. Tim se učinilo najmanje od svega, što se moglo i moralo, a i to se slavlje začelo nevoljno, gotovo prisiljeno, mnogo mjeseci kasnije od određenog dneva, kao da se od obraza nešto ipak moralo učiniti za četiristogodišnjicu. „Život" bio iznio nekoliko vrlo zgodnih priedloga, ali je to sve leglo, zamrlo, a da se nitko nije ni obazirao. Zli biljezi.

Napokon navršio se i gôd, a ništa nije bilo spravno, ništa još ne bješe učinjeno. Sram nas oblio. Zaključili, da se nešto mora prirediti, a priredilo se ono, što se priređuje za koju mu drago svečanu prigodu; nešto, što može časom uzhititi prisutnike, pa se zaboravlja i mine bez traga. Do malo vremena moći će se jedino iz godišnjaka listova 1901. znati, da je te godine padala četiristogodišnjica hrvatske knjige. Drugih spomenika o tom ne će se naći ni u narodu ni u samoj književnosti. Rekao bih, da nas malo zanima i Marulić i sama četiristogodišnjica naše knjige. Krivnja je donekle i naša i njihova. Takva će se izjava nekim rodoljubima pričiniti svetogrđe. Nije mi ni na kraj pameti, da se opravdam, jer se ne ćutim krivcem. Da ih umirim, reći ću samo: tko vele ljubi, vele i zamjera, vele i žali, jer bi htio, da bude sve liepo, sve dobro, sve savršeno. A opet i ako se

jubileji slave, da se radujemo i veselimo, to je ipak čovjek prisiljen u takvim prigodama i vraćati se mišlju na prošlost, na vrieme već izteklo, i sustati kod sadašnjosti, kod onoga, na čemu je. I uistinu da se radujemo, što nam je književnost živa još nakon 400 godina, to je pravo, to je u redu; ali to je i žalostno, da mi moramo u tom samom činu nazrievati dostatan povod slavlju i veselju, sretni, što nam nije umrla pri početku četvrtog vieka svoga obstanka. Žalostno je, što nismo znali ili nismo htjeli ili nismo mogli bolje proslaviti taj znameniti gôd; žalostno je, što smo ga u Splitu morali slaviti kao nešto zazorno, kao nešto smjelo; žalostno, što smo ga u Zagrebu morali slaviti uz demonstracije, malo vremena poslije jadnih izbora, i to baš onih dana, kad smo za veću našu sramotu i žalost mogli čitati, što sve Francuzi, s narodnom svojom vladom na čelu, spravljaju u slavu stogodišnjice pjesnika V. Hugoa.

Pa nije se ni čuditi, ako je mene, a valjda i mnoge druge to slavlje navelo na različite crne misli i nevesela razmatranja. Daleko od gradova, gdje se slavilo slavlje, nisam imao prigode ni da se, da bi za jedan ili dva dana, zanesem uzhitom i radostnim zanosom, što zna uviek uliti i u najtvrđe srdce uzhit mase, uzhit naroda, te sam tako mogao u mojoj sobici podati se toku svojih misli, crnih misli i pesimističkih, da nisu nažalost istinite, kao što jesu.

Slavili smo Marulića, a ja sam mislio na čobana za stadom, na mornara u lađi, na težaka u zagorskom i primorskom kraju svuda širom domovine, koji uz vatru ili za stolom ili za poslom pjeva narodnu svoju pjesmu i tako čuva i očuva za vjekove i vjekove, što bi drugčije bilo izginulo: ime, jezik i narodnost. Čuvao je to sve on kao svetinju, i kad učeni ljudi nisu za sve to znali, i kad su oni na sve to bili zaboravili, i kad su oni sve to izgubili, a čuva i sad i čuvat će unapried, kad mu mi sami ili drugi budu to otimali i tamanili. Kad budemo učili prostu narodnu dušu, srdce će nam se razigrati, ne ćemo zdvajati ni za budućnost. Narod zna svašta podnositi: i tminu, i glad, i rat, i silnika, i tuđinca, ali zna i čuvati ono, što mi kod toga nismo i ne bismo znali očuvati. Taj se narod s nama veselio prije malo godina oko Kačićeva spomenika, danas muči i ne razumije nas, kao što nije razumio ili nije znao za Marulićevo pjevanje pred četiri vieka, a što mi slavimo Marulića danas u istom jeziku, više nego Maruliću i njegovim nasljednicima imamo zahvaliti prostomu našem narodu. Kad Italija slavi Dantea kao začetnika svoje književnosti, slavi čovjeka i djela, što imadu za narod najveću važnost, koja i sad kao i onaj čas, što su izašla na sviet, utjelovljuju dušu i težnje cieloga naroda. Svaki dan Dante postaje sve to više talijanskim pjesnikom, pjesnikom svoga naroda. Kad mi slavimo Marulića, slavimo čovjeka, čija su nam djela nepoznata, ili ako i znamo i čitamo, čitamo ih i smatramo ih kao neki kuriozitet, kao nešto, što je bilo napisano pred 400 godina, a iz njih znamo, što smo i prije znali, samo nešto više znamo na filoložkom polju. Ta su djela za nas mrtva, kao što su morala biti mrtva slova, čim su se i rodila. Pa ako se piscu i divimo, divimo se najviše stoga, što je imao volje i srdca da pjeva i piše nešto hrvatskim, a ne talijanskim ili latinskim jezikom. Ne zaboravimo, da će to, kao što je njegova najveća zasluga, biti i za mnogo vjekova skoro jedina ili bar najveća zasluga mal ne svih drugih hrvatskih pisaca. Dobro da je bar netko počeo nekad i hrvatski pisati, dobro, da nije i to tek počelo

ilirizmom. Ali nemojmo tražiti od neke dobe, da nam dade više, nego može i nego daje svuda po svietu.

Svud su ti pisci onda (a više puta i sada) mislili jedino, da sebe proslave svojim djelima; jezik im bijaše tek sredstvo, a narodna književnost ni na pameti. Ne mislim to upisati im u grieh. Pisalo se latinski, da te širi krug razumije i čita, pisalo se i narodnim jezikom nešto za neznalice, a nešto valjda i da se pokaže, da se i to znade. Pomalo i kasno stala se razvijati narodna ideja. Ipak u XV. vieku narodi nastojahu već poput Grka i Rimljana graditi prosvjetu na temelju narodnoga vlastitog jezika; reformatori i prije Lutera nisu se borili samo proti jednoj ili drugoj dogmi latinske crkve, borili su se i za narodni duh i za narodni jezik. Naravno, i naši bi ljudi vraćajući se s nauka kući, radili, kao što su viđali kod drugih naroda, da se radi, a pošto su hodili u Italiju na nauke, to su se i za njom u svemu povodili. Više nam je puta uz toliko nesreća i po nešto dobra i po koja svietla zraka iz Italije došla. Tada nam je iz Italije došla u Dalmaciju pobuda za književni rad. Al nije to još bio rad za narodnu književnost. Tada je pjesnik pjevao samo za se i za svoje prijatelje, baš kao današnji nekoji dekadenti; slali pjesnici jedan drugomu svoje pjesme, a sviet za njihovu vilu nije znao. Naši imitirali Talijane, a kod nas se mlađi povodili za starijima, pa se pjevalo i pjevalo, a ništa novo ni bolje, sve puka imitacija. Za prosti puk nije se moglo ni pisati, jer nije imao škola niti je znao čitati, a i za građane malo se moglo pisati, jer su slabo što i oni znali, pa se nije ni pisac mogao svojim djelima svomu narodu obraćati. Mi to i ne tražimo kod prvih pisaca, ali tražimo, je li narod u njima živio, jesu li oni živjeli, ćutjeli svojim narođom, jesu li sebe ćutjeli predstavnicima svoga naroda. Ali toga nema. Moramo se zadovoljiti i time, što se ne stide naroda, u kom su nikli, i iznosimo kao najveću pohvalu i zaslugu njihovu, ako gdje sebe slavenskim sinovima zovu i ako se svojim podrietlom diče, pa i ne zamjeramo tadašnjoj inteligenciji, što je malo marila za ono, što se pisalo u narodnom jeziku. Glavno je bilo pokazati se dobrim učenikom pred svojim učiteljima; kad bi se vratio kući, za to bi te nagradili. Bilo je i u tom nešto narodnog ponosa. Dubrovnik je odlikovao Iliju Crievića svakojakim častima samo radi njegovih latinskih pjesama, kojima bijaše i zadobio lovor vienac na Kapitoliju; drugi gradovi nisu mogli ni toga činiti, jer su časti bile za tuđince, i jer su ih tuđinci, a ne oni dielili. Uzmeš li sve to u obzir, koje čudo, da je Marulića po Dalmaciji malo tko nasliedio. Piscu se htjelo čitalaca i štovatelja, pa se i za to pisalo latinski i talijanski. Za prosti narod našao bi se uviek tkogod, da obradi ili prevede kakav misterij za vjersku i moralnu pouku, poput talijanskih „Rappresentazioni sacre".

Dalmacija nije imala narodnog života, nije mogla imati ni narodne knjige. Mogla je ipak imati čovjeka, koji bi bar to bio zaželio ili kad ideal njegovao u svom srdcu. Nije ga imala, drugi su ga narodi imali, i tako su i prvi pokusi morali propasti, razplinuti se kao dim, i propali su i razplinuli su se. Ništa zato; živi ipak težak u gori i kraj mora, a s njim gusle i pjesma, vjerni drugovi. Knjiga nestaje, narod i jezik živu. Kad Dalmacija umire, a ne može da umre, Dubrovnik je počeo živjeti narodnim svojim životom, ali životom dubrovačkim. Život mu je bio jak, sjajan, kakvim se ne može ponositi nijedan grad tako malen nigdje na svietu, ali bio

je jak i sjajan baš zato, jer je bio izključivo dubovrački, jer je bio stegnut u državne granice, a bio je ujedno i preveć slab, da okupi ili da predstavi svu širu domovinu, cielo pleme, s kojim je dielio jezik. Dubrovčani bijahu ponosni svojom neodvisnošću, taj ih je ponos spasio. Rob težko da ćuti ponos i dostojanstvo, a bez toga ne će se dignuti nikada. Dubrovačkom separatizmu, partikularizmu (zvali ga, kako god hoćete) imamo zahvaliti, što se hrvatska knjiga za koji viek uzdržala. Kad je nestalo slobode, nestalo i ponosa, nestalo i knjige. Ponos ih naveo, da ne prose nauk u tuđinaca. Zasnovali i kod kuće škole, ponos nukao i plemića i bogatog građanina, da uče i da se natječu u pisanju i u pjevanju. U Dubrovniku živio sviet sebi svoj, znao je, da je sam narod; narod neodvisan, iako malen. Tu književnici nisu osamljeni, međusobno se druže u akademijama, a u doticaju su i s narodom, kojega život poznavaju i prikazuju u komedijama, koje, iako su u obliku imitacija klasičke stare ili tadašnje talijanske komedije, ipak su sadržajem kadkad sasvim, a kadkad dobrim dielom vezane uz dubrovački družtveni život. Po tadašnjim družtvenim nazorima prosti je još seljak odieljen od družtva i donekle prezren, a to se odrazuje najbolje u Noveli od Stanca od Marina Držića.

Iztakoh već, da je ponos Dubrovčana najbolje služio procvatu njihove knjige, ali i taj ih je ponos sve to više odjeljivao od ostale braće, koju omalovažuju kao robski narod, koji nije znao očuvati i održati slobodu, nije se znao oteti tome čuvstvu, premda je njegov oštri duh shvaćao slavensku zajednicu. Uobće svi dubrovački pisci misle, ćute i rade samo za dubrovačku državicu, koju su htjeli proslaviti izvan domovine. To opažamo i u Gundulićevoj Dubravci, kad slavi Dubrovnik, koji je znao očuvati slobodu proti svakojakim silama. To vidimo i kod Đorđića, koji je htio, da se i znanstvena djela pišu u hrvatskom jeziku, ali zato, da uznosi svoj jezik i domovinu u plemenitoj cieni i svietlu spominjanju pred svietom. Jedini je možda Palmotić bolje ćutio uzajamnost s braćom drugih hrvatskih zemalja. Valjda je tomu najviše pridonielo, što je putovao Bosnom, gdje je i učio jezik u narodu. S Gundulićem, kako je poznato, dubrovačka knjiga dolazi do vrhunca svoje slave, ali i taj je momenat označen oznakom, koju nosi dubrovčaka knjiga od početka do konca, i koja joj mnogo umanjuje vriednost: imitacijom talijanske. Najveća epopeja nastala je pod uplivom talijanske knjige. Gundulićeva velika slava ubila je dubrovačku knjigu. Dogodilo se i njoj, što se i drugima događa, kad stupi na polje koji veliki talenat. I tko može, i tko ne može, povodi se za njim, ne bi li se i on domogao njegove slave. Za slabiće mala šteta, grjehota za liepe umove, koji bi valjda inače bili stvorili nešto novo i veliko. Za Petrarkom nadošli su petrarkisti, i s njima propadanje dubrovačke knjige. Nadošao je i potres, i s njim kraj i Gundulićevim sljedbenicima. Novi se Dubrovnik nije nikad više podigao do stare slave, a ni njegova književnost. Prije su imali pred očima velike suvremene talijanske pisce, a Dubrovčani osamnaestog vieka imali su pred očima već propalu talijansku knjigu. Pogriešili su, što su uzeli za uzor te talijanske slabe pisce, a nisu radije uprli oči u Francuzku, gdje je tada književnost otimala prvenstvo talijanskoj. Osamnaesti viek je za dubrovačku književnost viek umiranja. Književnost je umirala, a čuvao se još jedino književni jezik s prievodima, što su se tada činili iz kojekakvih loših talijanskih djela. Za

koga sve to i zašto? Doba umiranja kod naroda može biti i povod preporodu i spasu. U propadanju, ako je u narodu čovjek, koji ljubi narod i ima uma, lako da oćuti pobudu, poticaj, da napregne sve sile, da pokuša spasiti domovinu. U pogibli junačtvo izbija. Takva čovjeka nije imao Dubrovnik, ali ga je imala Dalmacija.

Bio je to Kačić. Rođen usred prostog naroda, usred njega je ostao, učio i živio, nije zašao u Italiju, nije se odtuđio. Što je naučio za mlada, naučio od ujaka fratra u Zaostrogu, pa iako je zalazio kasnije u Budim, Budim ne bijaše Italija, već grad naroda nama sasvim tuđeg po ćudi, jeziku i običajima, od kojega se nije bilo bojati ni utjecaja ni upliva. Kačić je i iza nauka sproveo svoj život najviše usred prostog naroda, pa je i za nj najviše radio. To je prvi čovjek, prvi pisac, koji se s narodom zbližio i koji je s njim ćutio i čuvstvovao, i u kojem je narodni duh došao do najjače i najplemenitije manifestacije. To bijaše preporoditelj hrvatske knjige, ali zabljesnuo kao meteor na našem obzorju, a nije se našao drugi, da nastavi i usavrši njegovo djelo, njegovu ideju. Nije u strogo kritičkom pogledu njegovo shvaćanje slavenstva točno, ali je plemenito, uzvišeno, idealno. On je zadnji pravi pjesnik u Dalmaciji, pa je morao čekati, da Iliri nastave, što je on započeo.

Napoleonove vojne i pad dubrovačke republike zatrle su i knjigu u Dalmaciji, a drugdje je nije ni bilo, jer što je bilo, bilo je odveć slabo.

Početak XIX. vieka je koban za nas, nema nas više ni kao naroda ni kao književnosti. Kačić je još živio u prostom narodu, živio je i jezik i narodna pjesma i narodni karakter s običajima narodnim i predajama u samim selima.

U Slavoniji živjela je još kod prostog naroda uspomena Reljkovića, narodnog apostola, a u Hrvatskoj bila se zatrla i uspomena Vitezovića, jedinog čovjeka, koji je bio shvatio narodno pitanje i narodne potrebe, ali koga nije narod shvatio ni slušao.

Čudno je i žalostno zaista, da se gotovo u isto doba u Slavoniji, Dalmaciji i Hrvatskoj pojavljuju veliki duhovi, kadri da podignu i preporode knjigu i narod, a da su prilike bile takve, da se je njihov rad i naum izjalovio i nije našao ni u svoje doba ni u doba, koje je za tim nadošlo, ljude, koji bi bili na njihovu temelju radili.

Reljković je dobro upoznao mane svojih Slavonaca i u Satiru ih odkrio i naviestio i poučavao ih, kako će se preporoditi. Vitezović malo godina prije njega u Hrvatskoj htio je dati narodu jedan književni jezik i tiskaru za narodnu prosvjetu u Zagrebu kao književnom središtu svih Hrvata.

Negdje rat i političke nevolje prekinule su najednom sve te pokušaje; drugdje tuđi živalj, koji je pomagao sam narod bez narodne sviesti.

Ideja o narodnom jedinstvu i o zajedničkom književnom jeziku bila je već bačena i ta je tinjala zapretana, ali ne ugašena početkom XIX. vieka. To je sve, što je još živjelo od hrvatske književnosti; to je ništa, gledamo li na knjige, ali to je puno, to je sve, gledamo li na važnost tih ideja.

Trebalo je samo donekle poticaja, pobude, da razpiri vatru, i da bukne plamen. I taj je poticaj i ta je pobuda došla iz vana. Od početka do dana današnjega nama je trebalo uviek pobude izvana, sami nismo bili kadri da nešto stvorimo; vlastitim pregnućem nismo znali nego slušati, služiti i mučati.

Francuzki prevrat je idejom narodnosti, koju je uzbudio u svietu, pomagao i nama. Primjer Čeha, Niemaca i Madžara, koji stadoše uvoditi svoj jezik mjesto latinskoga, kosnuo se i Hrvata. U Dalmaciji se političke prilike mienjale neprestano i nisu davale na to misliti. Jedino kad se nešto smirilo, oživjelo je to pitanje i u Dalmaciji, i to preko Hrvatske i preko Italije.

Tri vieka hrvatske književnosti bila su prošla, i bijaše ih nestalo gotovo bez traga. Kačić, Reljković i Vitezović zadnje su zviezde na književnom obzorju, ali nitko od njih ne potječe od svojih predhodnika, kao što ni njihov rad nema predhodnika.

Oni su bili novotari. Starija književnost ne može se pohvaliti, niti da nam je njih dala, pače nije ni pripravila narod (inteligenciju, mislim), da ih shvati i podupre. Takva književnost morala je umrieti, jer nije imala ništa životno u sebi i nikakva uvjeta za život, nije bila narodna niti iz naroda niti za narod, pa kad se je narod počeo buditi, nije sebe u njoj prepoznao, nije za nju ni mario. Jedino se kasnije narod nje sjećao, da dokaže drugima, da je ipak živio i za nekoliko vjekova natrag.

Kad bi tko htio pravo ocieniti utjecaj hrvatske književnosti prošlih vjekova, mogao bi samo reći, da je knjiga donekle pridoniela, da su Hrvati sačuvali vjeru svoju od muhamedanske, protestantske i raskolničke natruhe, i to toliko, koliko su se tiskale i širile pobožne knjige.

Ali ideja narodnosti i narodnog jedinstva nije se ostvarila, nije se razvila pod utjecajem starije književnosti, nego jedino pomoću vanjskih događaja: franzuzkog prevrata i njegovih posljedica. Kasno se i to razvilo; tek god. 1836. bi uveden jedan pravopis i jedan jezik: štokavsko narječje, a Zagreb smatran središtem narodnog jedinstva i prosvjete. A i zato nam je trebalo tuđe ime, ime ilirsko. Nismo znali, ni kako se zovemo ni kako se moramo zvati, nakon 300 godina što smo imali svoju književnost. Pa je Gaj bio prisiljen god. 1835. da uzme ilirsko ime, da ne bi bilo prepiraka i nesuglasja, kad bi se uvelo koje narodno ime.

Ilirizam u Dalmaciji nije se razvio tako liepo i brzo, kako u Hrvatskoj, niti se je pojavio istim duhom i istim smjerom kao tamo. Preuzko i jadno bilo je obzorje dalmatinskih Iliraca, izuzmeš li velikana Pucića, koga su uostalom malo kod nas shvaćali i uvažavali. Mislilo se, da treba uzkrsiti hrvatsku knjigu samo za puk, da treba samo za prostog težaka pisati hrvatski, jednom rječju, da je hrvatska knjiga potrebita za one, koji ne znadu talijanski. Baš kao u Marulićevo doba, ako ne i gore. Malo je tko mislio, da je puk tvrdo čuvao svoj jezik, jezik bolji od onoga, što mu davahu književnici u knjigama, da je puk ostao ono, što je odvajkada bio, a opet da, i kad bi sve htio njihove knjige čitati, ne bi mogao, jer ne pozna slova, jer nije imao škola, gdje bi ih naučio, a i kad bi znao čitati, ne bi se tim knjigama okoristio, jer u njima nije bilo, što je njemu trebalo. Nije se tada mislilo, ako tko treba hrvatske knjige, da je to baš inteligencija, koja više nije ni poznavala jezik svog naroda. A ipak se ne sastoji narod od samih težaka, veći i od bolje ruke, od inteligencije; niti je narodna književnost književnost za same težake. Pri takvom shvaćanju ne bi se nijedna književnost nikada podigla, a ne bi se s njom podigao nijedan narod. Mučno je opet knjigom poučavati prosti narod, jer niti može vele trošiti niti može vele čitati, a još više zato, jer malo tko zna pisati za prosti puk, kako treba i o čem treba. Puk je ostao vjeran svojoj narodnosti i narodnom svom životu i bez škole i bez knjiga za cielih 400 godina i više. Ali izobraženiji svijet stvara život cielog jednog naroda, a taj je bio kod nas raznarođen baš zato, jer nije bilo narodne knjige, da u njemu uzdrži živu i budnu narodnu sviest i s njom narodni jezik. To je bila pogrješka dalmatinskih Ilira, što su mislili, da treba samo za težake pisati. Zato su i književnost i narodni pokret u Dalmaciji slabo napredovali. Zato su se u začetku ilirizma kod nas pisale knjižice i članci još i gori od onih, što smo ih imali pred 3 ili 4 vieka. Zato se pisalo za inteligenciju uviek talijanski i onda, kad je trebalo kušati, da u njoj pobudiš narodnostnu ideju i težnju za preporodom. Gaj bio započeo svoj rad izdavanjem hrvatskog lista, a u Dalmaciji na to se tek najzad pomislilo i naravno tim nije se moglo doći do pravog narodnog života. Uslied toga ostala je i predsuda, da jezik nije glavna stvar pri narodnom pokretu, i usadila se predsuda, da naš jezik i naša književnost ne može da bude nešto svjetsko, nešto i za najobraženije ljude, da i bez njega može čovjek biti pravi patriot, i tako najveći rodoljubi skoro sve do jučer nisu ni poznavali svog jezika. Tako dok u Hrvatskoj, počevši od inteligencije i od kulturnih zavoda i institucija družtvenih i političkih, sve se nastojalo ponarođivati, kod nas se tek dizala Matica Dalmatinska, i to naravno za pučku prosvjetu. I dok je u Dalmaciji po gradovima i varošima ostao uviek tuđi život, tuđi duh i tuđi jezik, u Hrvatskoj je cvala književnost, i s njom se budila narodna sviest, i počinjao svuda narodni život u svima družtvenim slojevima. Dokaz svemu tome možemo naći opet u književnosti, koja je istodobno i izvor i ogledalo narodnog života. U Hrvatskoj nalazimo pisca, kod koga se već opaža opisani i dobro proniknuti život cielog naroda. Đalski nam je dao suvremeni narodni život hrvatskoga plemstva, hrvatskoga malogradskog i zagrebačkog života, i to u svim njegovim manifestacijama i aspiracijama, i u obiteljskom i u političkom, i u družtvenom i u kulturnom krugu. U Dalmaciji, kad su se u zadnje doba pojavili pisci, koji su poput drugih svjetskih pisaca htjeli u životu svog naroda tražiti nadahnuće i predmet svojem radu, nisu našli oko sebe ništa; morali su tražiti narodni život jedino po selima. Uzmite Vodopića, Ljubišu, Šimića i Cippica i sve ostale, pak ćete naći jedino u njihovim pripoviedkama. Jedinu iznimku imate u Vojnoviću, ali reliquiae reliquiarum zadnjih izdanaka nekadašnjeg dubrovačkom životu. Ali taj je život bio još zadnji ostanak, reliquiae reliquiarum zadnjih isdanaka nekadašnjeg dubrovačkog života, bila prazna larva stare nekadašnje slave, a ne plod novog pokreta.

Možemo reći, da se ilirizam tek sada u Dalmaciji pojavio u pravom svom obliku i smjeru. Tek sada počelo se raditi oko ponarođivanja inteligencije. To je počelo školom. Sad prelazi u obitelj, a kad zahvati sve obitelji, tad će se istom moći govoriti o početku narodnog života i o narodnoj knjizi, naime o knjizi za cieli narod.

Na ovoj sam se točki dulje zadržao, jer se još i danas kod nas od mnogih krivo shvaća narodna književnost, te bi se htjelo, da se knjige pišu samo za težake. Knjiga mora biti iz naroda za narod, samo ideju o narodu ne valja svesti na preveć uzke granice. To tjesnogrudno shvaćanje narodne knjige donekle je i krivo, što su u novije doba nekoji pisci

zašli izvan kuće i dali se u kozmopolitizam. To je opet zlo i veliko zlo, ali ne da se liečiti izticanjem protivne skrajnosti. Da upoznaš, što se zahtieva od pisca, da bude piscem svoga naroda, i u čemu se sastoji narodna osebujnost i karakter jedne knjige, pomisli samo, kako bi sudio o takvoj knjizi Francuz ili Talijan ili Niemac itd., kad bi je čitao prevedenu u svom jeziku. Bi li je on prepoznao kao puki odraz svoje knjige i svojih pisaca ili kao nešto novo. Zašto su ruski i sjeverni pisci toliko zahvatili maha u Francuzkoj i drugdje? Jer su veliki pisci, a u njihovim djelima živu pravi ljudi, ali ujedno i novi, različiti od drugih, i u tom baš, što je kod njih novo i različito od pisaca ostalih naroda, stoji njihova narodna osebujnost. Takvih pisaca imamo i mi, iako malo.

Ilirizmom dakle počinje prava hrvatska književnost, književnost hrvatskoga naroda.

Tako je bila uzko spojena knjiga s narodom, te tko je htio biti rodoljub, morao je biti istodobno i pisac. Tako jedino može se začeti i ukorieniti u narodu zauviek književnost. Ilirskom zorom počinje novi dan, a meni se stvara pred očima veselije, sjajnije, svjetlije obzorje, i moj se duh, zanoseći se u ono doba, diže i veseli. Narod, koji je znao stvoriti ilirski pokret u onim prilikama, u kojima ga je stvorio, pokazuje veliku energiju i sve uvjete života.

Združiti se u književnosti, da se pođe brže k prosvjeti i narodnom napredku, velebna je ideja. Ako mi gledamo na našu knjigu, ne nakon 400 godina, već nakon malo više od po vieka, ne nakon Marulića, već nakon Gajeve dobe, možemo se i ponositi i vjerovati u svoju budućnost. Nedostaje nam samosviest, nismo sviestni svoje veličine, ne znamo cieniti svoje, i tu bi nam opet trebalo poticaja, pomoći izvana kao uviek. Trebalo bi nam, da nas drugi upoznadu i upozore na ono, što vriedi kod nas. Na žalost još smo od toga daleko. Sviet nas manje poznaje nego ikada prije, ili ne zna za nas, ili nas krivo sudi i prezire ili mrzi, a ne znamo se pomoći sami. Ostalo je u nama uviek nešto robsko, što se boji, da svoj glas pred sviet iznese, da zahtieva i za sebe ono pravo, što ga ide kao čovjeka, da ga prije upoznadu pak da ga sude. U našoj književnosti imamo pisaca, kojima treba samo kakav Brandes ili kakav De Vogüé, da ih svietu naviesti, pa bi ih prosvietljeni narodi primili, kao što su primili i mnoge druge više puta i gore od njih.

Jedino vjerom u svoje sile može čovjek napredovati, a isto tako i narod. Nažalost ta vjera počela je padati i puštati mjesto čuvstvu straha i očajanja. Kad bi htio tražiti uzrok toj pojavi, morao bi čovjek pretresti cieli naš nutarnji život, i družtveni i politički, a u ovaj osinjak ne ću da diram, a nije mi ni dobro sve poznato, pa nešto samo nagađam, a dokazati ne bih znao.

Čuvstvo straha donosi mlitavost i nerad i pretvara se u snošljiv muk ili u uzaludno tugakanje. Mladomu narodu ne dolikuje ni jedno ni drugo. Sad smo u času kritičnom, kad bi trebalo novih preporoditelja. Valjda se varam, ali znakove novog preporoda viđam, a nekoje, iako ne vidim, ćutim oko sebe. To je sve još u zametku, još nije kristalizirano, ali mota se zrakom. Tlo je bar dobro pripravljeno, trebalo bi samo da se pojavi energičan, velik čovjek, koji bi pokret započeo. Lako bi se svi oko njega okupili. Mladež ćuti, da joj nešto novo treba, ali ne zna sama što, ćuti, da ne može ostati pri onom, što već imamo, da treba napried

ići, ali ne zna, kojim će putem. Pokušavala je jednim, pokušala drugim putem, i to onom slobodom, onom smjelošću, što prati mlade duhove uviek od naravi; prevarila se, nije htjela odmah vratiti se natrag, da joj se ne rugamo, ali nije još izgubila nade, da će ipak doći do pravog puta.

Da bi se našao odabrani vođa! Ali međutim mladež čeka i pripravlja se, učinit će još koju pogrješku u svojoj želji novosti i napredka, ugušit će i koju dobru klicu, razorit će i koju staru dobru zgradu, ali svejedno, nema napredka bez žrtava, čuvaju se i ruševine uz nove zgrade. I Marulićeva proslava ne bi se bila održala bez iniciative mladeži. Da se je ostvarila, kako ju je mladež bila zamislila, nikad bolje! Zasluga je mladeži, što se došlo i do književničkog družtva. Družtvo nije dosad učinilo, što je moglo, ali iz njega će se, kad tad, nešto roditi. Mladež hoće da prodre svuda: u Maticu, u Akademiju, u književne časopise. Ne će lako ni najedanput ući ni sve osvojiti. Svojom mladenačkom nesmotrenošću za čas će i pokvarit štogod, ali pogrješka i kvar lako se dadu popraviti, a tko ih je počinio, pametnije se unapried vlada.

Ovih sam zadnjih godina pratio vrlo pomnjivo svaki korak hrvatske mladeži. Sprvice me nešto i uzrujalo i žalostilo, nije mi se sviđao anarhizam ni nihilizam, koji je htio samo dušiti, a nije znao graditi. Sad su se stvari bolje razvile i drugčije se prikazuju. Manija rušenja i razaranja nešto je jenjala, anarhizam još nije prestao, a valjda najviše zato, što nisu našli vođe, da ih uredi. Ali godinama to sve samo od sebe pada. Gledamo li francuzku književnost, to viđamo sad i u akademiji i oko konzervativne Revue de deux mondes nekoje, koji su za mlada bili na čelu prevratnih i skrajnjih književnih struja i pravaca, bilo negdašnjeg parnasa bilo novijeg simbolizma. Za to nam se najmanje bojati mladenačke anarhije i mladenačkih težnja za novotarijama. Što je najviše brige zadavalo, to bijaše neki pretjerani individualizam i egotizam, s kojeg se ti mladi pisci ugibahu životu svog vremena i svog naroda i svega družtva, da se zatvore sami u svoju kulu daleko od sviju, jedino zauzeti vječnim promatranjem i obožavanjem svoga ja. A to na radost sve više izčezava, i ti mladi pisci približavaju se družtvu i narodu, da žive i ćute s njim, pače htjeli bi biti na čelu u svemu, što se tiče kulturnog i družtvenog razvoja i napredka. Ta je želja dobra i plemenita, pa sve da i nedostaju sile i sposobnosti.

Bez sumnje se nastojanjem mladeži zanimanje za književnost ovih zadnjih godina proširilo. Kao što smo nekoć imali silu mladih političara, tako sad imamo svu silu mladih književnika, koji, kao što su nekoć mladi političari dielili sviet, tako sada sude i diele lovor-vience na književnom polju. Ne ću reći, da se s tim naša književnost mnogo obogatila. Gotovo uviek ta mladenačka djela nose na sebi biljeg dobe i godine pojedinih pisaca, pa i ako nisu baš loša, nisu opet ni najbolja, te će jamačno s vremenom nestati i njih. Često i osude i lovor-vience diele ti mladi ljudi nepravedno, ili bar nesmotreno, i književna kritika malo se njima okorišćuje. Ali tako ne će uviek biti. Iako će mnogo toga odpasti, nešto će i procvasti, netko će i uspjeti.

Nastojanjem mladeži, kao što se širi zanimanje za knjigu, širi se i ono za umjetnost. Oni su uveli hrvatske umjetnike u narod. Sve je to možda mala stvar, ali nije neznatna; to su dobri biljezi, dobri znakovi, koji daju slutiti, da će se za njima pojaviti veća djelatnost, a te trebamo najviše na kulturnom polju. Kulturno polje obrađeno od mladenačkih ruku — to nek nas ne straši, neka nas veseli.

U Zadru, 20. studenoga 1901.

(Glasnik Matice Dalmatinske I., 1901., str. 337.—350.).

NOVIJA HRVATSKA LIRIKA

Malo prije svoje smrti tužio se Preradović u pismu prijatelju Trnskomu na mladi naraštaj, da ne vriedi mnogo, a osobito da nema mladih pjesnika, te veli: „Skoro bi se čovjek pobojao, kad mi stisnemo oči, da će umuknuti i vila nam pjesnikinja".

Ali ako onda mladih pjesnika nije bilo, odmah nakon pjesnikove smrti pojavila ih se mala četa. Arnold, Badalić, Hranilović, Palmović i Harambašić, svi zapjevaše za prvi put u ono doba. Marković je onda bio u naponu svoje snage, ali kao da je ostavljao liriku, a naginjao radije epici. Nu ti su pjesnici, skoro svi, tek neprestanim uztrajnim radom, malo po malo, izašli na javu, te su i Arnold i Badalić i Hranilović tek u najnovije doba stekli neko priznanje, dok je Palmović g. 1882. bio već umro, a malo iza njega umro skoro i glas njegovih pjesama, koje ipak nisu bile najgore, iako ih je malo bilo. Marković se domogao neke slave kao dramatičar, kritičar i epski pjesnik; lirskih pjesama je malo izpjevao, a i te u mlađe dane, pa kad ih je 1889. izdala Matica Hrvatska, činile su se nekud prestare. Jedini je Harambašić odmah mahom postao slavan i ljubimac javnosti. Javnost, koja se tužila, da je s Preradovićem umrla hrvatska lirika, obradovala se mladomu pjesniku; ovjenčala ga lovorom, netom mu je vilu čula.

Međutim je umro g. 1881. August Šenoa, ljubljen kao pjesnik, ali mnogo više kao pripovjedač, i ostao Harambašić sam, da bere slavu i pohvale javnosti, sve dok se ne pojaviše dva mlada pjesnika, kojih ime potamni brzo njegovu slavu.

Bili su to Tresić i Kranjčević. Ovi su i danas na prvom mjestu hrvatske lirike, premda nastupiše snažni pjesnički talenti, a nekoji i udarili novom stazom, ne povodeći se ni najmanje za njima. To su činjenice, koje udaraju u oči svakomu, koji bez strasti i predsude gleda novije doba hrvatske lirike. Kako i zašto se to dogodilo, i kako se istodobno razvila hrvatska lirika, to ću nastojati prikazati u ovoj studiji. Pri tom ne ću spominjati imena svih pjesnika ni obazirati se na njihov rad, već ću se baviti samo onima, što su imali neki upliv, pa bio štetan, bio koristan, na razvitak hrvatske lirike, koji su po tom predstavnici različnih pravaca ili skupova. Mnogo je u nas pjesnika, mnogo se pjeva i mnogo se piše, ali ako ćeš prodrieti okom malo dublje i malo dalje, ako ćeš razširiti obzorje, da zahvatiš pogledom veći prostor, treba razriediti šumu i osjeći manja stabla. Zato sam volio ostati kod onih, kojima je ime slavnije u narodu, i kojima će potomci sačuvati ime, iako ih ne budu slavili kao mi. Tko bude pisao poviest hrvatske lirike, trebat će ih sve spomenuti.

I.

Nema sumnje, da su ideje one, koje upravljaju svietom. One su izvor političkih i umjetničkih evolucija. Unutarnji razvitak ili promjena ideja odrazuju se u razvitku ili u promjeni filozofijskih i estetskih nauka i pravaca i potom ciele umjetnosti na njima osnovane. Više puta, pače češće, politika i umjetnost ne idu uporedo u svom razvitku ili u svojim promjenama. Taj razvitak i te promjene opažaju se prije kod jedne ili kod druge, ali ne izostaju nikad, iako koja zakasni i zaostaje časom za drugom. Tim ne mislim izključiti, da se umjetnost nakon prvog pokreta ne bi mogla i sama nadalje razvijati, bez obzira na politiku, jer ona nosi u sebi klicu vlastitog života.

Evolucija politike i umjetnosti, od francuzkog prevrata do naših dana, to nam kod raznih naroda jasno dokazuje. Do neke dobe pokret, začet tim prevratom, odrazivao se posvud jednako, ako i ne u istoj mjeri, ali je kasnije negdje sustao, a negdje se razvio drugčije, prama tomu, da li je došao do ostvarenja svojih težnja ili ne. Za to sprvice opažamo posvud dvie jake struje: vjersku i pesimističku. Jedni, zastrašeni nepredviđenim posljedicama prevrata, tražili su utjehu u vjeri, drugi u očajanju: nisu više imali vjere ni pouzdanja, ni u sebe ni u što drugo. Međutim je politička ideja bratstva i slobode okupljala sve sinove istog naroda, i tako nasta težnja za narodnom nezavisnošću i zajedničtvom. Rodoljubna struja odrazila se i u književnosti. Pa kad su narodi dobili jedinstvo ili neodvisnost, taj je pokret prestao i nije imao više ni smisla.

Onda je naravno politika krenula drugim putem, kako bi uredila najbolje unutarnji narodni život i usrećila narod i pojedince. Zato je trebalo proučiti uzroke zla i nedostataka, koji su se u družtvu opažali i gušili život družtvu i pojedincima. A to se odražavalo u proučavanju realnog života i u analizi psiholožkoj, što zavladaše književnošću, a naskoro romanom, koji je tada počinjao cvasti kao vrst umjetnosti, koja se najbolje prilagođivala za takav posao. Dok se

napokon, upoznavši zlo i uzroke i izvore zla, nastojalo pronaći i liek, te tako zavladala nova struja, koja teži za preporodom pojedinca i družtva, a najbolje se vidi u današnjim piscima, kao što su: Tolstoj, Ibsen, Bourget i drugi, koji svi misle, da navješćuju spas čovjeka i družtva.

Ovo je naravni tok stvari, ali je takav tok negdje naišao na zapreke, kojih nije mogao svladati, te tako sustao. Kod nas je taj pokret sustao u fazi patriotskih težnja, koje, iako su se pojavile istodobno kad i drugdje, nisu se ostvarile kao na primjer kod Niemaca ili Talijana.

Taj je pokret bio velik, široko zamišljen u ideji ilirizma; sveo se na manje, prirodnije granice malo kasnije pod narodnim imenom hrvatskim, ali tad se je kristalizirao i ostao u stanju idealnih izvanjskih aspiracija i težnja, koje se zbog većih i jačih sila nisu mogle ostvariti. Velika Hrvatska ostala je idealom i postala programom političke jedne stranke.

To nam tumači, zašto je u nas, kad je u Italiji i Njemačkoj rodoljubna književnost prestala oživotvorenjem svojih ideala, jošte ostala u životu; to nam tumači, zašto rodoljubna tendencija ilirske dobe provijava i kasniju književnost našu, sve do dana današnjega, te je potom ta književnost anakronizam jedino, ako ju uporedimo s onom drugih naroda, ali se ne pokazuje takva onomu, koji je promatra u njenom razvoju i u unutarnjem narodnom životu i prilikama, u kojima živi i razvija se.

Ali iako nije moglo biti drugčije, to opet nije bilo moguće, da suvremeni pokret ideja i umjetnosti drugih naroda ne nađe odziva i odjeka kod nas. Izobraženija ruka, književnici, koji se, hoćeš, ne ćeš, moraju uzgojiti na vrelima tuđe nauke i tuđe knjige, kao ljudi nisu se mogli oteti utjecaju tih nauka i tih knjiga, pa nije čudo, ako su, stavivši na stranu, bar začas, težnju za nekim rodoljubnim idealom, zasada barem, nemogućim i neostvarivim, pokušali staviti se u kolotečinu današnjeg napredka, te tako uveli i u našu književnost najnovije pravce i struje od naturalizma i realizma sve do simbolizma i dekadentstva. Izabranije umove to prosto i nenaravno prilagođivanje tuđih prilika našim posve drugačijim prilikama nije moglo zadovoljiti, te je tako morala kod njih nastati neka trzavica, neko nastojanje, da politički ideal primiene današnjim prilikama i da ga promiene, makar i osakativši ga i umanjivši ga, zadovoljivši se onim, što bi moglo biti izvedivo.

Ne treba da obširnije to tumačim i naznačim imena ljudi i stranaka i škola, kod kojih se opaža sve, što gore navedoh. To može svatko sam po sebi naći, a na nešto ću se i sam osvrnuti tokom ove studije. Naravno, moram se ograničiti ovdje na hrvatsku liriku te ne mogu zahvatiti druge grane književnosti, a opet samo tako bi slika bila podpunija i jasnija.

II.

Patriotizam se nije samo kod nas uveo u knjigu, kad i kod drugih naroda; on je kod nas i preporodio književnost. Kad je počela rodoljubna tendencija provijavati našu knjigu, tada su se rodoljubni ideali mogli pričinjati izvedivim i najhladnijim glavama. Nu stvari su u malo godina pošle takvim putem, da je izvedenje tih ideala postajalo sve teže i napokon gotovo nemoguće. U takvoj nevolji nije čudo, ako je bilo težko ljudima odreći se svojih težnja i nade u budućnost; nije čudo, ako se našlo ljudi, koji izabraše programom svog rada „ideal ujedinjenja i neodvisnosti narodne"; nije čudo, ako narod, a napose mladež i književnici, prigrliše taj program i priljubiše se uz muževe, koji ga branjahu.

Starčević je postao narodnim junakom, a Harambašić narodnim ljubimcem. Prvi se održao sve do smrti, jer je u njemu utjelovljena bila narodna ideja i narodni ideal; drugi je propao, jer u književnosti sama ideja i sam ideal nisu dostatni, hoće se uz njih i umjetnosti.

Kao što se nije smjelo dirati ni mienjati Starčevićev program baštinjen od otaca — mislilo se, da se ne smije diarti ni mienjati poezija, što nam je namrieše pređi.

Nekoji su imali odveć slavnu uspomenu u narodu, a da bi tko pomislio i pokušao pjevati drugčije ili čak nadvisiti ih. Oni su bili nedostiživi, a trebalo se zadovoljiti time, da ih oponašaš, nasljeduješ i po mogućnosti dostigneš.

Kao što politički ljudi tako i pjesnici upravljahu svoju rieč cielomu narodu. Trebalo je dakle govoriti, kako svi govore, i ono, o čemu svi govore, da te bolje shvate i slušaju. Da su drugčije postupali, ne bi bili našli odziva, ali to je sve moralo biti na uštrb poezije.

Mjesto da uzdignu masu do svoje visine, oni se ponizili do njezina niveaua. Zaboravljalo se, da, ako je koji stari pjesnik bio slavan, nije zato samo, što je pjevao, što su drugi ćutjeli i mislili, već najviše zato, što je izrazio na svoj način čuvstva i ideje, koji su se bar u začetku nalazile u svima. Ne valja smetnuti s uma ni to, da je rodoljubna pjesma mnogo lakša za one, koji je prvi počinju pjevati nego za one, koji za njima dolaze. To je polje, koje se lako obrađuje; lako se taj predmet izcrpi i postaje retoričan, jer nema mnogo različitih načina shvaćanja slobode i rodoljublja, pače u neko stanovito doba i u nekim stanovitim prilikama ima samo jedan dobar i pravi način shvaćanja slobode i rodoljublja, a taj izključuje sve ostale kao nevaljale i krive. Rodoljubno čuvstvo je nešto izvjestno, jasno, što nije osobito zgodno za variacije. Druge obćenitije ideje i čuvtsva kao ljubav, smrt i t. d., zgodnija su za liriku, i lakše je u njima biti originalan, jer u njima ima toliko variacija, koliko ima različnih osjetljivosti.

Kad se na sve to promisli, ne može čovjek biti odveć strog s Harambašićem i njegovim sljedbenicima. Njihov je posao bio težak, radi potežkoća, skopčanih po svojoj naravi s patriotskom poezijom i još više zbog ideja ili radije predsuda, što su tada vladale u pogledu takve poezije. Ali ako je bilo potežkoća, opet su prilike bile najpovoljnije za uspjeh njihove poezije. Rodoljublje bilo je tada zanosno i takvo, da je ono, što danas nekoji smatraju retoričnim tiradama, onda zaista zanosilo srdca. Znam to po sebi. Bijah tada mlad, ali izpoviedam, da su me onda nekoje Harambašićeve pjesme dirale do suza, napunjale svetim žarom za domovinu ili srčbom proti njezinim neprijateljima, a tih danas ne mogu čitati, a da ne uvidim odmah njihovu golotinju i siromaštvo u sadržaju i u formi. „Poletarke" Harambašićeve bile su u podpunom skladu s duševnim stanjem javnosti, a napose mladeži.

One su bile najmilija knjiga svima, a čitale se rado i sve druge pjesme, koje su se za njima povodile. Mnogo se uistinu pjevalo o ljubavi i smrti za domovinu; bijahu većinom i pjesme loše sastavljene, ali što je nedostajalo u stihu i u sroku, nalazilo se sve u srdcu čitatelja. Bila je tada živa vjera u ideal domovine. Nije se mnogo od pjesnika iziskivalo. Ako je samo znao uzplamtiti tu vatru rodoljublja, a to nije bilo težko, drugo mu se sve opraštalo. I tako se nisu opažali ili su se valjda opraštali nedostatci Harambašićeve lirike. Ipak u njega nije bilo originalnosti ni u sadržaju ni u formi. Glede sadržaja opazio sam već, da su njegove ideje bile ideje javnosti; on je o narodu, o domovini, o njezinoj slavi, prošlosti, budućnosti mislio kao i svi drugi oko njega. Njegove ideje, ideje obćenite i od filozofijskih postaju retorične, često su samo retorika u srokovima; nema filozofije, ni dubokih ideja, jer njegove ideje nisu personalne, nisu upravo njegove, već svačije.

Kompozicija je kod njega većinom banalna kao i koncepcija, kojoj uviek odgovara. Ljudima je milo čuti uviek, što su već prije od drugih čuli, a milo im je, da im opet obširnije protumačiš i prikažeš, što si im već rekao. I tako je koncepcija kod njega ideja, koja se već nalazi u prijašnjim pjesnicima, a kompozicija je samo razvijanje te ideje. Po tom dosta mu je bilo naći mnogo rieči, da uzmogne ponavljati istu misao, samo drugim riečima. To je on i radio, jer mu je bilo do uspjeha, do popularnosti i s nedostatka ideja i s lakoće u stvaranju novih izraza, kojima bi mogao podati istu ideju, uviek različitim slikama i bogatstvom sinonima. Često ćeš naći kod njega cieli niz slika, da izrazi kakvu ideju, što s umjetničkog gledišta malo vriedi, dok gotovo skoro nikad ne ćeš naći, kao na pr. kod Tresića ili Kranjčevića, ideju izraženu u samoj jednoj slici, što je prava umjetnička kompozicija, jer se tada sama vizija u pjesnikovu duhu utjelovljuje u skladnom i savršenom obliku kao kakav organizam, a ne kao kakva zgrada različitih elemenata i slika.

Treba priznati, da je u njega čuvstvo jako i osjećanje fino, ali mu nedostaje krepčina misli, da to oplodi, i snaga mašte, da to razsvietli. Vrela Harambašićevih pjesama jesu: ideja Boga, ljubavi, smrti i Hrvatska, ideje već izrabljene, koje će se ipak uviek pjevati i koje su nekoje, kao Preradovića, visoko uzdigle, jer je pazio, da ne upadne u prostu retoriku, politiku ili umovanje, i nastojao, da estetička tendencija bude jača od drugih. U Harambašićevim pjesmama bilo je svedeno u kiticu, u stihove i u srokove ono, što se pisalo po političkim novinama, a njegove „Ružmarinke", „Nevenke" i „Tugomilke" ne iznose nijedno novo personalno shvaćanje ljubavi. Te su pjesme pjevane po tuđem kalupu, kad po narodnim ženskim pjesmama, kad po Vrazu i ostalim starim romanticima, a kad po Heineu, koji je svojim „htio bih postat ovo, htio bih postat ono" naveo naše mlade poletarce na to, da su željeli biti i vjetar i trava i mjesec i što ti ja znam, samo da se dovuku u blizinu svoje ljubovce. Čudna je ljubav kod Harambašića i ostalih njegovih sljedbenika.

To je ljubav podređena ljubavi domovine, a teži za tim, da dade domovini valjanih sinova, koje će majka učiti, da ljube dom i da umru za nj, čim budu momci gotovi. Nema ni u ljubavnim pjesmama personalne note, te mjesto osobnoga vlastitog čuvstva nastupa prosta retorika, jer ide i u tom za rodoljubnom tendencijom.

On je u predaji našao ideal ljubavi žene u suglasju s ljubavlju domovine, i pred njim lebdi uviek taj ideal. Ljubavne njegove pjesme, ako nisu junačke, zuje običnom elegičnom žicom starih naših pjesnika.

Harambašić je za se imao veliku lakoću u stvaranju stihova. To je dobro i riedko svojstvo. Ali njegovi su stihovi često nesavršeni, mnogo je slabih srokova, što često kvari i nelošu pjesmu. Uobće malo je kod njega poštivanja prave umjetnosti, preveć ju zanemaruje. A nadahnuće i sveta vatra čuvstva nisu dostatne za pjesnika; ništa ne može biti trajno, ako je forma slaba, a i umjetnost i poezija imadu svoje tajne, kojima davaju i samomu čuvstvu vriednost, koju bez njih ne bi imalo. Poezija ima svoje zakone i metodu svoju, koje treba znati, a i najnadahnutiji čovjek ne će ništa liepo izvesti, ako mu nisu gusle dobre, i ako mu nisu sve žice ciele i akordirane. Harambašić je zanemario stih i srok. Stih mu je često prazan i nadut.

Ne bih se ni bavio ovim manama i nedostatcima, da su škodili njemu samo, ali osvrnuo sam se na njih za to, jer su našli sljedbenika i poveli stranputice nekoje nelošе pjesničke talente.

Ako sam jedino o njemu govorio, to sam njega izabrao, jer je bio slavniji od drugih, pa i ako nije to dokaz osobite njegove genialnosti, valja u tom vidjeti popularnost njegova imena i zamašnost i prostranost njegova utjecaja.

Druge manje pjesnike njegove dobe i ne spominjem. Ima kod nekojih po koja liepa pjesma, ali nemamo vremena da se kod njih zaustavimo. Već znamo, što oni pjevaju, što bi nam oni mogli reći.

Nu ipak i za vrieme najveće Harambašićeve slave bilo je i boljih i vrjednijih pjesnika. Mi ih ostavljamo onomu, koji bude pisao poviest hrvatske knjige. Onda se toliko oko Harambašića bučilo, da se između buke nije ni čuo nježan zvuk njihovih gusala, a i kritika je imala pune uši i bavila se samo tim, da hvali one, koji su najvišu graju dizali, a riedko kad da se i proti njima bori.

III.

Muza, govorio je Gautier, ne prima naredbe ni od koga, niti od kakve nauke, niti od kakve stranke, pa ako ju pjesnik sili, da ide na čelu kakve čete, pjevajući kakvu himnu ili svirajući kakvu fanfaru, ona se osvećuje prije ili poslije . . . ona pušta, da se uvuku u njegove stihove težke fraze uzete iz novina ili iz pamfleta. To se dogodilo i našim pjesnicima, kad su htjeli upregnuti vilu pod kola jedne stranke. Uzto se dogodilo, da su onako, kako ih je njihova stranka slavila, druge baš zato počele napadati i umanjivati im ugled među svojima. A proti tomu može se održati samo pjesma, koja ima u umjetnosti svoju pravu vriednost.

Tih nije bilo odviše, i tako je počelo propadanje, a ovo je pospješilo javljanje novih snažnijih talenata. Nadodaj i to, da se javnost nije mogla uviek zadovoljavati političkom pjesmom; da bi se i nadalje za nju zanimala, trebalo je, da prestane biti uviek jednaka, da bude drugčija i bolja. Uzhit i zanos, i za političku ideju, ne može uviek trajati; nakon nekog vremena počinje jenjati, a onda ga je težko opet uzpiriti; hoće se tomu velike vještine. Harambašić i njegovi sljedbenici bili su preslabi za to. Uspjelo je to, i to samo djelomice, boljemu pjesniku — Tresiću. Valjalo je računati i s novim idejama, koje iz drugih naroda prodirahu do nas, trebalo je otvoriti vrata i prozore naše kuće, da i u nju uđe novi dah, što je kolao svietom. Čitaoci su htjeli i duševne hrane, a nesamo zanosnih rieči. A loši pjesnici nisu čuli mukli šušanj ideja, što oko njih letijahu zrakom i pod njima rovahu zemlju. Oni su se držali ideja prošlih vremena, a nisu znali ni zaodievati ih onako liepo, kako su stari znali.

Socialna pitanja težila su za tim, da izbace politiku iz literature. Trebalo se donekle prilagoditi duhu vremena. Tendencija, ako se hvata časovitih interesa, zastari brzo, a škodi i knjizi. Tendencija, koja hoće da prokrči put nekim idejama, dobra je, ona je za knjigu kao krv za čovječje tielo, samo mora biti vješto provedena kroz knjigu, kao i krv kroz tielo, a da preveć ne izbija na vidjelo. Kad ju izričito iztičeš, kvari knjigu.

Ako se htjela spasiti još rodoljubna tendencija, valjalo ju je učvrstiti sočnim idejama i vješto provući pjesmom.

To je donekle pošlo za rukom novijim pjesnicima: Tresiću i Kranjčeviću. Moramo uzeti i u obzir, da je propadanjem i napokon smrću Starčevića propadala i stranka njegova i ideal, za koji se on borio.

Njegova je duga borba, bezuspješna, razočarala duhove, koji pomisliše, da je ludo boriti se za same neizvedive ideale i trošiti svu energiju u uzaludnoj borbi; da je bolje računati s realnošću i boriti se za ono, što se može lakše postići.

Ovi su nazori, malo pomalo, uveli promjenu obćeg mnienja, a obće mnienje je izraz misli i volje naroda. Obće mnienje stvara srednja klasa naroda, jer obće mnienje jest ono, što se govori, a niža klasa, prosti puk, zna samo šutjeti, ali ne govoriti, on samo izražava želje i tužbe svoje, viša klasa, samo misli i obično ne čuvstvuje s narodom i nije u dodiru s njim pa ne zna ni što puk želi ni što ga tiska, za to ostaje jedino srednja klasa, koja stvara javno mnienje.

Gdje je srednja klasa razdieljena u stranke, tu je obično list dotične stranke, koji stvara obće mnienje kod svojih privrženika, te po tom ovo se i mienja prema propadanju ili rastenju jedne ili druge stranke. Kad stranka izgubi vođu, koji je znao svojim radom, značajem ili drugim sredstvima steći velik ugled, propada, a s njom propada i knjiga i pjesma, koja se na službi njezinih ideja borila.

Ovo se kod nas najbolje vidjelo. Ono, što se prije u poeziji smatralo čuvstvom, nazivlje se bedastim uzklikom i kričanjem, a što se smatralo idejom, nazivlje se banalnim frazama. Jao, ako pjesmu ne spasi ljepota forme I tako mladi pjesnici, koji su tada stupili na polje, bili su prisiljeni birati liepu formu, ugladiti ju, suspregnuti se u zanosu ostajući što više objektivni.

To im se samo po sebi nametalo. Je li im uspjelo, vidjet ćemo. Ali opet patriotizam nije se dao najedanput odbaciti ni izključiti.

Politika nije bila doniela ništa izvanredno dobro. Stara patriotska pjesma nije više valjala, morao joj se dati nov oblik, nov dah, nov život. Uvidjelo se, da i u umjetnosti treba vještine. Ne našavši kod kuće učitelja, potražiše ih vani.

Stari su naši bili pjesnici; mladi hoće da budu i umjetnici. Nije im dosta nadahnuća, hoće im se i učenja; ne zadovoljavaju se kojekakvim stihom ni srokom, hoće liepu misao da zaodjenu liepom odjećom, da sadržaj i oblik srastu zajedno u jednu liepu i harmoničnu cjelinu. Ako stare političke ideje nisu svih zadovoljavale, valjalo je zadojiti pjesmu mislima i čuvstvima, kojih plemenitost i važnost ne bi nitko mogao zaniekati, pa kojoj mu drago stranci pripadao. Uzore, kad ih kod kuće nije bilo, valjalo je tražiti vani. Mladi su to i učinili. Odgojeni na tuđoj suvremenoj knjizi, nisu joj se mogli oteti uplivu i ne opaziti, u čemu ona našoj prednjači. Zašto se ne bi dala pomladiti i naša i malko se podignuti? Tko prati razvoj hrvatske knjige, bit će da je vidio, kako se i roman i pjesma i kritika stala istodobno pomlađivati pod uplivom izvanjskih. Meni je ostati pri samoj lirici, zato spomenuh samo Tresića i Kranjčevića. Ni jedan ni drugi ne potječu od prijašnjih naših pjesnika, kao što ni Kumičić ni Đalski ne potekoše od naših pripovjedača, premda se nitko od njih nije za to odtuđio svomu narodu, ni prekinuo domaću tradiciju. Tresić i Kranjčević odnjihali se van romanticizma, koji je kod kuće vladao. Romanticizam se osnivao na ova tri čuvstva: na čuvstvu junačtva, ali ne realnog, već gotovo izvanrednog, izmišljenog, na čuvstvu prirode i na čuvstvu ljubavi, koja hoće da zavede krepost, što se opire, tuži i plače. Kranjčević ne vjeruje u takvo junačtvo, nema oči za prirodne ljepote, a o ljubavi i ne pjeva. Tresić gleda ljubav, junačtvo i prirodu kroz oči klasika, a ne romantičara; ima dosta i realnog junačtva u poviesti i u životu, zašto tražiti drugo veće?

Tresić je podigao propalu rodoljubnu poeziju i prokrčio joj nove puteve i obogatio praznu liriku novim zdravim i jakim idejama. Kranjčević je učinio kraj romantičnom ljubavnom pjevanju i jadikovanju za nesretnom ljubavi i priobćivanju ljubavnih uzdisaja i sličnih stvari, koje nisu ni koga mogle zanimati, a svoju ljubav posvetio svim ljudima, svim onima, koji trpe, ma bilo kako. Oba su ipak zadržali svoju personalnost; ona je tipična i nema i malo uvježbanog čitaoca, koji ne će poznati ih u svakoj i kojoj mu drago njihovoj pjesmi.

Prava poezija i ne može, a da ne bude izrazom naših čuvstava; treba preliti u stihove svoju dušu. Ali to uspieva, kad su čuvstva jaka, a duša velika. Izpoviedati naivno ili bezobrazno čuvstva i osjećaje vulgarne i poznate svima proizvodi samo dosadu kod poezije i hladnoću.

Kranjčević ne priobćuje nam svoje doživljaje ni ljubavne zgode, već plod svojih razmatranja po širokom svietu, a najviše u čovječjoj duši. On misli i samo izbor svojih misli daje obćinstvu u pjesmi.

U tomu se on može smatrati uztukom pretjerane personalne ljubavne lirike, bilo iskrene bilo hinjene po romantičnoj modi.

Dok se prije i za njihove dobe još pjevale ciele knjige o sretnoj ili nesretnoj ljubavi, tužeći se u jadu do neba ili u sreći prispodobljajući se bogovima, on je to sve zabacio, zaboravio svoje boli, da gleda bolje sveobću tugu. Čemu pričati svoje ljubavne jade, kad je toliko većih jada na zemlji, kad kao da neko prokletstvo leži na zemlji?

Tim je veliku uslugu učinio hrvatskoj lirici, jer je potaknuo pjesnike, da traže nadahnuće izvan svojih doživljaja, razbluda i ljubakanja, pa ćemo vidjeti pjesnike, gdje se nadahnjuju na vrelu poviesti, prirode, znanosti, te živeći životom svojih zemljaka i krećući se u realnom svietu izpravit će i promieniti do potrebe personalno shvaćanje i promatranje stvari.

Kranjčevićeve su tužbe i bolni uzklici jači od romantičarskih, ali su i intenzivniji i odaju veću bol. Nisu uzklici ljubavne boli, već težkog razočaranja pred zlom i patnjom,

što svud vlada. On je htio ljubiti sve i svakoga pa je nesretan, a mi ne možemo, a da ga ne ljubimo, kad se za to tuži i kad nam to priča. On znači napredak u osjetljivosti i u dubini opažanja. On osjeća bol, gdje drugi samilost, on prodire okom, gdje drugi ne vidi ništa. Više puta forma njegovih stihova nije jasna ni čista, rieči mu nedostaju da izrazi tančinu svojih osjećaja, ali je volio i reći više puta loše ono, što je htio reći, i što nam nije nitko prije njega bio rekao, negoli ne reći.

Njegove pjesme nisu nikad razvodnjene, krcate su i pune smisla, bilo da su u abstraktnoj formi spjevane bilo, što biva češće, da utjelovljuju u kakvoj slici ili u kakvu simbolu epsku, filozofijsku ili dramatsku ideju, da ju plastičnije tako prikažu. Kasno je stekao popularnost. Težko su ga shvaćali; govorili su, da odveć visoko leti. Dobro je, da se i javnost priuči visini ideja i umjetnosti. Ne manjka nam na žalost nadri-pjesnika, koji hoće da ugađaju masi, a bit će ih uviek, ne bojte se. Dobro da bude bar tkogod, da, pregorjevši i uspjeh i popularnost, uzdrži visoko zastavu poezije, časteći ju kao nešto uzvišeno. Ali sad je došlo i njegovo vrieme, i on uživa ime i slavu, što zaslužuje. Njegov je upliv velik na mlađe pjesnike, samo što ga, rekao bih, mnogi upravo ni danas još ne shvaćaju, valjda zato, što ga čitaju s nekom predsudom, i traže u njemu ne ono, što imade, već ono, što oni hoće da nađu. Hoće da u njemu vide novog Prometeja, koji se diže u ime ljudstva proti svesilnom, hoće da nađu cieli sistem filozofski, cielu pozitivističku Comteovu nauku, pa ga natežu amo tamo, dok im se prikaže ne kakav jest, nego kakvim ga oni zamišljaju i hoće, a ja mislim, da bi i on sebe mučno prepoznao u slikama, koje su od njega učinili. On je još mlad, ali jedini napredak, što se dosad kod njega viđa, to je u njegovu pesimizmu. Sviest sveobćeg zla, sprvice maglovita, postaje sve jasnija i bolnija, kao da sve to bolje vidi, shvaća i poznaje ništavilo i nevolju jadnog življenja.

Drugim je putem išao Tresić. On je donekle nastavio rodoljubno pjevanje naših pjesnika, ali ga primienio današnjim zahtjevima, novome duhu, obogatio ga novim idejama i ljepšom umjetničkom formom. Odgojen za mlada u Dalmaciji, kad je borba za narodnost bila najžešća, on nije mogao ostati hladan ni indiferentan u tom pravcu. Duh narodne borbe zahvatio je i njega u svoje kolo. Tko nije tada u Dalmaciji živio, taj ne može shvatiti zanos, koji je tada vladao, taj ne može shvatiti ni pravo prosuditi naše mlade pjesnike. Svaka najmanja narodna pobjeda bila je velika narodna stečevina. Pohrvaćenje i najmanje obćine, otvorenje nove čitaonice, izbor narodnog kandidata, to je sve poprimalo karakter važnog događaja, što bi pjesnici opjevali.

Sve to treba uzeti u obzir, kad se piše o Tresiću i o drugim našim pjesnicima.

On se tada prenio iz Dalmacije u Zagreb, gdje je još tada vladao, bar među mladeži, kult Starčevića i zanos za rodoljubnu ideju i pjesmu. Odgojen pak na vrelu starih klasika i njihovih ideja o slobodi i veličini domovine, kao što je jako ljubio i slobodu i domovinu, tako je i poletno njima pjevao.

Shvatio je odmah svoje zvanje, da uzdrži u narodu budnu sviest narodnu i vjeru u svoju jakost, plemenitost i veličinu, koju mu jamči slavna i krvava prošlost. U njihovu srdcu odjekivala je svaka radost i tuga hrvatskog naroda.

On se nadahnjivao starom slavom naših junaka i današnjim prilikama i događajima. Smrt velikog rodoljuba, pobjeda hrvatske misli dostatne su, da mu zagriju maštu.

A zašto da mu to zamjerimo? Ta i Goethe je govorio, da sve pjesme moraju biti prigodnice.

I Pindarove divne ode nisu nego prigodnice. To zanimanje za prigodne događaje uzdržava odnošaj između publike i pjesnika. Kad pjeva, znade barem, da pjeva nešto, što zanima i druge.

Takvi događaji poprimaju neki poetički i sveobći karakter, kako veli Goethe, baš zato, što ih pjeva pjesnik. Pritom može uviek sačuvati personalnu notu. On je uviek ostao u doticaju sa svojim narodom i bio je više nego itko čovjekom svoje dobe, i nije svoju umjetnost odielio od života naroda. Ali kad je narod zamienio posebnom političkom strankom, učinio je strančarsko, a ne narodno djelo i osudio na smrt dio svojih pjesama zbog ljubavi i naslade u nekim mnienjima, zbog jagme za popularnošću i zbog tvrdokornosti, da bude u svemu vjeran svojoj stranci. Ali zbog potrebe, da kuša i dieli s narodom čuvstvo i misli, što je on svojom pjesmom jačim i ljepšim prikazivao, imao je i više upliva u malo godina nego drugi za cielog života. Privikavši se živjeti životom cielog naroda i pjevati za cieli narod, kad hoće da pokazuje i analizira personalna nježna i tanka i ljubavna čuvstva, pada, postaje djetinjast ili barbarin i neotesan. Njegove ljubavne pjesme zato su i slabe ili hladna imitacija narodne poezije.

Spočituje mu se sada, da je preveć retoričan, ali ima i dobre i zle retorike. Više puta ona dira srdce, koje ne može umovanje dirnuti. Demosten i Ciceron su nam dokazom.

Logikom dokazat ćeš ljudima nešto, ali retorikom ćeš ih osvjedočiti. Retorika, koja hoće da saobći čitaocima svoje ideje i svoja čuvstva, ima pravo na obstanak, a mi bismo krivo uradili, kad bismo je prezirali.

Ne bûde se strasti razlaganjem, a strasti samo zanimaju ljude, uviek uzburkane strastima. Žao mi je, da se ne mogu ovdje dulje baviti obranom retorike, jer bih rado naveo, što sve liepo o njoj kaže Brunetière u svojim „Nouvelles questions de critique", a i trebalo bi, jer se preveć prezirno i površno o njoj i proti njoj kod nas piše.

Ne mogu se ovdje potanko baviti Tresićevom poezijom; obećah već, da ću to učiniti u posebnoj studiji, kako već učinih za Kranjčevića, a sad ću samo iztaknuti, što ide u pitanje, koje proučavam.

Kod Tresića forma kadkad hramlje. Preveć je filozofije htio zbiti u svoje pjesme, a bogatstvo misli pomalo nađe zgodnu formu, često vrije i prekipi preko međe. Jaka čuvstva i duboke ideje imadu u sebi neki žar i polet, što ih ne čini odveć podobnim za ugodnu formu, kao na primjer siromaštvo ideja u krasnim idilima. Izraz nije, priznajem, kod njega uvijek na visini ideja, što bi htio prikazati, u izradbi on nailazi na muke i potežkoće, i vidi se, da traži često rieč, kojom bi izrazio misao, pa ju ne nađe uviek. Ali bez sumnje, ako nije najsavršeniji umjetnik stiha, ipak je najsilniji i najbogatiji idejama. I te su ideje zdrave, čiste, plod vlastitog filozofskog sistema, koji zna jasno i bistro, odakle potječe i kamo ide, bez dvoumlja, bez kolebanja, sve pravo i odrješito. On je možda jedini današnji hrvatski filozof, kod koga je naći cieli i vlastiti filozofski sistem.

Ujedno je i najzdraviji, najnormalniji današnji pjesnik, i u tom je njegov moderni klasicizam. Njegove pjesme mogu biti jednima mile, a drugima ne, ali su svakako između najljepših, što ih imamo. U zadnje doba mu se dio mladeži otuđio, i naravno je. Kao što je različito duševno stanje dalo nam Tresića i Kranjčevića, tako i nekima čini jednoga, a nekima drugoga milim, oba odgovaraju duhu vremena. Jedne je razočarao politički život, izgubiše nadu u sve i svakoga.

Stranke i ljudi, koji ih vode, ne jamče za nikakav uspjeh, a za državne i narodne interese brinu se ljudi, koji od naroda ne odvise. Baviti se i nadalje u tim prilikama politikom, kamo može voditi? Nije li pusta danguba? Pa opet nisu samo politička pitanja, kojima se treba baviti. Obstoji ipak i unutarnji sviet i život, kojega su prava sveta. Nešto se u duši kreće, nešto nas peče, muči, što ne možemo ugušiti, pa moramo našu bol da utažimo nadom ili da joj dademo oduška plačem i kletvom. Kranjčević je to oćutio, a s njime su oćutjeli i mnogi drugi. Zato i Tresić i Kranjčević imaju svoje pristaše i sljedbenike, koji uzdižu jednoga na uštrb drugomu, ali oni su braća, oni su oba veliki pjesnici, i najpravednije je odavati obojici dužno poštovanje. Tresiću je politika više škodila nego pomogla, a škodile su mu i različne prigode i zgode njegova života. Tko ne voli čovjeka, osuđuje pjesnika i nepravedno sudi. Meni je žao, što je on morao svašta kušati i prokušati, da se svietom probije, ali ne mogu pojmiti, da mu se to upisuje u grieh. I ako nije ništa naškodilo njegovoj pjesničkoj slavi, koliko razne njegove nezgode zadnjih godina, ja to žalim, a ufam se, da će i čitaoci to sa mnom žaliti. Oni će valjda i žaliti, da su ga političke i strančarske pizme progonile, i da jedino ovakvi razlozi skoro uništiše njegovo pjesničko ime.

Hvala Bogu, on se opet diže iz nizina, u koje ga htjedoše uvaliti, on se nameće i neprijateljima znamenitim djelom, kao što je „Finis Reipublicae".

Što se djelomice mladež od njega odbija i odalečuje, dobro je; preveć ih je za njim u pjevanju se povađalo, a nama treba nove poezije. Ali kad ga ti mladi ljudi preziru, smiešni su, jer je Tresić jedan od onih, koji traju i ostaju, jer prava poezija i umjetnost ne propadaju.

Tresić i Kranjčević još su mladi, ali oni ne ostavljaju hrvatsku poeziju u onom stanju, u kom su je našli. Njihov rad znači napredak u poviesti hrvatske lirike. Veće slave ne mogu ni željeti.

IV.

Primičemo se zadnjim godinama, a težko je dobro vidjeti, što te još okružava. Samo što ti je podalje, vidiš dobro i upravo.

Ima ipak nešto, što i samo upada u oči, jer svud susrećeš, čuješ i vidiš. Što karakteriše najnovije doba kod nas, to je neka sveobća umornost, slaboća volje i energije, nerad i nezanimanje za obće stvari. Nema se više nade ni vjere ni u jednu stranku, jer nijedna nije održala svojih obećanja.

Ono, što obstoji, ne zadovoljava, a ne zna se čim ni kako stvoriti nešto novo, nešto bolje. Uče se svakojake teorije za podignuće družtvenih ustanova i za poboljšanje javnih prilika na svakom polju, i ekonomskom i političkom,

ali kao da se ni u te teorije nema vele pouzdanja. Svuda naokolo zidovi i barikade, protiv kojih ne možeš se boriti. Manjkaju sredstva, vlast i snaga za sve. Da nije najpametnije mučati i prilagoditi se današnjemu stanju? Ili misliti samo za se, a za drugo se i ne brinuti, kad i tako ne možeš pomoći? Junačtvo je uzaludno, a i nemoguće; brige i misli za obće dobro dovode te do očajanja. Najbolje mirno živjeti i uživati ono malo sreće, što ti je priušteno, pa smijati se i rugati svemu i svima i povući se u svoj kutić daleko od svieta. Ovako mnogi misle.

Ovako je nastao opet skrajni individualizam, a s njim dekadentstvo i dilentantizam. Jelovšek pjeva Sinfonije, Nikolić svoju sumornost, a Begović Boccadoro.

Odielivši ovako umjetnost od sveobćeg života, ona nije više smatrana nego zabavom ili svrhom sama sebi. Za nju se traži svaka sloboda, njoj je sve sveto i dopušteno.

Svedenu umjetnost na individualizam htjeli su mladi ljudi dovesti do onog stupnja, do kog su je doveli njihovi vršnjaci kod drugih naroda, a uzeli se uzori kod onih naroda, kojih se književnost bolje poznavala; jedni ih tražili kod Niemaca, drugi kod Čeha, treći kod Talijana. To je, kako se umah vidi, nešto abnormalno, što ne može trajati i malo je trajalo. To može biti jedino ili časovita skrajna reakcija ili sredstvo da se svrne pažnja na se i da se sebi prokrči put. Dostignuvši jednu ili drugu svrhu, nema smisla da više obstoji, već jedino, ako je plod morboznosti i patologičkog slučaja pojedinih umjetnika, jer tada nije nego izljev njihove naravi.

Preveć izrazita tendencija morala je uzbuditi reakciju, koja je došla do skrajnosti s umjetnošću, koja hoće da sebi bude svrhom. Nauka ta uistinu, u formuli „l'art pour l'art" ne znači drugo nego prosvjed proti međama, koje umjetnosti nameće moral. Dakle sloboda i proti zakonima morala i proti estetičkim zakonima metrike. Nije čudo, ako je začas lirika zašla u blato i u negaciju metrike do tako zvanog slobodnog metra, do proze u poeziji, bez ritma, stiha i sroka.

Glavno obilježje takve individualne lirike je nestašica ideja, za koje se družtvo zanima, kao da bi lirika izgubila što od svoje ljepote, da se pjesnik više zauzimao za ono, što se oko njega zbiva i zanima njegov narod.

Skrajnji egotizam i egoizam je bez sumnje gori nego sućut za obću bol. Misliti više na druge nego na sebe, biti glasonošom svih onih, koji stradaju, bez sumnje je plemenitije i odgovara uzvišenijem pojmu o umjetnosti. Ako se pjesnik ne stara za druge ljude, kako da zahtieva, da se drugi brinu za njegove realne ili umišljene boli ,ili još gore za njegove strasti, kad su te nizke i ogavne? Izvrći smiehu publike uspomenu žene, koju ni sam ne častiš, nego spominješ samo kao onu, koja ti je pružila časoviti senzualni užitak, to nije ni liepo ni pristojno, jer nitko nema pravo uz sebe i drugoga pred svietom sramotiti ni odkrivati prošlost, koja ne pripada njemu samomu. Pa iako je pjesnik što pretrpio, čemu tražiti opisivanjem svojih rana simpatiju, koju jedino mora zadobiti svojim djelima?

Netko je dobro prispodobio takve pjesnike siromasima, koji se skitaju po sajmovima, i kojima rane služe kao sredstvo, da se prehrane, te ih pokazuju i natječu se, tko će više rana pokazati i izmamiti novac, što im mi dajemo ne od ljubavi, već zgađeni. Poezija se nema poniziti do sličnih djela nje nedostojnih. A tim su se nekoji naši lirici ogriešili, kao Jelovšek u „Sinfonijama" i Devčić u različnim pjesmama, da druge i ne spomenem.

Kod drugih nema takve skrajnosti senzualne ljubavi, ali tkogod, hoteći ipak poeziju odciepiti od života, kad nema jaku personalnost, da ju njom zadahne, upada u dilentantizam, tražeći jedino ljepotu. Tako kad pjeva ljubav, ne ćeš naći, da ju shvaća načinom, po kom bi se od ostalih pjesnika razlikovao.

Nema ni o ljubavi ni o ljepoti bilo umjetničkoj, bilo prirodnoj vlastitih svojih ideja niti ih ćuti vlastitim osjećajem i čuvstvom.

Nedostaje mu po tom prvi elemenat lirizma, i on može biti pjesnik ili radije vještak stihotvorac, ali ne dobar liričar. Divit ćeš se njegovim krasnim slikama, zvonkosti stiha, biranim srokovima, umjetničkoj kompoziciji kitice i soneta, naći ćeš kod njega slikovitost i plastičnost. Takav je Begović u knjizi „Boccadoro". Na sreću kod njega u drugim pjesmama imamo i boljih stvari i ljepših svojstava, ali o njima ne govorim, jer nije to, čemu se mladež kod nje divi.

U velikoj pak želji svakojake slobode prevršila se i mjera u upotrebljavanju slobodnog metra. Ne valja zaboraviti, da ono, što razlikuje stih od proze, nije da ne bi i proza imala ritam, već da je ritam proze sasvim slobodan, dok ritam stihova čuva neku simetriju osnovanu na pravilima i stalnim konbinacijama.

Mjesto stihova i kitica imamo često redaka kraćih ili dužih, kojima se oduzeo ritam i srok. Ostaje sama proza; bit će pjesnička, glasbena, ali uviek proza. Poezija nije isto što i glasba.

Dobro veli Carducci: „Čine se slobodni metri, ali to, što se poprimilo takvo stvaranje stihova, koje nije nego recitacija i opis, bez kitica sa srokovima, kako je komu drago, znak je, da se o pravoj lirici izgubio svaki pojam. Narodi u istinu pjesnički, istine upravo pjesničke, ne poznavaju takvih metara, i dosta je reći, da su Francuzkoj oni bili najmilija forma one bedaste poezije za vladanja Luja XVI. i prvog carstva, koja je svršila sa Delavigneom."

Žalostno je vidjeti darovite mladiće, gdje se gube u dekadentstvu.

Neka se ostave toga i mjesto da se kose uzaludno proti javnom mnienju, koje ih zanemaruje, nek mu se nametnu i nek s njim zavladaju. Ne treba, mislim, da im za to naznačim put i sredstva.

Nek se ostave personalnog individualizma za narodni individualizam, naime za patriotizam.

Individualizam je protusocialan i dovodi do mržnje svoga naroda. Tko hoće da se o tom uvjeri, nek čita magistralnu studiju Faguetovu u II. svezku knjige „Politiques et moralistes du XIX. siècle" na str. 325. i d.

Patriotizam nije smiešna stvar, kako oni misle. On je raznolik prema različnim prilikama naroda. Može biti nagon obrane proti tuđincu i ponos veće snage i veličine, negoli je tuđinska. On je korektiv egoizma. Čovjek, koji ne ljubi domovine, vraća se opet na ljubav samoga sebe, a od personalnog egoizma svakako je bolji egoizam kolektivni, koji se zove patriotizam.

Nijedan se narod, opaža Carducci, ne diže s prezirom sama sebe i udivljenjem pred svojim neprijateljima, koji ga tlače. Snošljivost u robovima i slabićima je licemjerstvo.

Nepristranost je samo kod jakih. A sad ću svršiti riečima francuzkog akademičara Fagueta: „Želim, da dođe čovjek, koji će auktoritetom genija uvjeriti ovu zemlju, ovako izkušanu, o potrebi, da sebe ljubi duboko, žarko i snažno. Kult svoga „ja" ne može se svjetovati pojedincu, ali se zemlji mora prikazati kult samoga sebe kao dužnost. Kad ne bi patriotizam bio krepost, bio bi nužda, dok ima drugih naroda, kod kojih nije još zastario ni pao s mode. Ne valja dakle nikad sustati u hvaljenju i slavljenju patriotizma kao prve među svim dužnostima i najbitnije među svim krepostima, bez koje bi sve druge bile uzaludne". Mladim pak realistima upravit ću rieči istoga pisca: „Patriotizam se sastoji u ljubavi svoje zemlje, jer je naša zemlja, to jest, da ne znaš zašto. Kad bi se znalo ili kad bi se umovalo, tada bi se računalo, a ne bi se više ljubilo.

Pravi patriotizam ne računa, on je samo priegor. Kao što je krepost žrtvovanje svih interesa, brišući sve razloge i uništujući sva poticala pred unutarnjom zapoviedi, koja ne daje razloga, tako patriotizam nije priljubljivanje svoga „ja" k cjelini, da se iz tog korist crpi, već je nestajanje „ego-a" u cjelini, bez druge svrhe osim žrtvovanja. Samo u takvim prilikama on je moćan i plodan, osniva nešto živo, a ne banku kakvu, već domovinu. Čuvstvo je, a ne računanje. Misli na narod kao narod, ne kao na financijsko družtvo, gdje jedan žrtvuje nešto družtvu, da od toga dobije kakvu korist."

(Glasnik Matice Dalmatinske II., 1902., str. 345.—364.)

NOVE PRIPOVIESTI

Jesu li baš nove? Nove zato, što su tek sada ugledale svieta, ali u njima nije odkriven nov kraj našega života, niti je s njima što umjetnički novo u naš roman uvedeno, niti su se u njima s nove bolje strane pokazali već poznati pisci. Nema u njima ni nova života, ni nova duha, ni nove umjetnosti. Hrvatski roman nije s njima napried koraknuo. A od Borothe, Draženovića i Novaka moglo se očekivati i to. Borotha proučava zagrebački život, Draženović ostao pri malogradskom životu, a Novak htio dublje zaorati psiholožkim romanom, koga se prihvatio od nekoliko godina. Njihov pogled nije zasegao duboko, malo su što vidjeli, a još su manje toga na vidjelo iznieli, i to mutno neizvjestno, nejasno, i nekoji prosto, oh! jako prosto.

Borotha je svoje slike iz zagrebačkoga života nazvao: U malome svietu. Zaista mali je to sviet. Grjehota samo, što se pjesnik ,koji ga proučava, nije velikim, bar on, pokazao. Junaci romana toga maloga svieta jesu Janko Krivošić i žena mu Suzika, a pisac našarao cielih 25 stranica, da nam ih prikaže; a da nas je barem s njima dobro upoznao! Čitajući dalje na sto mjesta prikazuju nam se nešto drugčiji, nego li smo ih u početku tu upoznali; sve izbijaju na svietlo neka dobra i zla svojstva njihova, za koja nismo ni znali. Velik pisac bio bi nam ih u malo stranica, ako ne i redaka, pokazao, kakvi su. Umara čitanje, što dalje čitaš.

Ne koristi ni to, što je amo tamo pisac umetnuo neka svoja razmatranja. Nisu nova ni duhovita, koji mu drago mogao bi ih napisati, a onda bolje je bilo i izostaviti ih. Začudo ti je, da to piše Borotha, pa da ne vidiš gdjegdje po koju oštru psiholožku refleksiju, ne bi ni vjerovao, da to piše on. Kao da se preveć hladno drži, sad se ruga, sad izsmjehiva, a samo časom plane pa bičem šiba. Napokon malo pomalo kao da se i on nešto više zanima za taj mali sviet. Gleda ga kao liečnik, zgraža se i srdi kao moralist, a često zaboravlja, da je umjetnik.

On je dušom i srdcem psiholog, ne da se to zatajati. Zaludu mu pisati socialne romane. Mjesto da pogledom obuhvati sviet, on samo pod lećom pretražuje zadnje, najdublje žilice nekojih duša, mjesto sinteze eto vam uviek analize, mjesto družtvenog života imate samo dvie tri psiholožke studije. Ne samo što hoće da vam psiholožki raztumači svaki kret, svaki mig, svaku rieč jedne ili druge osobe, već hoće i da razpravlja i da pokaže, kako se ovo ili ono moglo odgojem odstraniti i drugčije karakter kakav preobraziti, razviti i oplemeniti. Kad psiholog izvrši svoju, nastupa moralist, a često ni kod psihologa ni kod moralista umjetnika nema.

Ne manjka ni izpovied. S Tolstojem ušlo u modu, da junaci u romanu pri svečanom kojem času javno izpovjede svoje griehe i pogrješke.

Samo Tolstoj zna te na to pripraviti tako, da ti čekaš sve čas po čas tu izpovied, a kod Borothe kad se Klinar izpovieda, mi ne znamo, zašto to baš radi; iznenađuje nas.

I glavnija i drugotna lica u pripoviesti prikazana su tako, da ne pobuđuju ni sućuti ni samilosti, jer se opaža, da je sam pisac preveć hladan prama njima i da ih ne obavija svojom simpatijom, već da ih uviek promatra okom oštroga sudca.

Zato ni pri koncu, kad padaju žrtve svoje lakoumnosti i nekog čudnog fatalizma, neke nevidljive sile, njihova nas se sudbina ne doima mnogo.

Možda sam daleko zabrazdio zamjerkama, dočim bi se dalo što i hvaliti u pripoviesti. Ali koja korist reći piscu: taj ti je prizor liep, ta ti je psiholožka studija dobra itd., kad radnja u svojoj cjelini nije uspjela?

Ja sam Borothi pred nekoliko godina u „Novom Vieku" već rekao, na koja liepa svojstva pripovjedača naiđoh u njegovim djelima. Kad ugledah njegovo novo djelo, latih ga se odmah s nadom, da ću odkriti što novo u njemu. Prevarih se, pa mi je žao i za njega, što sam se prevario.

Naslov njegova romana sjeća me nehotice dvaju Fogazzarovih romana „Piccolo mondo antico" e „Piccolo mondo moderno". Koliko je toga vidio Talijanac u tom malom svietu!

Borotha nije vidio ili nije htio iznieti nego jednu samu bolest: „pokazivati se pred svietom, zablenuti prostotu sjajem najprije onoga, što imaš, a poslije i lažnim sjajem onoga, što bi htio, da drže, e toga ima u tebe". Za to je odabrao čovjeka, koji, sve da i nije imao te bolesti, ne bi ništa vriedio. Janko Krivošić, i da ga nije žena upropastila, ne bi ni tako bio što vriedio ni kao čovjek, ni kao otac, ni kao građanin. Bio bi imao nešto hiljadarka u džepu pod starost, i to ti je sve.

Okvir pak, u kom se kreće život toga čovjeka i njegove obitelji, ako nam ima prikazati prilike zagrebačkog

života, ne vriedi vele. To je prosto obično družtvo, što se susreta kod raznih sličnih romana kojeg mu drago naroda; tu su prosti obični tipovi i prosti obični prizori, što svakomu davaju u oko i što se obično od svakoga iznose i prikazuju kao karakteristični, valjda zato, što su najobičniji i najmanje karakteristični. Toga ima posvuda i to nije dostatno, da prosudiš ni da osudiš jedan grad, jedno družtvo, a opet tu nema nikoga, tu nema ništa, da podigne u tebi nadu u taj grad, u to družtvo.

Sve o sve, slabo djelo, o kojem bi se moglo cieli dan govoriti baš zato, jer je slabo. Pisac je i oklievao staviti na prvu stranicu svoje ime i postavio samo početna slova. Valjda je sumnjao, da je djelo slabo? Meni je bar drago tako protumačiti njegovo oklievanje.

Želim, da se drugi put našim pripovjedačima, pa makar i samomu Borothi, prikaže bolje zagrebački život, a i da njihov i pravi realni zagrebački život bude bolji.

Novak je mjesto maloga svieta htio prikazati nam Dva svieta, a reći ću odmah, da, ako i nije podpuno uspio, uspio je bar bolje od Borothe.

Novak je ogrijao dahom vruće simpatije svoga junaka i cielo svoje djelo.

Napisao je knjigu zanosom hrvatske umjetničke duše, zanosom, koji ne jenja nikad, od prve do zadnje stranice. Tu je simpatiju i taj zanos znao uliti u srdca čitatelja tako, da se čitatelji istovjetuju s piscem, koji se pak istovjetuje sa svojim junakom. I tako mu je uspjelo podati nam djelo puno života, i to je njegova najljepša zasluga i ujedno pohvala.

„Ne smiješ umjetnika štedjeti, neka mu se razbukti u duši požar. On će u sebi izgarati od njegove vatre, ali koliki će se grijati o njoj! Ta to je udes umjetnika i poziv umjetnosti.“ Ove Jahodine rieči kao da su sjale pred očima pisca od početka do kraja njegove knjige.

U duši maloga Amadeja zarana se razbuktio požar. On je izgarao od njegove vatre. Nije ga štedio ni život svojom grubom neumoljivom realnošću, nisu ga štedjeli ni ljudi. Pa ako se o njegovoj vatri mnogi nisu grijali, grijat će se potomci. Nisu se na žalost o njegovoj vatri grijali ljudi, koji su s njime i okolo njega živjeli. Jadni su to ljudi, jadan li ti je njegov narod. Ali ti ljudi, taj narod, to su naši ljudi, to je naš narod; pisac ih je dobro upoznao, i mi ih poznajemo: takvi su. Nu on ih ne proklinje, on ćuti za njih samilost, kao da vidi, da bi ti ljudi htjeli biti bolji i da nisu baš ni sami krivi, što su takvi, što su tako nemarni, skoro glupi, a nadasve maleni, maleni, zaokupljeni jedino materialnim svagdanjim svietom, bez smisla, bez snage za duševni polet, za viši duševni život i sviet.

I tako eto nam Amadeja, mladog umjetnika, koji pada iz jednog razočaranja u drugo; kojemu grubi materialni sviet oskvrnjuje svetinju njegove duše, koja ostaje ljudima nerazumljena. S jedne strane muče ga Veselyjeva umovanja o svietu i ljudima, s druge nemar i nehaj njegova naroda, a s treće neshvaćanje njegove mile žene Adele. Nigdje oko sebe ne nalazi, što bi ga bodrilo i dizalo u njegovu radu. Svima su na umu samo nizke brige za novac. Tragična je zaista sudbina njegova života, a pisac je tu tragiku života iznio nam u cieloj groznoj veličini pred oči.

Amadej ljubi Adelku, i ova ga ljubi, ali oboje su nesretni. Ne shvaćaju jedan drugoga. On uviđa, da se ona ne može dići svojom dušom u sviet njegove duše. Ona svojim neshvaćanjem ideala i vječnom brigom za meterialne potrebe ubija u njemu polet, a on svojim umjetničkim poletom zanesen vrieđa ženu u najsvetijem čuvstvu njezine ljubavi, postaje nepravedan prama njoj, ubija ju oskudicom. Malo pomalo počinje i on padati. Shrvala ga tuga i beznađe, njegov polet stao se kršiti, želja za slavom lomiti, mjesto taštine na svoj umjetnički poziv osjećao je u sebi gorčinu uvjerenja, da je sve izpraznost, uzaludna borba za nedostiživim, čeznuće sapeta orla, da se digne u blizinu sunca. I stala ga se hvatati odvratnost od vlastitog života. Ne može da uzdrži visoko svoju umjetnost. Ljudi se ne mogu dignuti tako visoko do njega. Treba saći s visine, jer treba živjeti, treba tražiti pomoć od tih nizkih ljudi. Popušta dakle od svojih načela, gubi se, pada. A kako je cienio dotada svoju jakost, svoj karakter! Hoće da opravda tu svoju slaboću. Treba živjeti. Odriče se i imena na svojim kompozicijama, da ih samo proda, prodaje svoje ime, ponos svoje duše i ostaje prazan kao posuda od proste građe, iz koje ste iztočili plemenitu tekućinu. A zadnja je njegova misao, da je gradnja ovoga svieta takva, te je svako približavanje k onome, što je nad njom, nemoguće. Kultura, napredak, sve je to samo prividno, sve ostaje pri starom, tek se mienja forma. Zadnja njegova želja: O Bože, učini me drugačijega, jer propadam!

Bio bih volio, da tim svršava i roman. Nu pisac je htio doći do skrajnije točke. Njegov Amadej izgubio ženu. Umrla od nevolje. On tupo podnosi svoju bol, a razum se mrači . . .

Ovako svršava umjetnik, koji je živio uviek razapet među nebom i zemljom. Njegov duh hrlio je uviek u nebeske visine, a tielo mu bludilo kroz tminu, noge se izranjavale o drvlje i kamenje ovoga svieta, oštro šiblje realnog života zadiralo mu se o lice i o čelo.

Rekoh već u početku, da ni ova pripoviest nije savršeno umjetničko djelo, i zaista u proizvodnji glavnih junaka, Amadeja i Adelke, ima nedostataka odveć vidljivih. Psiholožki razvitak Amadejeva karaktera nije dovoljno opravdan ni raztumačen. U njegovu dnevniku ima čudnih nedostataka u knjizi, kojih i ne opažaš na prvi mah, uspavan pod dojmom muzikalnih emocija vješto razsijanim od pisca po cieloj knjizi. Ali uza sve mane knjiga je dosta liepa; rado se čita i nakon Đalskova Radmilovića. Ja sam htio iztaknuti njezine mane, pa nisam. Pišući opet me se uhvatio zanos, što se u meni budio pri čitanju, a ne mogu mu se oteti, da hladno što i triezno pišem. Valjda u tom i jest vriednost umjetničkog djela? Možda je bolje ćutjeti nego umovati.

Draženović je za doba mojih mlađih dana bio jedan od naših ljubimaca. Za dugo vrieme malo se kad javljao, a sad se javlja po prvi put ovećim djelom. Građu svoje novele uzeo je iz primorskog života, i kao da je imao bar neke uvjete, potrebite za takvu radnju.

On je dugo živio među tim svietom i zna, kako žive. Vidio je svoje ljude u svagdanjem njihovu životu. Kad je sve to vidio, i nakon što je dugo s njima živio, odalečio se od njih. I tako ono, što mu se, živeći među njima, činjaše naravno i gotovo ne udaraše u oko, pričinilo mu se sad drugčijim i viđeno izdaleka pokazalo se karakterističnim,

nečim, što odaje duše različite od drugih. Ima pak dosta simpatije za svoje ljude, da ih ne prezre, a opet ima dobrano i humora, da im se kadikad nasmije.

Zna postaviti ljude u njihovu sredinu i zna stvoriti oko njih osobitu neku atmosferu, tako da čitajući ulaziš u novi neki sviet, a on ti ga malo pomalo detaljno opisuje tokom pripoviedanja bilo u dialozima, bilo unoseći te u njihova siela, zabave i sastanke, makar kod brijača, gdje jasnije izbijaju na vidjelo njihove male krieposti, strasti i mane.

U pripoviedanju pak ima i fantazije i duhovitosti, i ironije i sjete i veselja, za to se i mili. Zna istodobno uzbuditi razne senzacije i lako prelazi s jednog utiska na drugi i dira u sve žice bez napora. Njegova je pripoviest mala stvarca: poviest jednoga vjenčanja.

Barbu Frana zovu svi svetcem, i živi kao svetac. Sprvice išlo to težko, pa se priučio, a hinio samo. Čekao bolje dane i više novaca, da slobodnije i bolje živi. Došli i novci, ali kasno, no ipak na vrieme. Ali s novcima došle i stare uspomene. Sjetio ga netko na jadnicu, koju bijaše za mlada zaveo, sjetio ga baš, kad je naumio da se ženi liepom udovicom Žvanicom. Bila uspomena jača od njega. Nije druge, valja odkupiti stari grieh, snimiti teret s duše. Odluči ostaviti Žvanicu i vrati se prvoj ljubavi. I tako sve svršava dobro i sretno. Bolji je Franjo sada, nego kad se gradio svetcem, i kad su ga tako nazivali.

Pisac je htio pokazati pravu vriednost i smisao života u slobodi duha i kretanja ustajući istodobno proti onima, koji misle okajati griehe i mirno živjeti hineći svetinju i ne radeći ništa, da poprave pogrješke.

U knjizi dišeš zdrav primorski zrak. Ova Draženovićeva novela uostalom ne razlikuje se od drugih njegovih novela, nego samo u tom, što je obsežnija, a valjda i mnogo obsežna. Da je kraća, bilo bi bolje.

U njoj se Draženović pokazao onakvim, kakvim ga već odavna poznajemo. Djelo je dosta zanimljivo, ali nema u sebi ništa, što bi mu zajamčilo trajnu vriednost. Rekao bih, da ga je napisao čovjek, koji pozna ljude i njihov život, koji zna dosta dobro jezik, kojim pripovieda. Nedostaje mu samo to, što nije umjetnik. On me sjeća drugog nekog pisca, koji se nekad rado čitao, a koga sad malo tko spominje: Kokotovića. To je sudbina takvih pisaca.

(Glasnik Matice Dalmatinske II., 1903., str. 57.—63.).

FINIS REIPUBLICAE.

U Shakespearovoj tragediji „Julije Cezar", kad Cezar pada ubijen od bodeža urotnika, Kasij veli: „Koliko će vjekova gledati na pozornici ovaj sjajni prizor u jezicima još nestvorenim, u državama, koje još ne obstoje."

I zbilja Kasijevo se proročanstvo izpunjava. Ne samo što se divna Shakespearova tragedija još uviek u svim jezicima i po svim državama predstavlja, već i kod drugih naroda u različnim vjekovima javljaju se pjesnici, da iznesu na pozornicu onu veliku urotu, koja izabra žrtvom jednog od najvećih muževa, da očuva i spasi slobodu domovine. U Italiji je Alfieri g. 1789. dao svome narodu tu urotu opjevanu u tragediji „Bruto secondo", a ovih dana opet dva valjana pisca obrađuju nanovo onaj veliki događaj. U Italiji Enrico Corradini izdaje dramu pod naslovom „Giulio Cesare", a u isto doba kod nas Tresić-Pavičić objelodanjuje historičnu dramu „Finis Reipublicae". Mladi talijanski učenjak Guglielmo Ferrero šalje pak u sviet debelu knjigu, drugi dio svoga velikog djela: „Grandezza e Decadenza di Roma", i to baš „Giulio Cesare". Nakon Nerona i Julijana eto i Julija Cezara, koji na se priteže pažnju pjesnika i historika.

Prihvatih se rado čitanja tih djela, što nam iznose pred oči rimskog velikana i urotu, koja ga je smakla. Obveselilo me vidjeti u kolu liepih umova, što ta djela izkitiše, našega

Tresića, a još me više obradovalo, što se uvjerih, e ne ide njega baš ni zadnje mjesto među njima.

Tresić je napisao krasnu dramu, dramu, kakve još naša književnost nije imala do dana današnjega, dramu, koja je i njemu i našoj knjizi na čast.

Tresićeva drama, reći ću odmah, djelo je originalno. Premda Tresić zastalno poznaje Alfierovu i Shakespearovu tragediju, nije se poveo ni za jednom ni za drugom; o Corradinijevoj nema ni govora, jer su obje izgrađene valjda i objelodanjene u isto doba.

Poznato je, da je Shakespeare uzeo građu svoje tragedije iz Plutarhovih života, te zato i najoštriji kritičari priznaše uviek, da je u njoj ostao sasma vjeran historiji, što je kod njega riedak slučaj. Warburton pače nije se žacao reći, da nikad pred očima modernih ljudi nije sjajnije bio oživljen stari Rim. Kod Shakespeara, nakon različitih prizora o Cezarovu slavlju u Rimu i o postanku i razvitku urote, u trećem činu imademo Cezarovo ubojstvo. U četvrtom činu razvija se već prije nacrtana Antonijeva premoć i njegova mržnja protiv urotnika, a u petom bitka kod Filipa i smrt ili samoubojstva urotnika.

Alfieri pak svršava svoju tragediju s ubijstvom Cezara pri koncu petog čina. I Shakespeare i Alfieri htjeli su svojim tragedijama prikazati Bruta kao najplemenitijeg čovjeka i Rimljanina, komu je sama ljubav domovine utisnula bodež u ruke.

Corradini nasuprot napisao je dramu s očitom namjerom, da uzveliča Cezara, zato nam ga i predstavlja u najsjajnijim momentima. U prvom činu eto Cezara na Rubikonu, u drugom naviešta među slavljem u senatu svoju osnovu o porimljenju svieta, u trećem vidimo ga na Farsalijskim poljanama ovjenčana slavodobićem, u četvrtom prolaze nam pred oči Cezarova triumfi, a u petom zlokobne martovske Ide donose smrt.

Tresić je dramu razdielio u dva diela. Prvi je dio Urota. U prvom činu je Cezarov afrikanski triumf. Drugomu je činu naslov Anti-Katon, od Cezarova djela proti staromu Katonu, a treći se čin zove Anagnorisis i svršava se utanačenjem Cezarova ubojstva. Drugi su dio Erinije, koje muče sve do smrti Brutovu dušu. U prvom činu imamo Ide marta u Brutovoj kući i Cezarovu smrt, a u drugom progonstvo Bruta. Treći čin „Heimarmene" dieli se u dvie slike. Prva nam predstavlja proskribicije Fulvije, koja grozotom mori Rim, a druga zadnje Rimljane, koji umiru na bojnom polju kod Filipa.

Nastojat ću sada ukratko, premda je to težko, izpričati sadržaj drame.

Drama započinje Cezarovim afrikanskim triumfom. Na foru je plebejaca, matrona i rimskih odličnjaka; svi govore o Cezaru, o triumfu, čuje ih se svakojakih, tako da već odmah po prilici znaš, kako se u Rimu u različitim staležima misli o Cezaru i o njegovoj vlasti. Tu su već na okupu nezadovoljnici. Kasij im je na čelu, a uza nj Bruto, donekle Cicero i različiti senatori. Plebejci za njih ne mare, rugaju se i njima i Cezaru, ali ipak naginju više ovomu, od koga se nadaju, da će im dati bar štogod. Međutim triumf Cezarov sve više se razvija, dok nastane i nereda, kad se vuku slike

Katona i drugih velikih muževa u triumfu. Porcija uvriеđena hoće da spasi od sramote otčevu sliku. Zaludu Antonij i Fulvija hoće da se opru. Cezar štuje Porcijino čuvstvo, i da ju umiri, daje joj otčev pepeo.

Cezarov triumf od navedenih dramatičara prikazuje nam uz Tresića sam Corradini. Stariji pisci su valjda izbjegavali sve, što je moglo donieti za sobom potežkoća na pozornici, danas pak pisci kao da traže velebne prizore, kao da hoće izvanrednom mise en scène još više uznesti i začarati obćinstvo, te je po tom vrlo shvatljivo, što su se i Tresić i Corradini poslužili prizorom veličajnoga starog rimskog triumfa, da bolje zamame publiku, da proizvedu veći efekat. Kod Corradinija imamo triumf u četvrtom činu, pa i tu viđamo Porcijinu srčbu, servilnost puka i senata, kao što i s druge strane Kasijevu mržnju na Cezara, i pokušaj, da predobije za se Bruta, koji još krzma između udivljenja prema Cezaru i namisli, da oslobodi Rim od tiranina.

U drugom činu nas Tresić sve to bolje upoznaje prilikama i dobom, u kojima se drama razvija.

U različnim prizorima, gdje susretamo Porcijine robkinje i pjesnika Katula i slušamo njihove preveć smjele, ali i duhovite upravo rimske dosjetke, vidimo tadašnju pokvarenost i blagost, kojom je onu sudilo i bolje družtvo. S takvim dosjetkama miešaju se i šale proti slabim pjesnicima. Istodobno dramatička se akcija razvila i napreduje. Porciji, ogorčenoj Cezarovim triumfom i Antikatonom, djelom, u kom je opet obružena uspomena njezina otca, dolaze velikaši, da joj se poklone i čestitaju za odvažnost, kojom je stupila bila pred Cezarom. Međutim govori se opet o Cezaru, o

pripremama rata proti Partima, o nastajnim Idima u senatu, i što će učiniti, ponudi li senat krunu Cezaru, a tim malo pomalo navedu Bruta, koji još krzma, da obeća, te će ubiti Cezara, da spasi slobodu Rima. Urota je gotova. Porcija hoće da izkuša tajnu od Bruta. Liep je prizor, gdje žena upotrebljava svu svoju moć ljubavi, da sazna tajnu od muža, pa kad ne može da ga cjelovima i ljubavlju predobije, hoće silom svojega plemenitog značaja, dok videći, da je muž ne će za sudionicu svojih misli i boli, rani sama sebe nožem. Bruto zadivljen kaže joj sve, a ona hoće da je spasu, da joj očuvaju život, da živi i pomogne svomu mužu, da izvrši plemeniti svoj naum.

Krzmanje Bruta i nagovaranje Kasija, koji hoće, da Bruto bude glavom urotnika, nalazimo kod svih dramatičara. Kod Alfierija to se događa u drugom činu, kod Corradinija u četvrtom. Nu Tresićev drugi čin ima najviše srodnosti sa Shakespearovim drugim činom, što se urote tiče. Već u prvom činu nastoji kod velikog Engleza Kasij da predobije Bruta, pa u drugom činu vidimo Bruta zamišljena, gdje ne može više ni da spava pod dojmom Kasijevih rieči.

K njemu dolaze urotnici i odluče ubiti Cezara. Porcija sluti nešto, uznemirena od Brutove zamišljenosti, hoće da dozna tajne njegove misli, upotrebljava svu moć svoje ljubavi, i na koncu opažamo, da joj je negdje (ali ne na pozornici) Bruto povjerio tajnu. Njoj je težko čuvati tajnu, ona drhće za svoga Bruta.

Liepo je, što je Tresić pokušao na svoju ruku izraditi istu stvar pridržavši uzto strogo poviestnu istinitost Brutova i Porcijina karaktera. On je samo htio više iztaknuti mužku jakost Porcijina značaja, dok Shakespeare u rimskoj junakinji vidi ipak ženu i njezinu prirođenu slabost, a to je naravnije pa i ljepše.

U trećem činu dramatička akcija postepeno raste, sve više se novi vidici otvaraju. Tresiću kao da je do toga, da u svoju dramu prenese cieli tadašnji rimski život i javni obiteljski od najnižih do najviših družtvenih slojeva, i valja priznati, to mu krasno uspieva. Još smo u Brutovoj kući. Robkinje čine svakojake i nepristojne aluzije na Brutovu mater Serviliju, nekadašnju Cezarovu ljubovcu, i na razkvarenost rimskih matrona. Servilija, koja ljubi i Cezara i Bruta, svoga sina, hoće da ih izmiri međusobno. Govori vrlo vješto i nastoji oko Bruta kao majka, ne bi li saznala tajnu, o kojoj nešto samo sluti, i ne bi li mu u srdcu uzbudila ljubav prama Cezaru.

Ali eto urotnika, hoće da utanače dan Cezarove smrti i hoće li ubiti i Antonija. Porcija želi, da se samo brzo ubije silnik, ona strepi za Bruta, a ružno je živjeti u strahu. Ubit će Cezara javno u senatu na martovske Ide. Kad urotnici odoše, dolazi k Brutu Cezar. Kuša, ne bi li dobio Brutovu naklonost; vidi se, ljubi ga i štuje, pa kad ne može inače, odkrije mu se otcem. Servilija, pozvana, potvrđuje Cezarovu izpoviest. I sada imamo krasne prizore, gdje je pisac znao prikazati nam vještački Brutovu duševnu borbu pred otcem i majkom, gdje najedanput nahrupe svakakva protivna čuvstva, ljubav prema roditeljima, naravni zakon, čuvstvo dužnosti i ljubav domovine. Ta duševna borba još traje, kad se opet nalazi među urotnicima i kod svoje Porcije, premda njima ne odkriva još svoje težke tajne.

Nastojanje Cezarovo, da predobije ljubav i naklonost Bruta, kao historička nepobitna činjenica, nalazi se i kod ostalih dramatičara. Corradini nam pri koncu četvrtog čina prikazuje Cezara, koji uzalud mami Bruta; ne uspieva, jer ga Kasij tvrdo drži. No kod Corradinija nije izričito kazano, da je Cezar Brutov otac. To ne priznavaju kao istinu današnji povjestničari, i Ferrero u svojoj knjizi to stvalja među basne. Alfieri nasuprot, koji se drži starijih pisaca, vjeruje u to, te se kod njega u trećem činu Cezar odkriva Brutu kao otac. No, uz svu čast, koju gojimo prema velikom Talijanu, slab je to prizor, jer malo govori u Brutovu srdcu narav, već gordo uviek još Bruto navaljuje na Cezara. U četvrtom činu Bruto kod Alfierija javlja tu tajnu urotnicima, a spominje se i rana, koju je sebi Porcija zadala, da se pokaže dostojnom da sazna tajnu. To ide tako daleko, da u petom činu sam Bruto odkriva tajnu pred svima u senatu prije nego će ubiti Cezara. Ne pazeći na to, da li je historička istina ili basna, da je Cezar Brutov otac, o čemu uostalom nisu složni ni svi povjestničari, premda to podrugljivo Ferrero nazivlje „leggenda fantastica", meni se čini, da se je Tresić, kao što je Alfieri prije njega, s punim pravom mogao poslužiti tom starom predajom, koja se najbolje zrcali u poznatim riečima: „tu quoque Brute, fili mi!", što nam dođoše od davne starine. Ta predaja daje dramatičaru prigodu, da upotriebivši je postigne velik učinak; da razvije nekoliko potresnih dramatičnih prizora, kao što je zbilja to i slučaj u Tresićevoj drami, što se opaža u trećem činu i još bolje poslije u cielom drugom dielu drame, koji se po tome i zove „Erinije", jer one moraju da muče srdce čovjeka, koji diže ruku na svog otca.

Prvi čin drugog diela ima valjda najviše dramatičnih prizora. Ožujske su Ide: urotnici se pripremaju, Porcija hrabri Bruta, a Servilija, znajući za urotu, u strahu za Cezara i za Bruta odvraća ga od nauma i htjela bi ga zadržati kod kuće. Bruto odlazi, a majka pada u nesviest, proklinje Porciju i u očajnoj svojoj boli kaže joj, da je Bruto Cezarov sin. Porcija ne vjeruje. Servilija došavši k sebi hoće silom da ide u senat, ali joj ne dadu, u strahu, da ne izda urotnike. Svladana silom, proriče urotnicima, da će svi od mača umrieti. Porcija se boji za muža, šalje svaki čas u senat kogagod, da vidi, što se događa, i da joj sve javi. Robkinja neka javlja joj, da je urota odkrivena, ali malo za tim drugi izpravi krivu viest i javi, da Bruto živi. Krasno je prikazana briga Servilije oko Porcije i dojam glasa o Cezarovoj smrti. Finom psiholožkom pronicavošću razvijeno nam je pred oči, kako se u Servilijinu srdcu bori ljubav za Cezara s ljubavlju prema sinu Brutu, kao što je i jedan od najljepših prizora povratak Bruta s fora i njegov susret sa ženom i s majkom. Za tim se vraća u senat, da drži govor narodu, premda ga mati hoće da zadrži, da ga ne bi narod u svom gnjevu ubio. U ovom se činu Porcija, premda prava junakinja, pokazuje i pravom ženom: kad pada u nesviest na glas otkrivenja urote. Cezarovo ubojstvo i govor narodu nalazimo kod Alfierija i kod Shakespeara. Kod potonjega imamo još iza toga i govor lukavog Antonija, koji braneći Cezara hoće da se nametne puku kao njegov nasljednik. Shakespeare je naravno time htio raztumačiti ono, što se događa u zadnjim činima, gdje je gotovo sva vlast u rukama Antonija.

Corradini u svom petom činu kao i Tresić spominje različne augurije o ožujskim Idama i prikazuje nam Porcijin strah i skrb za Brutov život te uviek šalje koga po viesti na forum i pada u nesviest, a Bruto joj poručuje, da samo muči, da ne oda urotnike.

U drugom činu Tresić riše progonstvo Brutovo. Približavamo se kraju, Erinije se pojavljuju. Bruto je u svojoj vili u Veliji s Kasijem. Drhće i govori mu o svojem zlom geniju i o sumnji, što ga muči, da li je njegov čin bio dobar i koristan. Epikurejac Kasij tješi ga svojom filozofijom. Dolazi i Ciceron, pripovieda im, kako u Rimu vlada Antonij i Fulvija groznim tiranstvom. Bruto i ostali urotnici spremaju se na zadnju borbu proti Antoniju, i Bruto se oprašta u tu svrhu od svojih ukućana.

Shakespeare sam od spomenutih pisaca nastavlja svoju tragediju opisujući i događaje poslije Cezarova ubojstva.

U četvrtom činu prikazuje Antonijevu premoć, Bruta, gdje se Kasiju jada, i priča mu, da se Porcija ubila progutavši živu vatru, kad je čula za prevlast Oktavija i Antonija, dok je Bruto bio sam i daleko od kuće. Dva prijatelja spominju, kako Antonij ubija senatore i ide u Filipe. Bruto svjetuje urotnike, da pođu i oni tamo pokušati sreću. Tu je još glasoviti prizor, gdje se Brutu prikazuje njegov zli genij, i dovikuje mu: do viđenja kod Filipa. Kako je vidjeti iz ovoga malog nacrta, Tresić se samo u glavnijim historičkim točkama podudara sa Shakespearom, uostalom on je prikazao i razvio to u prizorima sasma novim i originalnim. Što je Shakespeare natuknuo o ubijanju senatora i o groznoj vladi Antonijevoj, to je Tresić htio zorno prikazati, te vidimo u prvom dielu trećeg čina rimski forum, gdje se lakoma svjetina natječe, da ubijanjem čestitih Rimljana zadobije pohvalu i nagradu od Antonijeve žene Fulvije, kao i u najokrutnijim crtama živinsku krvoločnu ćud te žene, koja hoće da slavi svoj triumf nad krvlju svojih neprijatelja i same Porcije, dok se i sama svjetina diže proti njoj, užasnuta od tolikog krvoločtva.

Drama pak svršava drugim dielom, bojnim poljem kod Filipa, gdje sami sebi zadavši smrt padaju zadnji Rimljani, koji su mislili spasiti ipak rimsku slobodu, a s njima pada i Bruto. — Njihovu je smrt prikazao i Shakespeare u petom činu.

Nacrtasmo širokim potezima sadržaj i protjek Tresićeve drame, uvjereni, da time nismo iznieli ni sam jedan dio njezine ljepote, ali učinili smo to samo stoga, da čitatelja ponukamo, da sam uzme u ruke ovo krasno djelo i da se čitanjem naužije.

Ovo je djelo mogao napisati samo čovjek, koji poznaje rimsku poviest one dobe vrlo dobro, koji poznaje tadašnje rimske pisce i historičare i pjesnike, jer ih je čitao i učio. U tom djelu nemamo samo glavne neke historičke ličnosti, već i cielu jednu dobu sa svojim javnim i privatnim životom. Tresić je uspio dati nam podpunu i veliku sliku tadašnjeg Rima i različitih stranaka, što su u njemu vladale, istaknuvši ujedno, kako i zašto su se te stranke stvarale i što su tražile i za čim su išle. On nam je dao uzto pravu sliku tadašnje pokvarenosti i veličine osvietlivši moralno razsulo privatnog obiteljskog života i nauke, što su tada vladale i tomu doprinosile, i da slika ne bude jednostrana i kriva, pokazavši ujedno i ono, što bijaše tada još plemenito bilo u Ciceronovim djelima i spisima, bilo jošte u Brutovoj filozofiji. Pokazao nam je svakojake i različite ljude, junake i ljude, koji su svaki na svoj način težili da uzvise Rim do najveće slave, premda su uzto gledali i na svoju slavu i na svoje ime, pokazao nam svjetinu pokorenu svojim nižim strastima i interesima, a donekle još zadahnutu duhom rimske slave, koja je, premda ne zna poznati uviek prave ljude i prijatelje, pripravna sliediti i u smrt onoga, koji joj se zna nametnuti i biti vođom.

Njegovi junaci govore, kao što samo mogu govoriti Rimljani one dobe. Slušajte Cicerona, Katula, Kasija, Bruta, i vi čujete ljude, koji govore duhom one dobe, po načelima tadašnjih filozofskih škola i pravaca. Slušajte matrone, plebejce, robkinje i druge jednostavne ljude, i vi mislite, da je njihov govor preveden iz kakva rimskog pisca i pjesnika — tako je znao vjerno pridržati kolorit i navijanje rimskog govora i jezika. Da pravo rečem, pomislio sam više puta, da bi se Tresićeva drama još više dojmila obrazovanog čitatelja, kad bi latinski bila prevedena. Tada bi čovjek mislio, da sluša starog latinskog pjesnika. Tresić se znao prenieti glavom i srdcem, idejama i čuvstvima pa i samim govorom u doba i u sviet, koji opisuje, a to je najveća pohvala, koju mu mogu izkazati, i njegova najveća zasluga.

Karakteristika njegovih junaka uspjela je. Ne ćeš lako zamieniti jednu osobu s drugom; svaka ima svoju karakteristiku, i to vjernu na historičkom temelju, niti je pisac išao za tim, da pretjerava u dobru i u zlu, u manama ni u krepostima, da bi se to bolje izticali njegovi junaci i usjekli se u pamet čitatelja.

Ova historička drama ujedno je i socialna drama, jer je sinteza ideja i nauka, koje su težile, da ostvare nešto veliko, veličinu Rima. Glavni junaci te drame predstavnici su i simboli velikih nauma i aspiracija, koje se pod drugim imenom ili na drugom polju uviek na svietu pojavljuju, jer proiztječu od velikih umova ili od energičnih volja.

Tresić je sam za se analizirao svoje junake i njihov sviet, a nama je u drami podao orijašku sintetičku sliku tadašnjeg Rima. Tko hoće, da se još bolje nasladi tom dramom, neka uzme u ruke rimske pisce, neka uzme poviestne knjige, makar i najnovije Ferrerovo djelo o Juliju Cezaru, pa i ne bude li dielio Ferrerovo mnienje o Cezaru, kad bude tu čitao na temelju dubokih poviestnih iztraživanja, kakvo bijaše rimsko družtvo one dobe, kad se bude tu upoznao s Ciceronom, Brutom, Kasijem i drugima, tad će još bolje znati procieniti Tresićev rad i tad će možda priznati, da kadkad pjesnik može bolje nego i sam povjestničar rekonstruirati cielu jednu dobu i intuicijom bolje prodrieti u dušu nekih ljudi nego iztraživači pergamena i starih knjiga i dokumenata.

A Tresiću poručujem, da, kad priredi drugo izdanje svoje drame, ublaži neke prizore odveć smjele i da nešto izpusti, jer i na pozornici treba držati pravu mjeru i nikad ne prevršiti.

Još jednom, prije nego završim, nek mi je dopušteno radovati se piscu i hrvatskoj knjizi na liepom djelu i dobroj stečevini.

Bude li se ikad kod nas ova drama prikazivala, i glumci i intendanti naći će u pomnim i potankim piščevim naputcima i tumačima olakoćen posao i trud, i budu li se držali tih uputa, publika može biti sigurna, da će i u scenskom pogledu naći sve, što može željeti.

Pri koncu ću se osvrnuti na nekoje prigovore iznesene od naše kritike proti Tresićevoj drami.

Ako Bruto pada žrtvom osvete i kazne etičkog principa, proti komu se ogriešio kao otcoubica, to ne padaju ni ostali republikanci ni Brutova ideja, pa se radi toga i vara, tko misli, da je to Tresićeva ideja. — Republikanci i Brutova ideja padaju zbog mlohavosti, bezznačajnosti i neizvjestnosti narodne mase i radi velike Antonijeve premoći. Ideja Brutova pada jednostavno pred silom, jer veličina Brutove ideje nije mogla biti shvaćena i cienjena dostojno, nego samo od nekolicine odabranika. To nam prikazuje poviest, to samo po sebi izvire i iz Tresićeve drame. Valja pak držati na umu, da je pokretač i duša ciele urote bio Kasij, a ne Bruto. Kasij je čovjek od akcije, a Bruto je čovjek od ideja i misli pa zato, kad se o akciji radi, često koleba. Brutov karakter je jasno ocrtan kod starih povjestničara. Tresić ga je vjerno pridržao i učinio je dobro. Nije ni opravdano, što se zamjera, da Bruto nakon Cezarove smrti malo misli na Cezara i na svoj zločin, i dokaz tomu tobože nalaze u pogrdama Brutovim proti Cesarovoj Sjeni kod Filipa. Čudan način shvaćanja! U onom prizoru dapače viđamo pravu tragiku Brutova grizodušja. Njega tišti ideja ubojstva svog otca. On hoće da se rieši te ideje, što ga muči, ćuti za to potrebu, da umovanjem uvjeri sama sebe, da nema što u svojoj savjesti da sebi spočitne kao grieh, a pošto to ne može, tada je naravno, da se unutarnja muka izlije u srčbu i u pogrde. To sjeća na Julijanov uzklik: Vicisti Galilee!, koji bio ili ne bio istinit, ipak je psiholožki sasma opravdan i veličanstven.

Neumjestno je također prigovarati Tresiću, da shvaća Erinije kao vanjsku neku fatalnu silu, silu odmazde za grieh, koja progoni Bruta. Tresić je htio u izvanjsku neku sliku utjeloviti samo silu odmazde za grieh, kao što je Shakespeare utjelovio zli genij Brutov, i to odgovara podpuno rimskom pojmu o nekoj višoj nadnaravnoj božanskoj sili Erinija. U skladu je dakle sa svietom i idejama, što predstavlja i koncepcija Erinija.

Vraćajući se na Brutovu ideju o republikanskoj slobodi i veličini Rima, opet mi je iztaknuti, da u drami kao i u poviesti ideja ta pada pred silom. Brutovo veledušje, koje nije htjelo nasilja te je ostavilo Antonija u životu, upropastilo je njegovu ideju. Prigovara se još, da Porcija ni ostali ženski karakteri nisu uspjeli u Tresićevoj drami. Naravno kod ženskih karaktera poviestni dati nisu mnogobrojni kao kod mužkih junaka, te s toga je teže suditi. Ali ipak ne znam, što bi se dalo prigovoriti bilo zamisli, bilo izvođenju glavnijih ženskih lica kao na primjer Servilije i Fulvije. Prva je matrona rimska, koja želi veličinu svoju i svojega sina, i htjela bi, da u svom srdcu čuva ljubav i za sina Bruta i za negdašnjeg ljubavnika Cezara, pa je jedina njezina briga i želja, da bi se ta dva mila joj bića ljubila; a vidjeli smo, koliko je trpjela zbog nesuglasja njihova, i kako se u najstrašnijim časovima u njenom srdcu borila ljubav za Bruta s ljubavlju za Cezara. — Fulvija je tip ženske rimske okrutnosti i oholosti, jer okrutnost kod nje služi njenoj oholosti i slavohleplju, kako se najljepše vidi u prizoru, gdje hoće da svlada i sebi podjarmi Porciju, i u tom se baš vidi ženska ćud i osebujnost, koja ju razlikuje od tirjanstva kojeg mu drago mužkarca.

Porcija, najglavnija junakinja, uistinu više puta malko nam je čudna. Kriva je tomu donekle sama poviest i tradicija, koje nam u toj ženi dadoše višu neku gotovo nadnaravnu predstavnicu duševne jakosti i kreposti. A u naše doba mi ne ćemo priznati, da takvih stvorova obstoji niti da ih je obstojalo ikad. Zato sam i tiekom razprave naglasio, zašto nam se bolje sviđa Shakespearova Porcija, kod koje je manje junačtva, a više ženske slabosti. Tresić kao da se je bojao dirati u Porcijin tip te nam ga ostavio onakva, kakvim nam ga je prikazala rimska predaja. Njegova je Porcija žena, koja misli, da je pozvana, da u sebi još očuva među rimskim svietom sve duševne vrline otca Katona. Ona je uviek Katonova kći, samo kad joj je Bruto u pogibli, kad je otišao, da s urotnicima ubije Cezara, onda je i ona samo žena, koja drhće u strahu, da se ne bi urota odkrila, i da joj ne bi ubili muža, i onda nam je draža, jer nam je i bliža. Nu zašto baš da zaniečemo toj rimskoj junakinji vjeru i samosviest nekog višeg zvanja. Ona je neobična, viša neka žena; da nije takva, ne bi se ni za toliko vjekova bilo iznosilo njezino ime i njezin značaj kao nešto velebno i divno.

Začudo je pak, što je netko mogao reći, da Tresić nije shvatio historičku dobu, koju opisuje, dok cielom dramom provijavaju kao glavne struje političke ideje, koje su tada vladale u Rimu bilo kod imperialista, bilo kod republikanaca. Čitateljima, koji ne poznaju rimske pisce, svjetovat ću samo, da pročitaju zadnje poglavlje Ferrerova djela o Juliju Cezaru, pa će se uvjeriti, da Tresić nije mogao bolje shvatiti ni bolje prikazati historičku epohu u njenoj historičkoj vriednosti, zamašitosti i značenju za sam Rim i za razvoj ljudstva.

O socijalnom i familiarnom životu ne ću više govoriti, jer mu priznavaju svi, da se je u tom pokazao pravim vještakom.

Prigovara mu se napokon, da je posvetio poglavitu pažnju samomu Brutu, njegovoj ideji i njegovim sumišljenicima, a da je zanemario ili jednostrano iznio protivnu stranu, da ga je zaokupio patos idealne republikanske osobnosti Brutove, više negoli sama historija ove epohe, dok je trebalo da dade u drami sintezu historičke konstelacije. Ne znam, zašto ne bi smio prama svojoj zamisli Tresić posvetiti veću pažnju urotnicima nego protivnoj stranci. Nu nije ni to. Ako je on od protivne stranke iznio samo Cezara, to je opet s historijskog razloga, što se može reći, da je Cezar bio jedini pravi predstavnik imperialističke ideje, pače u njem je ta ideja bila utjelovljena. Drugi, koji su uz njega bili, bili su više uz njega nego uz njegovu ideju, bili su uz njega, jer su mu se divili ili jer su ga smatrali kao jedinog čovjeka, koji može uzdržati veličinu Rima ili jer su se nadali što dobiti od njega. Sam Antonij je bio načela i stranke protivnih Cezaru, a u zadnje doba uhvatio se Cezara radi egoističkih razloga.

Evo zašto su i Tresić i ostali dramatičari, koji obradiše taj događaj, i ako s gledišta sasma protivnog Tresićevu, iznieli tek nešto malo Cezarovih pristaša, i to ljudi bez važnosti; evo zašto ni sam Corradini, imperialist i obožavatelj Cezara, nije mogao naći nešto puzavih senatora Cezarove stranke. A kod Tresića vidimo historičku skrupoloznost u tome, da je u razgovoru Cezara s Brutom nesamo htio prikazati nam svu plemenitost i veličinu nekih Cezarovih ideja, već je i njega takvim prikazao, da izbija njegova veličina iz svakog stiha, te nas sili, da mu se divimo, iako ga ne ljubimo, premda znamo, da ga ni sam Tresić ne ljubi. Mislim, da se nije više od Tresića moglo ni iziskivati, i da nije nimalo opravdan prigovor, da u drami nije dao sintezu historičke tadašnje konstelacije. Ciela drama nije nego sukob i trvenje imperialističke i republikanske ideje. Što pjesnik simpatizira za jednu više nego za drugu, to mu je slobodno, ta i sami povjestničari simpatiziraju neki za Cezara, a neki za Bruta; neki vide u Brutu spas Rima, a drugi u Cezarovoj smrti propast njegovu, dok treći, kao Ferrero, vide u svemu tomu nešto, što se moralo dogoditi i što predstavlja korak unapried u razvoju ljudske uljudbe i družtvenog napredka.

(Glasnik Matice Dalmatinske II., 1903., str. 137.—149.)

BILJEŽKE

1. U ovoj knjizi Jakšinih kritika i prikaza proveo sam pravopisne promjene, kakve će biti provedene i u ostalim knjigama njegovih »Izabranih spisa«. Kakve su to promjene, izložit će se u posljednjoj knjizi ovog izdanja. Što se tiče stilističkih izmjena u ovoj knjizi, treba napomenuti, da manje i neznatnije izmjene ne navodim. Znatnije su izmjene provedene (redci odozgo prema dolje):

Na str. 12. r. 7. i 8. promienjen red rieči. U originalu glasi: »što nije u tu četu uvrstio kojeg popa naš Don Cervantes u minia-turi«, —

Na istoj stranici, 20. i 21. r., mjesto »unapried« stoji u orig. »budućnosti«.

Str. 27., r. 26. i 27.: mjesto »Svatko je valjda već» stoji mjesto »Svatko biti će već«. —

Str. 30. r. 5. »vječna«, mj. »pročaja«.

Str. 31. r. 7.—8. »zato ću se tek ukratko na ovo njegovo djelo sada osvrnuti« stoji mjesto »Zato neću se neg u kratko na ovo njegovo djelo sad osvrnuti«.

Str. 38. 26.—28. r. glase u originalu: »kašnje, više neg opjevati junačka djela Rimljana, imao je namjeru da slavi Augusti, a mi viđamo Eneju, koji se ne...«

Str. 40. 25.—26. r. »da je ona, ako je igdje imala prava obstojati, to imala u onim zemljama« mj.: »da, ako igdje je ona imala prava obstojati, to je u onim zmljama«.

Str. 44. r. 19.—22. rečenica iza dvotočja glasi u originalu: »izato što, kad je susjed u napredku svomu i kad mu djeca ne plaču od glada, i kad mu vuci ne gonjaju stada, i njima je liepo i prijazno«.

Str. 108. r. 5. rečenica od *Rekao* do *nema* glasi u originalu: »Rekao je netko, da se nezna govoriti ob onom, što se ljubi, neg onda kad se toga više nema«.

2. Osim sitnijih i krupnijih stilističkih izmjena i u ovoj knjizi proveli smo neke leksikalne izmjene. Sve znatnije izmjene navodimo alfabetskim redom (na prvom mjestu nova rieč, na drugom mjestu Jakšina rieč):

Bujan / fantastičan
Cezar / Ćesar
cienjen / uvažen
dok / dočim
dopustiti / dozvoliti
dotični / pojedini
ići / spadati
kazivati / osloviti
mah / navratak
mašta / razmniva
mislilac / mislitelj
mitski / mitički
možda / valjda
nadjenuti / proditi
nedostajati / faliti
neodređeno / neopredjeljeno
neznanje / neznanstvo
obrazovanost / naobraženost
određen / opredieljen
okolina / objem
podrugljivo / posprdno
pojedini / dotični
postići / polučiti
postojao / pristajao
postojati / obstojati
predrasuda / predsuda
pridonieti / doprinieti
prije / natrag
prikazivati / predstavljati
pripremati / spravljati
prisiljavati / silovati
prost / prostački

scenski / scenički
sličiti / naličiti
smatrati / scieniti
težiti za čim / težiti koga
sudbina / sudba
težko / trudno
tiskati / štampati
učinak / efekat
uljudan / učtiv
uvjerenje / ubjedljivost
užasnut / zgrožen
zavoljeti / obljubiti.

3. Donosimo prievod citata, koji s nalaze u ovom svesku (prva brojka označuje stranicu, a ukoliko dolaze još neki brojevi, oni označuju prvi, drugi ili treći citat, koji se nalazi na nekoj stranici).

Str. 5. »Književnost je uobičajeno utočište, grob onih, koji nisu ni za šta i odskočna daska onih, koji su na sve spremni: češće ono prvo!«

Str. 6. 1.) »Ni fanatičan, ni ocrnjivač, to je dobar položaj duha, da se uhvati ona točna crta, koju u svakoj stvari predstavlja istina«.

2.): »Umjeće podložiti svoje misli, birati među njima, skupiti u nekoliko bljesaka čitavu jasnoću što je u njima sakrivena.«

»sposobnost vidjeti život u čitavoj njegovoj cjelini, prikazati ga u svim njegovim skladnim pojavama.«

3.) »Svijet se ne sastoji samo od tame i od suza, nalazi se u njemu i svijetla, radosti, cvijeća, veselja.«

Str. 10. »Značenje djela je u logičnoj povezanosti i neodoljivoj snazi njegovih situacija«.

Str. 23. »Uistinu, simpatija, ne ona banalna simpatija, koja čini, da se bogatun iz poslovice rasplače nad ubogim Holofernom, nego one simpatije razuma prosvijetljena ljubavlju, što lagano silazi i bez razmetanja se stavlja na dohvat onih, koje hoće razumjeti; takvo je, takvo je uvijek bilo, takvo će uvijek biti oruđe psihološke analize«.

Str. 26.—27. »Ako je dojam nezgrapan, ako su slike nesigurne, ako se djelo izrodi u karikaturu, bila epska ili jednostavno prosta, takvo je djelo mrtvo rođeno, osuđeno na brzu zaborav. Ono nije široko postavljeno na istinu, ono nema nikakva opravdanja za svoj opstanak«.

»Ljepota djela nije više u povećanju neke ličnosti... U naturalističkoj formuli to umjetnikovo bujanje... je nužno osuđeno«.

Str. 28. »Pretjerano specijaliziranje neke sposobnosti svršava u ništavosti«.

»žrvanj preše zaglupljenja«.

»ljudski dronjak«.

Str. 29. »Mi još čekamo na naturalistički roman pučkog načina života, koji će se moći čitati ostavši pristojan«.

Str. 34. »prema Byronu čovjek je životinja, koju vode, osim u nekim osamljenim časovima, njegovi živci, njegova krv, njegovi nagoni«.

Str. 37. »pučku predaju i vjeru u čudesno«.

Str. 43. »bolje je trpiti spasivši se, nego uživati i upropastiti se«.

Str. 57. »Vizije kobne ništetnosti svakog života navodi da žali kao žrtve uboga bića, kojima je nametnut život — on nne dočekuje stado svojih poraženih osoba podrugljivim osmjehom već suzama samilosti«.

Str. 68. »Uznosi i njeguj u tebi one dvije velike vrline, obe one energije izvan kojih postoji u sadašnjosti samo ljaga, a na kraju agonija: ljubav i volju«.

»Biti prdmet divljenja nije ništa, važno je biti« »ljubljen«.

Str. 75. »Žrtva je sve, patnja nije ništa.«

Str. 81. »Prava remek-djela nisu nikad savršena«.

Str. 82. »Od zakona prirode ili života nemamo pravo zaključivati na zakone ćudoređa ili društva: ovi su drugi, moguće je da imadu među sobom veze, ali mi ih ne znamo«.

Str. 83. »unijeti u zajedničku svojinu ljudskog duha i ojačati u njemu snagom oblika sve što zanima običaj i živote i upravljanje ponašanja i pitanje sudbine«.

»da volja vlada svijetom te da su misli one koje odgajaju volju, upućuju joj pobude njenih odluka, vode je dakle i vladaju njom samom«.

»Cilj čovječanstva... je intelektualno i moralno savršenstvo«.

Str. 84. »Nema napokon djela, koje bi vrijedilo koliko jednostavna ispovijed jedne duše«.

Str. 109. »Uvažavanje nekog pisca obično nastaje obratno od njegovih valjanih zasluga. Ljudi mu priznaju njegove najpovršnije vrline i njegove najdražestnije mane, jer time on zavodi modu.«

SADRŽAJ

Strana

U registraturi 5

Iz varmeđinskih dana 30

Pamet i srdce 33

Epske pjesme fra Grge Martća 37

Osvit 53

O Radmiloviću 69

Kritički rad Marka Cara 85

Tucić-Nikolić, Knjiga života 97

Diljem doma 102

Ante Petravić, Pjesme 111

Pregled hrvatske književnosti 114

Nakon 400 godina 126

Novija hrv. lirika 144

Nove pripoviesti 170

Finis reipublicae 179

Bilježke 196